

СХІДНИЙ THE WORLD СВІТ OF THE ORIENT

1 ' 93

Заснований у 1927 р.;
насилу припинений 1931 року.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А.Ю. Кримського
АН України
та Академією наук України

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
і голова редакційної колегії
академік Омелян Пріцак

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олександр Айбабін – кандидат історичних наук (м.Сімферополь),
Вольф Бейліс – доктор історичних наук (м.Луганськ),
Олександр Божко – відповідальний редактор,
Валентин Величко – кандидат економічних наук, заступник головного редактора,
Олександр Гаркавець – доктор філологічних наук (м.Алма-Ата),
Ярослав Дашкевич – кандидат історичних наук (м.Львів),
Юрій Кочубей – кандидат філологічних наук,
Володимир Музика – відповідальний секретар,
Степан Наливайко – редактор,
Валерій Рибалкін – кандидат філологічних наук.

ЗМІСТ

ДО ЧИТАЧІВ

Омелян Пріцак. "Східний світ" продовжується (слово головного редактора) 3

"Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України" (інтерв'ю Володимира Музики з Омеляном Пріцаком) 5

ВІШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА А.Ю.КРИМСЬКОГО

Міжнародна наукова конференція, присвячена 120-річчю з дня народження А.Ю.Кримського 9

Омелян Пріцак. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження 10

Ігор Черніков. Академік А.Ю.Кримський – видатний дослідник історії та культури Туреччини 28

Ірина Смілянська. З епістолярної спадщини академіка А.Ю.Кримського (листування з академіком Г.Ю.Крачковським) 32

Борис Чуков. А.Ю.Кримський і панегіристи Дауда-паші 40

Наталя Ксьондзик. Огляд архівних матеріалів по темі: "Україна в історичних зв'язках з країнами Середнього Сходу – Іраном та Афганістаном (20 – 30-і роки)" 44

Вольф Бейліс. Запис про знайомство Т.Г.Кезми з А.Ю.Кримським 48

Ярема Полотнюк. А.Кримський та персоніфікації переробки "Туті-наме" ("Книги папури") 50

Зиновія Франко. А.Кримський та І.Франко у взаємостосунках

55

Ірина Білик. Два сходження на гору Саннін

59

Микола Кримський. Слово про рідну людину

63

НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ

Валерій Рибалкін. Інтерпретація "калбу" в класичному арабському мовознавстві

65

Дмитро Чекалкін. Місце паремій в арабській культурно-мовній спадщині

71

Олександр Божко. Українізми в мові вірменських актових записів XVI – XVII ст. з м. Кам'янця-Подільського

83

Валентин Величко. Регіональна проблематика соціально-економічної історії середньовічного Китаю (до історіографії питання)

87

Лідія Петрова. Про андалуський прототип провансальської лірики

95

УКРАЇНА І СВІТ

Юрій Кочубей. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (до проблеми літературних стереотипів)

102

Григорій Халимоненко. Інститут козацтва: тюркського й українського

108

Іван Фуртак. Творення і взаємостосунки української і єврейської діаспор

116

ПОЕЗІЯ ТА ПРОЗА

Священні вірші святого ткача. З тамільської переклала Віталій Фурніка та Борис Хоменко

121

ТІРУККУРАЛ. Книжка великого любомудра Тіруваллуvara про добросердя, політику й кохання

123

ЗІ СПАДКУ НАШИХ ПОПЕРЕДНИКІВ

Осман Акчокракли. Татарська поема Джан-Мухамедова. Про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648 – 49 р.р. (за рукописом з матеріалів етнографічної експедиції Кримського НКО по Криму влітку 1925 року)

134

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Віктор Остапчук. Український Гарвард та розвиток сходознавчих наук в Україні

140

Валентин Величко. Про створення Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського АН України

142

Наталія Ксьондзик. Науковий семінар Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського АН України

142

ДОДАТОК

Систематичний покажчик до журналу "Східний світ" – "Червоний Схід" (1927 – 1931). Загальна редакція і вступна стаття доктора історичних наук професора А.П.Ковалівського. Склали: Р.С.Лівшиц і Х.С.Наделе

146

НАШІ АВТОРИ

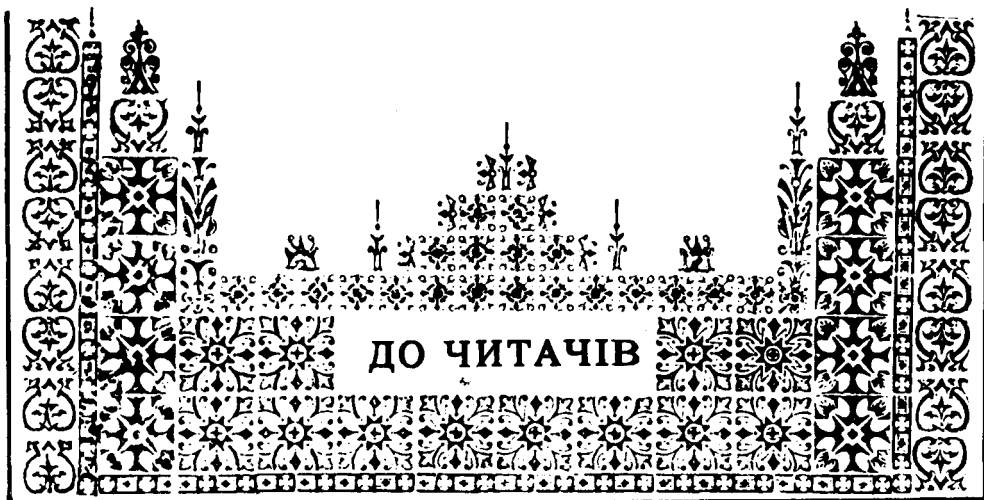
173

SUMMARY

174

ЗАГАЛЬНИЙ ПОКАЖЧИК / GENERAL INDEX "СХІДНИЙ СВІТ" ("THE WORLD OF THE ORIENT"), 1993, №1

177

"СХІДНИЙ СВІТ" ПРОДОВЖУЄТЬСЯ

(СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА)

У двадцятих роках ще відчувалася ідея самостійності в Україні, яка все ще провадила свою власну закордонну політику.

Наслідком того був розвиток сходознавчих студій як на академічному рівні в системі Української Академії Наук (Кабінети та Комісії під керівництвом академіка Агатангела Кримського у Києві, 1918 – 1931), так і на науково-практичному.

Вже в 1918 р. у Києві засновано Український Державний Близькосхідний Інститут (ректори Е.Шашевський та І.Бабат) для підготовки дипломатичних і торговельно-економічних кадрів української держави. В 1920 р. цей Інститут був реорганізований в Інститут закордонних зв'язків. У 1924 р. група його колишніх студентів (Л.Величко, Л.Левитський, І.Фалькович та інші) заснували семінар вивчення Близького Сходу, який на початку 1925 р. злився із семінаром сходознавства при Київському Інституті Народного Господарства та з Київським Домом Народів Сходу у київський філіал Всеросійської Наукової Асоціації Сходознавства (ВНАС). У листопаді 1925 р. ВНАС реорганізовано у самостійний Всеукраїнський Центр Наукового Сходознавства (ВУЦНАС). Того ж року за ініціативою індолога Павла Ріттера, арабіста Андрія Ковалівського та поета й сходознавця Павла Тичини у Харкові створено сходознавчу секцію Харківського Наукового Товариства. У січні 1926 р. ця секція і київський ВУЦНАС об'єдналися у Всеукраїнську Наукову Асоціацію Сходознавства (ВУНАС) з філіалами у Києві й Одесі. В 1929 р. ВУНАС мала 193 дійсних членів (з них – 83 у Києві, 60 у Харкові, 50 в Одесі) та 158 членів-прихильників. На голову ВУНАС був обраний економіст Олександр Шліхтер, на заступників – дослідник османсько-турецького права О.Гладстерн і дослідник турецької економіки Л.Величко; науковим секретарем – дослідник природних багатств Л.Левитський. У працю ВУНАС включилися чисельні українці-сходознавці в Україні і поза її межами, крім названих досі – тюркологи Олександр Самойлович (Ленінград, тепер Санкт-Петербург) і Василь Дубровський, іраністи – М.Костянтинопільський і Микола Левченко, з індологів – Олександр Баранников, з японологів – Ф.Пущенко.

З ВУНАС співпрацювали економісти В.Левитський і Є.Берлянд; історик Античного Сходу В.Бузескул; історики Далекого Сходу Б.Курц і І.Тригубов; історики зв'язків України зі Сходом Володимир Пархоменко, Микола Горбань, Ф.Петрунь і Олександр

Оглоблин ; історики східного мистецтва В.Зуммер, О.Федоровський, Д.Гордіїв, Т.Івановська та інші.

У 1926 р. ВУНАС організувала державні курси сходознавства з трьома відділами у Харкові (перський, турецький, японський; директор П.Ріттер) та у Києві (перський, турецький і арабський; директор П.Лозієв).

1930 року ці курси були переорганізовані в Український Науково-Дослідний Інститут Сходознавства (УНДІС) під керівництвом заступника наркома освіти України А.Полоцького.

У 1928 р. представники ВУНАС брали участь у XVII Міжнародному Конгресі Орієнталістів в Оксфорді. ВУНАС протягом 1927 – 1928 рр. організувала два Всеукраїнські Сходознавчі З'їзди у Харкові за участю вчених Туреччини і Персії. У 1928 р. делегація ВУНАС відвідала Туреччину, і в 1929 р. за участю тодішнього декана Стамбульського університету Мегмеда Фуада Кьопрюлю були створені Комісії для вивчення україно-турецьких взаємин як при цьому ж університеті, так і при ВУНАС.

У зв'язку з антиукраїнським курсом СРСР у 1931 – 1933 рр. ВУНАС та всі її установи були ліквідовані, головних діячів українського сходознавства було заарештовано або депортовано з України. Були знищені підготовлені до друку словники, граматики східних мов та спеціальні монографії, а також припинено видання двох сходознавчих журналів: "Бюлетень ВУНАС" (1926 – 1928; 5 чисел) і "Східний світ" (1927 – 1931; 12 томів; два останні томи виходили як "Червоний Схід").

Коли в минулому році був створений Інститут сходознавства ім. А.Ю.Кримського Академії наук України, керівництво установи розуміло, що в першу чергу треба створити свій україномовний науково-популярний орган, яким міг би бути тільки відновлений "Східний світ".

Свого часу цей журнал здобув найвище визнання як в Україні, так і серед міжнародних сходознавців.

Ми сподіваємося, що будемо продовжувати ті світлі традиції на такому ж високому рівні.

Відаючи належне нашому попереднику, редакція вирішила передруковувати принаймні по одній статті з оригінального "Східного світу", які досі не втратили своєї вартості.

На знак нашого єднання ми передруковуємо також у першому числі відродженого "Східного світу" покажчик статей оригінального "Східного світу".

Сподіваємося, що відновлений "Східний світ", як і його попередник, знайде своїх прихильників.

Щасливої дороги!

Головний редактор
журналу "Східний світ"
академік
Омелян Пріцак

"БЕЗ СХОДОЗНАВСТВА НЕМОЖЛИВО ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ Й КУЛЬТУРУ УКРАЇНИ"

(ІНТЕРВ'Ю ВОЛОДИМИРА МУЗИКИ З
ОМЕЛЯНОМ ПРИЦАКОМ)

Головний редактор журналу, директор Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського АН України професор історіософії Київського університету Омелян Прицак як співбесідник завжди цікавий і поворотами своїх думок. Енергійний і динамічний, він таким залишається і в розмові: то кине коротку, але багатозначну фразу, то детально, можна сказати навіть прискіпливо, почне аналізувати на перший погляд дрібний (та тільки не для нього!) факт. А втім, читачі чи не найкраще в цьому переконуються самі, прочитавши інтерв'ю з академіком, що, будемо сподіватися, стане суттєвим доповненням до його вступного слова. Отож, почнемо з питання, у даному випадку закономірного:

– Чи не могли б Ви більш докладніше розповісти, де і коли раніше виходив журнал "Східний світ"?

– У Харкові. Перший номер надійшов до читача у 1927 році, останній – у 1931-му. Далі спрацював сталінський репресивний апарат і академік Кримський та професор Андрій Ковалівський уже нічого не могли вдіяти. Не врятувало навіть перейменування журналу. У 1930 році журнал прибрав іншу назву – "Червоний Схід". Марно. На багатьох співробітників видання чекав ГУЛАГ, сталінські опричники й несходимі невідомі шляхи.

– А хто саме співробітничав тоді з журналом?

– Одне важливе ім'я, маю на увазі академіка Кримського, я назвав. У ювілейній статті ми поговоримо про нього докладніше. А тим часом можна, приміром, згадати Владислава Петровича Бузескула. Він був доволі відомий і як сходознавець, і як автор праць з історії Греції та популяризатор античної історії. Про таких ще недавно в офіційних колах було прийнято говорити: "Буржуазний історіограф!" Такого звинувачення було достатньо, щоб потрапити на Соловки. Але Владиславу Петровичу, якщо можна так сказати, "поталанило" – він помер власною смертю якраз у рік повного розгрому журналу "Східний світ". А от з професором Харківського університету Павлом Григоровичем Ріттером, одним із засновників і членів редколегії журналу, трапилося інакше. Тривалий час (а Ріттер помер за два роки до війни) він був під недремним оком НКВС, де ним, звісно, цікавилися не як фахівцем з давньоіндійської та новоіндійської літератур і мов, перекладачем творів Калідаси, гімнів Рігведи, віршів та прози Р.Тагора, а... Та тут, мабуть, і так усе ясно. А тим часом доля трішки прихильніше поставилася до Яна Петровича Ряппо – естонця, котрий багато зробив для України, бо наприкінці двадцятих років був навіть заступником наркома освіти на Україні. Він як автор "Східного світу" зробив набагато менше, ніж, скажімо, випускник Лазаревського інституту східних мов у Москві, завідувач кафедри Харківського університету, невтомний дослідник історії арабської культури та арабських джерел з історії Східної Європи – Андрій Петрович Ковалівський. До речі, саме він здійснив повний бібліографічний опис усіх видань "Східного світу", який пропонується читачам у нинішньому номері журналу. Думаю, що про особистість Ковалівського наш журнал пізніше розповість докладніше, а зараз я можу згадати ще й Павла Григоровича Тичину, котрий опублікував у журналі ряд перекладів зі східних мов. Хотілося б, звичайно, віддати належну шану Агатангелу Юхимовичу Кримському як академічному покровителю журналу.

– Однак уже згадана бібліографія Ковалівського свідчить: ім'я Кримського серед авторів "Східного світу" практично не з'явилося...

– То і справді так. Однак як видатний учений-сходознавець він мав значний вплив на формування журналу.

– *Кажуть, що не менший вплив він колись мав і на Вас?*

– Якщо кажуть, то не помиляються. Пам'ятаю, як у сороковому році до Львова, а я тоді вчився в університеті, приїхав академік Кримський. Він зупинився в готелі, де бував багато років раніше. Той готель називався “Народна гостинниця”... Ми зустрілися і вирушили по львівських вуличках – Агатангел Юхимович мав придбати для сестри голки та нитки – дефіцит, як оце й нині... Йдемо ми від крамнички до крамнички – Боже, скільки їх тоді було у Львові! – а Кримський цитує різні древні тексти. По-арабськи, по-турецьки, по-перськи. Змушує мене перекладати і називати авторів. Ну, я, звісно, стараюся... А потім, це вже пізніше, Кримський запросив мене до Києва – я мав складати іспити до аспірантури при Українській Академії Наук. Іноземну мову, німецьку, я склав успішно. Дещо трудніше було з діаматом, з яким я тільки тепер познайомився і який мені не припав до смаку. Після отих іспитів цікавлюся: коли й де я можу скласти іспит академіку Кримському. А мені у відповідь: “Він уже поставив вам “відмінно”... Навіть через п'ятдесят років мені приємно згадати про це.

– *Відтоді Ви й стали учнем Кримського?*

– Так. Та на жаль, ненадовго. Восени сорокового року, попри всі протести академіка Кримського, мене, аспіранта, прикликали до війська. Тоді Ворошилова замінив якраз Тимошенко і, як і кожному новачку, йому хотілося зробити щось особливе. Отож і надумав: створити училище для призывників із вищою освітою. А що робити при цьому з аспірантами – ніхто не знав! І повезли мене по території, нині вже колишнього, Союзу. Стерлітамак, Уфа, Міас, Свердловськ (там я, до речі, побував у будинку Ігнатова, де розстріляли імператорську сім'ю), Слободський біля В'ятки, нарешті Біла Церква, де мене й застала війна. Потім дістав поранення біля Проскурова, потрапив у полон, з якого втік, бо, як уже казав, добре знав німецьку мову... Потайки навідався до Києва – хотів дізнатися про долю академіка Кримського. Нічого втішного не дізнався і... Я про ті роки можу сказати просто – “холодно і голодно”. Знову німецький табір і знову втеча, а потім мене таки спіймали й відправили до Німеччини... При всьому при тому я мав там елемент везіння: ще з довоєнних років був зв'язаний з німецькими сходознавцями. Отож у Берліні мені поталанило зв'язатися не тільки з університетом, а й арабістом Ріхардом Гартманом й іраністом Гансом-Гейнріхом Шедером. Вони постаралися взяти мене в університет, а потім... Потім я поїздив по світу стільки, що й розповісти важко. І саме тому я поки що не буду зосереджувати на цьому ані свою, ані Вашу увагу. Скажу лише, що після Німеччини я потрапив до США – мене запросили до знаменитого Гарварда. Спочатку – як гостя, а потім – і на постійну роботу. Я потрапив до східної частини Америки, де сконцентрувалося її інтелектуальне життя: Бостон, Нью-Йорк, Філадельфія, Вашингтон. Але тут був також інтелектуальний центр української еміграції. Я активно включився до її життя – з наукової точки зору. Моїми, та й не лише моїми, стараннями було створено Інститут українських досліджень при Гарвардському університеті.

– *Кажуть, що все своє життя Ви щось створюєте, засновуєте, відновлюєте або відроджуєте?*

– Інакше я не був би я! Така моя вдача. Нині я “на емеритурі” (цебто на пенсії), але... Чи можна залишитися байдужим до долі України в той час, як вона стала на шлях незалежності. Понад 50 років я чекав на той момент! І тому я тут, і тому із задоволенням узявся не лише відроджувати журнал “Східний світ”, а й засновувати Інститут сходознавства та кафедру історіософії в Київському університеті. Маю чи не найкращу нагоду попрацювати і на україністику і на сходознавство одночасно.

– *А в чому саме Ви вбачаєте близькість україністики і сходознавства?*

– Близькість цих дисциплін, хоч вони й різні, склалася історично. Зв'язок України

зі Сходом – нерозривний. Адже значна територія українських земель належить до Степу. Історично – то царство кочових імперій, які тісно пов'язані з рештою кочового світу, що доходить аж до Центральної та Східної Азії. А між тим у працях українських істориків про Степ мовиться якось глухо. Таким чином, значна частина історії України опинилася поза увагою. До речі, свого часу саме це спонукало мене стати сходознавцем. Мені, зокрема, повезло: у Львівському університеті, де я, Ви пам'ятаєте, колись учився, працював такий монголіст і алтаїст, як В.Котвич. Він багато в чому був дивакуватим: скажімо, смертельно боявся протягів, але він виявився чудовим ученим і займався саме тим “варварським” світом, який мене цікавив найбільше. Правда, щоб розвинути цю галузь знань, мені довго довелося займатися організаційною роботою.

– *Як от і зараз?*

– Ви маєте на увазі заснування Інституту сходознавства?

– *Так. І саме тому хотілося б почути відповідь ще й на таке запитання: що саме буде покладено в основу діяльності нового Інституту, який у свою чергу нещодавно, спільно з Академією наук України, став засновником журналу “Східний світ”?*

– Думаю, що в початковій стадії існування Інституту потрібно задати йому відповідний науковий рівень. У нас, приміром, щочетверга проводяться спеціальні семінари, на яких науковці Інституту та закордонні гості знайомлять колег з різними науковими проблемами. На таких семінарах молоді вчені можуть швидко одержати кваліфіковану консультацію від старших. Дуже важливо саме досвідчених науковців залучати до діяльності Інституту, навіть якщо вони працюють за межами не лише Києва, а й України. Ось, скажімо, в Луганську є прекрасний арабіст – Вольф Менделевич Бейліс...

– *Орієнталісти вважають, що цей учений має навіть свою, так би мовити, луганську школу сходознавства. Чи немає в цьому певного перебільшення?*

– Ні, немає. Професор Бейліс дійсно має учнів, коло яких широке. Отож нині є всі підстави говорити про школу Бейліса. Наш Інститут буде якнайактивніше співробітничати з її представниками. І при цьому я Вам скажу ось що... Ми не будемо формувати кадри тільки з українців. Я особисто проти будь-яких проявів націоналізму або шовінізму в науці. Та й Інститут, власне, з перших кроків своєї діяльності узяв саме такий курс.

– *Якщо Ви заговорили про започаткування Інституту, то, може, зупинитесь на цьому більш докладніше?*

– Минулого року відбулася конференція, присвячена пам'яті академіка Кримського. На ній ми висловили потребу створити Інститут. Переважне коло його інтересів – традиційне сходознавство, цебто філологічно-історичне вивчення країн Сходу, що створили свою високу культуру. Та це не значить, що ми будемо обходити сучасні проблеми. Якщо ж точніше, то я хотів би, щоб між традиційним сходознавством і сучасністю існувало співвідношення як 9:1. Чому так? А тому, що підготувати спеціалістів класичних напрямків – значить створити базу для вивчення сучасних проблем – чи то політичних, чи то економічних. Словом, пріоритетне значення у нас матиме гебраїстика, арабо-персько-турецький світ, євразійський Степ, Індія й Далекий Схід.

– *Такий підхід, мабуть, позначиться і на структурі журналу?*

– Звичайно. І читач легко переконається в цьому, якщо познайомиться бодай навіть з номером, який він тримає в руках. До речі, він помітить: ми ще майже не торкаємося проблем Південно-Східної Азії та Африки. Думаю, що до першого регіону найближчим часом справа у нас не дійде, а Африка – крім північної частини – є поза межами сходознавства.

– *Кажуть, що в країнах колишнього Союзудесь понад тисячу чоловік професійно займаються сходознавством?*

– Навіть більше! А звідси наше завдання – зібрати хоча б частину з них у Києві.

Це, звичайно, аж ніяк не означає, що ми будемо “роздувати штати”. Колектив нашого Інституту не буде великим. Може, з часом він і матиме десь 120 – 140 співробітників. Але то тільки з часом, бо я прихильник того, що зростати потрібно лише за рахунок якості реальних кадрів.

– *Якщо Ви вже заговорили про “реальні кадри”, то дозвольте нагадати, що в Києві є Інститут соціально-економічних проблем зарубіжних країн. Деякі його співробітники вже давно вважають себе сходознавцями... Крім того, існує Всеукраїнська асоціація сходознавців і африканістів, асоціація китаєзнавців. Як Ви до них ставитеся?*

– Нормально. Тим паче, що свого часу журнал “Східний світ” видавався саме асоціацією сходознавців. Я не проти контактів Інституту зі згаданими організаціями й установами. Нам буде від того тільки краще. Вони допоможуть Інституту повніше висвітлити сучасні проблеми, а журналу сформувати редакційний портфель.

– *Справа нова, ще тільки починається... Отож, чи легко Вам, даруйте вже, у Вашому віці ще й тут бути першопроходцем?*

– Ще раз кажу: я все життя такий! Люблю робити щось нове й важливе. Мені подобається, так би мовити, з нічого створювати щось цікаве. Після війни, скажімо, створив Міжнародну асоціацію урало-алтаїстів (Societas Uralo-Altaica) із щорічними конференціями (Permanent International Altaists Conference), почав видавати урало-алтаїстичний журнал (“Ural-Altaische Jahrbücher”). У Гарварді я заснував, як я вже говорив, Український дослідний інститут і його журнал. Але ліпше не буду вдаватися до переліку справ, до яких я маю пряме відношення. Надто багато часу займе той перелік... Скажу одне: я щасливий від того, що знову на Україні, що маю змогу – та чи міг я про це колись навіть мріяти! – налагоджувати роботу Інституту сходознавства й відновлювати журнал, біля витоків якого стояв незабутній Агатангел Юхимович Кримський. Отож, користуючись нагодою, я хочу побажати нашим, ще, може, й не таким багаточисельним, читачам щасливої та довгої дороги. Тільки так! Бо інакше нам, українцям, дуже важко буде без історії Сходу зрозуміти історію України. А в цьому я переконаний щиро і давно. А відтак бажаю журналові багато успіхів, адже в наші часи Схід знову став невід’ємною частиною міжнародної політики суверенної української держави. Отож хай “Східний світ” стане своєрідним мостом між Україною й Сходом як у минулому, так і в сучасному та майбутньому!

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ,
ПРИСВЯЧЕНА 120-РІЧЧЮ З ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ А.Ю.КРИМСЬКОГО**

14–16 лютого 1992 р. відбулася міжнародна ювілейна наукова конференція, присвячена 120-річчю видатного українського вченого-сходознавця академіка Агатангела Юхимовича Кримського, ім'я якого носить Інститут сходознавства АН України. Ініціатором її проведення виступили Київський університет ім. Тараса Шевченка та Наукова рада з координації науково-дослідних робіт в галузі орієнталістичного літературознавства РАН. На конференції, що проходила в Київському університеті, працювали секції сходознавства, українського літературознавства, мовознавства, історії мов, літератур народів колишнього СРСР та художнього перекладу, бібліографії. Пам'ятною подією під час конференції стала урочиста сесія загальних зборів АН України з участю Президента Академії наук України Б.Є. Патона та директора Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського О.Й. Прицака.

Українські вчені та їхні гості, котрі прибули до Києва з країн ближнього й дальнього зарубіжжя, мали хорошу змогу познайомитися з маловідомими матеріалами, які висвітлюють сторінки життя й діяльності видатного українського орієнталіста А.Ю.Кримського. Більшу частину цих матеріалів "Східний світ" пропонує нині читачам.

Омелян Прицак

ПРО АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО у 120-і роковини народження

I

Вісімдесяті і дев'яності роки XVII ст. були дуже бурхливими в Туреччині, в Криму і Україні. Це часи початку розпаду Османської імперії – “Великий згон” на правобережжі України 1680-х рр., Кримські походи гетьманів Івана Самойловича 1687 р. і Івана Мазепи 1689 р., невдала турецька облога Відня (1683), втрата турками Азова (1696).

Власне, остання подія змусила одного кримського муллу, цебто ісламського духовника, залишити неспокійну столицю Бахчисарай і податися на Литву. Зв'язки між Кримом та Литвою (і Волинню) датуються ще часами великого князя Литовського Вітовта (1392 – 1430), який запрошував татарських дружинників до обох своїх резиденцій: біля Вільна та Луцька. Втікач-мулла оселився у Мстиславі (територія Могилівської області Білорусії), прийняв християнство і одружився з місцевою жінкою (близько 1698 р.).

Із того мстиславського татарського роду походили дві цікаві заслужені родини: Куторги та Кримські (пер. із тюрк. *Киримли*). Брати Куторги стали в першій половині XIX сторіччя оздобу російської науки. Обидва були професорами Санкт-Петербурзького університету: зоолог Степан Семенович (1805 – 1861) та творець античної історії в російській науці Михайло Семенович (1809 – 1886).

Як відомо, обурений польським повстанням 1831 р. і, зокрема, 1863 р., царський уряд вирішив деполонізувати “Юго-Западный” край. Почали засновувати російські середні школи, зокрема на Волині, і туди тепер подавалися на працю українці не тільки з Правобережжя, але й з колишньої Гетьманщини та Слобідської України. Таким чином, в 1866 р. народився в Холмі Михайло Грушевський, син учителя Сергія з Київщини, а 25 лютого 1871 року у Новограді-Волинському (Житомирської області) – Лариса Косач, пізніша Леся Українка, дочка Петра Косача із Гадяча, а дещо раніше, 15 січня того ж року, – найкращий кримський подарунок Україні – Агатангел Юхимович Кримський. Бо вчитель історії і географії Євфимій (українською мовою Юхим) Кримський, татарсько-білоруського походження, також зацікавився можливістю дістати працю на Волині і переїхав у Володимир-Волинський з Білорусі разом зі своєю дружиною Аделаїдою Матвіївною Сидорович, яка – за словами Агатангела Юхимовича у листі до Івана Франка – була “полька литовська” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 38].

Про своє походження Агатангел Юхимович пише до свого інтимного друга Бориса Грінченка (17.VI.1901 р.): “До речі, питаєтеся, яким робом з мене татарин. Наскільки мені вияснили, перший наш прадід, виходець із ханства, мав охреститися більш-менш 1698 р. у Мстиславці. Це я виводжу із запису на стародавнім молитовнику. В серпні сестра моя в других перешле мені арабські документи (її батько був найстарший і папери позоставались у нього)” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 360].

Через кілька місяців після народження Агатангела Юхим Кримський переїхав на роботу до Звенигородки над Гнилим Тікичем, на південь від Києва, і за гроші, зароблені виданням підручника з географії для “двокласних шкіл”, побудував собі там дім, і його сім'я відтепер зв'язалася напостійно з українською землею.

Агатангел Юхимович навчився читати, маючи три з половиною роки [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 59], а коли виповнилось п'ять років, батько віддав його в науку до Звенигородського “городського училища”, де він пробув наступних п'ять років (1876–1881), причому головним його духовним кормом була чимала бібліотека батька. У

листі до Грінченка з 1892 р. (17.VI) писав Агатангел Юхимович так: “Може, хіба що я, як дитина, читав страшно багато, тим більше, що батько мав і тепер має бібліотеку; од читання я й очі геть зіпсував ще на 12-му році (а тепер у мене 6-е ч. окулярів) і фізично недорозвився (мій менший брат виглядає далеко старшим од мене). Певно, що хлопці-товариші, котрі дуже цінують фізичну силу та зручність, не поважали мене, я часто був задля них якимось покидишем, але так як я вчивсь дуже гарно і багацько начитався, то я вважав себе дуже розумним і був певен, що ніколи вищого од мене немає (звісно, такі гадки я пильно хоронив при собі і нікому не висловлював)” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 59].

В той час він почав вже вивчати чужі мови, а саме, крім салонових мов краю – польської та французької, ще англійську та німецьку.

1881 року, коли йому було десять років, його віддали до протогімназії в м.Острозі, на Волині, де жила його тітка Филипа – сестра батька. Вона завідувала міською бібліотекою, завдяки чому хлопець дістав доступ до книгосховища для дорослих і читав різними мовами без розбору.

У 1884 р. Агатангела Юхимовича переводять до четвертого класу Другої київської гімназії Кромера. Через рік бачимо його вже як стипендіата “по конкурсі” відомої на всю Україну Колегії Павла Галагана, яку він закінчив, маючи 18 років і вивчивши ще наступні мови : грецьку, італійську і турецьку.

II

Інтелектуальне дозрівання, а також відкриття своєї національної приналежності і свідомості її, відбулося під час студій Агатангела Юхимовича в Колегії Павла Галагана в Києві (1885 – 1889). Про ту першу школу його свідомого життя заховалися його ж характеристики, із яких ми зачитуємо дві: “зовнішню”, офіціальну – у листі Агатангела Юхимовича до Львівського професора української літератури Омеляна Огоновського (21.VI.1893) та “внутрішню”, дружню – у листі до свого приятеля Бориса Грінченка (17.VI.1892 р.).

У першому листі Агатангел Юхимович писав: “Мабуть, ви не відаєте, що таке колегія Галагана, тим-то я pozwолу собі сказати про неї два слова. Це дуже невеличка школа, “закрита” (себто з інтернатом), приймаються туди найкращі ученики з 4-ї класи гімназійної по конкурсному екзаменові. Видима річ, що через це в Колегії збирається дуже живий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвитку: виробляється пошана до розумової праці й до науки, виробляється навіть жадність до знаття. Іменно такий вплив мало на мене колегіатське виховання. Щасливий я був і в тім згляді, що вчителем словесності був у колегії Павло Гнатович Житецький – людина, що її вплив я й досі на собі відчуваю. Були в Колегії і перечні боки, та я про них не хочу тутечки згадувати” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 115].

Зате в листі до Грінченка (12.VI.1892) маємо внутрішню характеристику тої школи: “Великою школою життя була задля мене Колегія Павла Галагана у Києві. Ви знайомі з цим-о закладом? Це закрита школа, трохи з українським духом. Там є тільки 4 вищі класи гімназії. Плата страшенно висока – 750 крб. річно, так що своєкошtnі вченики, очевидячки, люди аристократичних або плутократичних родин. Але тут є рівне число й стипендіатів (а всіх учеників є більше-менше 60 – 65); стипендіати вступають по конкурсному іспиту і всі вони пролетарії й плебеї. (Мій батько і теперички незаможний, а тоді зовсім був бідний), не важко зрозуміти, що стипендіати та своєкошtnі мусять неодмінно образувати два табори, які аж ненавидять один одного. У перших зброя – їх знаття, бо вони всі були в гімназіях першими учениками, а в своєкошtnих зброя – їх пиха, висока гадка про своє дворянство, князівство чи гроші, та ще й, звичайно, фізична сила, которою вони в 1-м та 2-м (себто в 5-м та 6-м) класі дуже добре користуються. Якщо стипендіат трапиться

такий, що й сам може дати здачі, то вони стараються його купити грішми, себто зтягують його з собою по кондитерських, їздять укупі п'янствувати, тягнуть його по лупанарях і т. ін. Але все-таки застаються такі стипендіати, що завзято ведуть боротьбу і доводять діло до перемоги. Я й у Колегії був першим учеником, гордощі розвелися в мене незмірно, тому-то, хоч я себе поставив одразу так, що наші аристократи не сміли чіпати мене, слабого, але я відчував гніт над стипендіатами ще сильніше, ніж другі, і моє самолюб'є дійшло до болісності. Навіть словами (безпосередньо) мене кривдили геть менше, ніж других, а проте який-небудь слабисінський натяк на адресу плебса мене болісно зачепляв, сіяв у мене насіння ненависті, злоби та гіркоти. І ми вели боротьбу" [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 59– 60].

"Таким способом, – писав Агатангел Юхимович в листі до Бориса Грінченка, – зовсім готовий був ґрунт для впливу літератури 60-х років, котру я незабаром почав читати. Спершу Писарєв, далі другі писателі того часу мали на мене великий вплив (Н.В. я літературу 60-х років знаю незмірно краще, ніж сучасну). Вони формулювали мені мої змагання, дали систему моєму світоглядові, навчили мене думати" [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 61].

Усвідомлення українськості прийшло до Агатангела Юхимовича після прочитання передмови М.Драгоманова до повістей Юрія Федьковича (визнання Агатангела Юхимовича у його листі до Б.Грінченка від 24 червня 1892). "Зоставалося до канікул два тижні. І от узяв я якось повісті Федьковича з передмовою Драгоманова, узяв, прочитав, і мене нове світло осіяло. Я зрозумів, що я мусю бути українофілом – і це я зрозумів цілком свідомо. В цій свідомості була певна частина одвіту на мої мучительні сумніви, і от я жадібно ухопився за українство" [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 65].

Більш перспективно пише про це Агатангел Юхимович у своїй розвідці про Драгоманова: "Етнографічні М.П.Драгоманова писання знав я, ще на шкільній лаві сидівши, в Колегії Павла Галагана вчившись. Допомогли тому, безперечно, і вчителі мої: П.Г.Житецький та Є.К.Трегубов, бо нам, колегіатам, доводилося писати шкільні роботи ("сочинения"), прим. на такі дані од них теми: "Казачество по "Тарасу Бульбе" Гоголя" і ін., і при тому зазначалося нам, що ми можемо використати "Исторические песни" Антоновича та Драгоманова. Наш товариш колегіат Мих. Чубинський приносив до колегії "Малорусские народные предания" Драгоманова в книгозбірні свого батька з власноручним написом М. Драгоманова, і всі ми перечитали ті "Предания" не один раз. Незадовго перед закінченням колегіатського (гімназійного) курсу я з захопленням прочитав "Переднє слово" Драгоманова до "Повістей Осипа Федьковича", що розкрило мені очі на правдиву роль Галичини в нашій письменстві. Але ж те все друкував Драгоманів, ще як у Києві був. А про Драгоманова як про емігранта ми нічого не знали виразного" [Кримський 1972 – 1974, 2, 626].

Лист Агатангела Юхимовича до Грінченка (із 25.VI.1892 р.) додає ще інтимного колориту: "Ґрунт до українофільства у мене був вже давно приготований. Пригадую, напр., як ще за два роки перед тим мені дуже любо було являтися на любительські спектаклі в Звенигородці в щонайпоганішому вбранні, не в чоботях, а в подраних пантофлях: це я робив на те, щоб обурити нашу провінціальну аристократію неприличністю своєю; щоб іще більше обурити всіх, я вдавався до брата в антрактах по-українськи, то по-французьки, останнє я робив на те, щоб показати, що я вмію не тільки російської, ба навіть ще аристократичнішої мови, а все-таки українську шаную більше, бо вона мужицька (Н.В. я тоді багацько викидував таких штук, бо одне, що був ще зовсім хлопчина, а друге – хтілося бравувати своїм мужицтвом)" [Кримський 1972 – 1974, 5, 65]. Тут можна додати, що цей бравурний виступ в обороні переслідування української мови Агатангел Юхимович описав у своїм оповіданні "Перші дебюти одного радикала", де він виступає під іменем Петра Химченка [Кримський 1972 – 1974, 1, 414–415].

“Я дуже страшно виучував усе те, – пише далі Агатангел Юхимович Грінченкові (5.VII.1892 р.), – що читалось на лекціях (на першій-таки семестровій екзамені мав усі 5+), і через те мені здавалося, що решту часу я можу і смію присвятити цілком українству. Я не гадав про те, що коли вдовольнитися самісінькими лекціями, то можна й десять факультетів скінчити, а зостатися тим самим неуком! Я не хотів зміркувати, що задля України я зможу бути корисним лише тоді, коли я матиму основні всесторонні знання, коли я буду людиною, а не якимсь хлопчиною, коли я матиму широкий світогляд. Я цього не зміркував: мені здавалося гріхом “не побігти на пособу моїй Ненці”, яку я допіру “обрів”, – я не хотів бути “зрадником”. І я побіг.

Кожнісіньку вольну від “офіціальних” занять часину я й присвячував “Україні”. Перша ознака національності є мова – я й нею найперше заклопотався, пильно читав усякі книжки, особливо увагу звертав на етнографічні матеріали, перечитав усякі філологічні праці. Далі: знайомився з нашою літературою, спішився перечитати навіть погань. Кинувся й до літературної праці: перекладав, писав оригінальні твори (на щастя, послав і пошлю до друку дуже мало цих “овочів незрілої музи”). Хай собі, по заповіту Горація, полежать: *populi prestat in apium!* (“нехай друкується на дев’ятий рік”). Знайомився з Галичиною та її діячами, завів переписку; і в Москві я придбав собі одного знайомого з галичан, котрий навіть дещо писав по часописах (перекладав з московського), от од нього я дуже багато дізнався за тую “Галілею”. Нарешті поліз і в політику...” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 68–69].

У листі до брата Юхима (Бейрут, 23 травня 1897) Агатангел Юхимович писав: “Відносно національного українського питання, я повинен признатися, що воно мене властиво мало цікавило із теоретичної точки погляду. У мене чисто практичною дорогою (через читання і писання по-малоросійському на теми, не обов’язково національні) непомітно і поступово виробилися відомі національні переконання, і коли я вже після того читав теоретичні праці про значення національності, то вони вже не викликали ніякого впливу на мене: вони повторяли те, до чого я сам без примусу прийшов раніше. Тому я не можу оцінити, наскільки вони (оті праці; переклад мій. – О.П.) є дійсно переконливі” [Кримський 1972 – 1974, 5/2, 147].

III

Із Михайлом Драгомановим були у Агатангела Юхимовича дуже специфічні взаємини, етапи яких він подав у своїй документальній студії, присвяченій тому національному діячеві, яка була вперше повністю опублікована у збірнику праць Агатангела Юхимовича “Розвідки, статті та замітки” в 1928 р. (передрукована з пропусками. Кримський 1972 – 1974, 2, 614–672), Агатангел Юхимович пройшов подвійний шлях: від Павла до Савла і від Савла до Павла.

У 1890 р. появилася стаття Драгоманова у Львівському журналі “Народ”, яка на думку Агатангела Юхимовича недооцінювала значення національної справи, остання, мовляв, мала б уступити перше місце всеімперському поступові: “Стаття Драгоманова обурила мене, – писав він до Грінченка (26.VI.1892), – і зо мною зробився нервовий пароксизм, це було саме в переддень турецького (дуже важкого) екзамена” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 76].

Сангвінічний Агатангел Юхимович зразу послав свою рецензію до другого Львівського журналу “Правда”, яка закінчувалася запитаннями: “Тепер я Вас питаю: яким способом можна і треба українцям для здобуття прав і вольности (між іншим, певне, і прав національности) сполучитися з неприхильними до них москалями, та й не потопитися при тім в “общем русском море”? Або яким способом перетворити російську нетолерантність в толерантність? Коли Ви можете дати на це пораду (та, Бога ради, не загальними фразами, а точно!), тоді будьте певні, ніхто Вам, крім щирої подяки, нічого не скаже” [Кримський 1928, 326].

Другий гріх Драгоманова – це недооцінювання національної мови. Агатангел Юхимович, фанатично закоханий у свою мову, та із природним вичуттям важливості мови у суспільному житті, мусив різко zareагувати.

“Нам же одібрано, – він каже, – усякі мінімальні, елементарні права. Для нас і говорити своєю мовою то вже є злочин; нашої нації – гірше, ніж усім іншим націям. Тим-то дуже важлива для нас річ – придбати собі хоч первісні права, хоч право на мову, бо без неї не можлива ж просвіта нашого дорогого нам народу... Маючи хоч мову законом дозволену, українофілам можна буде освічувати народ і впливати на народ, – тоді й народ може статися помічником для інтелігенції в справі здобуття дальшої волі; а без участі народньої маси – хто знає, чи багато вдіє сама інтелігенція? Зрештою, коли б Ви вказали українцям хоч трошки кращий шлях, то певне, що вони б Вам гаряче подякували. Тим часом, Ви кажете нам попросту: “Се ваша справа; та й по всій мові!” [Кримський 1928, 338].

Але деякі відступи Драгоманова і ближче з ним літературне знайомство, приятель з Іваном Франком, головним учеником Драгоманова, – знов повернули Агатангела Юхимовича до табору Драгоманова. “Наперед усього я (пізніше), спокійно розмишлюючи, примирив у собі національство з поступом і довів собі знов, що вони зовсім не знаходяться у суперечності (як думав Драгоманов) одне з одним... Я дуже радий, що почав тоді трохи листуватися з Франком...” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 78].

Вістка про смерть Драгоманова вразила Агатангела Юхимовича. У своєму некролозі він прямо писав: “На мою думку, смерть Драгоманова – це таке велике горе, якого ми ще не зазнали після Тарасової смерті” [Кримський 1928, 364].

IV

У ті часи у Російській імперії було два центри сходознавства: східний факультет Санкт-Петербурзького університету – з чисто науковими цілями та Лазаревський інститут у Москві, де практично навчали східних мов майбутніх дипломатів, політиків та економічних діячів. Наука тривала там три роки. Очевидно, для випускників Лазаревського інституту була відкрита можливість після того, як вони практично вивчили східні мови, дістати науковий вишкіл на східному факультеті у Санкт-Петербурзі.

Тодішній голова російських орієнталістів арабіст барон Віктор фон Розен (1849 – 1908) звернув увагу на талановитого лазаревського арабіста Агатангела Юхимовича і запропонував йому перейти до Санкт-Петербургу.

Але це означало б, що Агатангел Юхимович мусив би зректися своїх україністичних і славістичних інтересів і присвятити себе виключно науковій арабістиці. Такої жертви для “чистої науки” Агатангел Юхимович не міг зробити, тим більше, що українське життя вимагало його участі.

Правда, він пішов продовжувати студії до університету, але не до Санкт-Петербурзького, а до Московського, і тим самим не на східний факультет (такого у Москві не було), а на історико-філологічний, де він в 1892 – 1896 рр. проходив курси зі слов'янської філології (головно у Романа Брандта) та світової історії (головно у Володимира Гер'є). Державні іспити витримав там 1-го травня 1896 р.

28 жовтня 1894 р. помер професор руської-української філології Львівського університету Омелян Огоновський. У кругах наддніпрянських постала ідея повторити обсаду Львівської кафедри придніпровським українцем (як це було з Грушевським у 1892 р.). Адже Агатангел Юхимович у міжчасі здобув собі визнання своєю завзятою полемікою із Соболевським, відновлювачем Погодінської тези про те, що давні кияни були росіянами, які тільки в монгольські часи перейшли на північ.

У міжчасі він дістав від Лазаревського інституту стипендію на два роки, один на перебування в арабських країнах, а другий – на студії в одному із західноєвропейських

університетів (відвідувати лекції з орієнталістики). Це вирішило остаточно питання Львівської кафедри. Ось що він пише своєму учителеві ще з колеги Галагана – Павлові Житецькому про свою ідею сполучити арабістику з україністикою: “Декотрі мої земляки не хтять розуміти, що, йдучи на арабську кафедру, я зовсім і не думаю цуратися праці на рідній ниві, а навпаки – думаю, що своїм шляхом я швидко дійду до тієї мети, на якій вони бажали б мене бачити... Не знаю, чи я Вам писав про колективний лист чернігівців до мене. Вони, обзиваючись до мого патріотизму, прохали, щоб я усіма силами старався дістатися до львівської кафедри, а кинув гадку про арабську (а про арабську вони довідалися від Чайченка (Грінченка. – О.П.)). Як Ви знаєте, я вже і раніш був сам не від того; але як одержав я оцей лист, то справді заходився робити дещо активніше в цій справі. Зрозумівши, що вже не кафедра львівська мене шукає, а сам я її, дд. Кониський і Барвінський поставили такі умови, що я мусив рішуче зректися усяких претензій на тую кафедру: вести далі які-небудь переговори значило б не шанувати ані себе, ані науки. Моє зречення погано вразило тих, що писали лист до мене. А тепер, коли я навіть у Москві не zostався при слов'янській кафедрі, а пішов на східну, теє погане враження ще й погіршало. Навіть у Чайченка, що найкраще з усіх чернігівців стосується до мене, видно з листів якесь невдоволення. Тим-то я й до Вас боявся довгий час писати: якби ще й Ви мене осудили, то я й почував би себе найнещасливішою людиною на землі. З Вашого останнього листа бачу, що Ви не осудили, і це мене дуже потішило, тільки ж мені хотілось би ще й особисто побачити Вас, послухати Вашого голосу, почути того слова, що надає сили, й далі з енергією працювати.

Дорогий Павле Гнатовичу! Можу Вас завірити словом честі, що мені про кар'єру байдуже (нехай собі дд. чернігівці думають, що хтять!). Коли я люблю схід, то чи ж я тому винен? А що східна спеціальність не спинить мені роботу українську, дак цьому вірте” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 253].

Після повернення з Бейрута, де він вирішив залишитися ще другий рік, призначений на студії в Європі, Агатангел Юхимович знову стояв перед рішенням: треба було готувати, а властиво кінчати дисертацію, щоб обняти кафедру арабістики в Лазаревському інституті.

Директор інституту, всесвітній історик (учень Т.Н.Грановського) Георгій Ілліч Кананов (1834 – 1897) був добрий бюрократ і настоював на тому, щоб Кримський зірвав зі славістикою і присвятив себе всеціло арабістиці. Дисертація мала бути захищена у барона фон Розена в Санкт-Петербурзі.

Це, очевидно, дуже не подобалось Агатангелові Юхимовичеві, але мусив дати згоду на рішення свого начальника.

Але вже в 1897 р. помер Кананов. Його спадкоємцем став іраніст і фольклорист, професор Московського університету Всеволод Міллер (1897 – 1911). Як пізніше писав сам Агатангел Юхимович у некролозі того вченого, він був дуже поганий адміністратор і не вмів тримати дисципліни. Вибір його до Імператорської Академії Наук в 1911 р. був для нього спасінням, бо вже збиралися його звільнити з посади директора.

Міллер був вчений широкого профілю, і на науковій площині Агатангел Юхимович знайшов у ньому сподіваного вчителя. Крім того, вся сім'я Міллерів, а він мав жінку і трьох синів, прийняла Агатангела Юхимовича за свого; він змалював їх як сім'ю генерала Шмідта у своєму романі “Андрій Лаговський”. Життя йшло далі вперед. У 1901 р. Агатангел Юхимович став надзвичайним професором арабської філології, а у 1903 р. став ще таким же професором історії мусульманського Сходу. Але дисертація не закінчувалася. Дуже цікаві причини, які він подав у листі до Всеволода Міллера (23.1.1904), з яких видно його оцінку характеру своєї власної творчості. Ось вони (в моєму українському перекладі): “Я залишив писати дисертацію тому, що, не розраховуючи на те, що довше буду в Звенигородці, я не забрав з собою потрібних

книг. Закінчивши частину, для якої я запасся книжками, я задержався. Не буду таїти: я задержався не без задоволення, властиво, дисертацію я вже давно написав (в тім році, коли я посварився з Борисом (Міллером, сином адресата. – *О.П.*) і протягом кількох місяців не бачив людського обличчя), і тому тепер у мене немає ніякого зацікавлення до неї – усе діло зводиться до того, щоб надати хаотичному рукописові стрійний та науковий вигляд і, що важче, дати точний і добрий переклад множинству арабських виїмків, що їх наводжу. Очевидно, і в тій роботі є для мене чимало цікавого, але тільки з технічної сторони: бо ж приємно приглядатися, як хаотична брила перемінюється в читабельні сторінки; але ж така робота і робиться скучною: це уже стилістика, а не дослід. Щоб Вам догодити, я доведу дисертацію до кінця в цім же році, але, правду сказати, я б з задоволенням її розтягнув ще років на два, щоб між тим зайнятися більш цікавими працями.

Ви пишете, що барон Розен настоює на необхідності якнайскорішого представлення моєї дисертації. Він писав і мені про те, передавав те діло також і через Мінорського, і через Халатова. Ви, щоб розбудити в мені амбіцію, додаєте, що я нарешті повинен видати працю академічного характеру, і по асоціації ідей передбачуєте мій майбутній вступ до Академії... Ах, дорогий Всеволоде Федоровичу! Даю Вам чесне слово, на почві амбіції Ви недалеко мене підгоните: в мене немає амбіції, а якщо і були колись у мене її завдатки, я її цілком викоренив. Найбільше, що я ще відчуваю, це дике почуття радості від позитивних рецензій, але і то лише тому, що вони свідчать лише про те, що я не цілком прогайнував час: при тому і похвальна рецензія після кількох годин після її прочитання викликає почуття втоми, стида та відразу до себе і до людей, чуєш себе рабом чужої думки і гидко робиться на душі.

Академія мене не захоплює, і жити мрією про неї і працювати ради тої мрії я ніяк не спосібний. Ледве Ви одобрите ті стимули, які заставляють мене напружено працювати, але все-таки я їх Вам відкрию. А займаюся або тільки для того, щоб тим справити собі своє власне задоволення (через те рецензії і бувають приємні і займаєшся сам для себе, а тут показується, що це і для других пожиток і задоволення), або для того, щоб заглушити в собі почуття прив'язаності і, розширюючи світогляд, забувши свої особисті скорби, обиди і т.д., дрібні в порівнянні з життєвими світовими ідеями. Цей другий стимул, власне, і заставляв мене працювати якнайбільш інтенсивно: найбільш напруженими періодами моєї роботи були роки 1895 – 1896 та 1902, і врешті, останні три місяці (власливо: листопад, грудень), коли я навіть проганяв свій сон, щоб думка не працювала проти моєї волі.

1902 р. дав результати в тому напрямку, що Ви від мене хотіли: вся основа дисертації була власне тоді мною виткана; але я її не довів до кінця, тому що кидався на дві сторони, стараючись захопити думкою якнайширші горизонти: то я кидався на старохристиянську літературу і впивався Єфремом Сирином, аввою Ісаїєю, Тертулліаном і др., то займався "Семітськими мовами і народами", цікавими для мене як "Grundriss" (основа) своїх власних знань, та опрацьовував собі також Grundriss з "Історії мусульманства" і "Історії арабів", то знов перескакував на малоруську філологію, то на англійську літературу і т.д., і т.д., причому інколи перескакував дуже різко із області науки в область суспільного життя, хвилюючись горожанськими почуттями і пр. Серед тих зайнять чуття оскорбленої особистої прив'язаності затихало, і серце потроху переставало нити. А тому що я, очевидно, до кінця життя буду до кого-небудь прив'язуватися, а після розлучатися і шукати забуття у поширенні кола зацікавлень, то, очевидно, в мене до кінця життя будуть перемагати ось такого роду заняття, які я Вам вже описав. Мабуть, і дисертації будуть писатися в такі часи (це ж у мене вже четверта!), але, не оброблені, будуть складатися на окремі полиці разом з множинством інших моїх рукописів, чекаючи кінцевої обробки, які відкладаються до більш спокійного часу. Я розказав Вам чистосердечно закулісну сторону, або підкладку, моїх зайнять. До ерудиції (я тут не стану притворно бути

скромним: навіть до порядної ерудиції) вони ведуть (у мене ж мале коло знайомств, а день довгий, і тому, при всіх моїх скоках з однієї наукової ділянки в другу, на долю кожної області остається досить праці), і для своєї посади, це говорю твердо, я вповні надаюся, тому що мої зайняття не шарлатанські. А тої кар'єри, що прямо веде в Академію, тої кар'єри, яку Ви для мене, як мій вчитель і як начальник інституту, уважали б найбільше пожаданою, треба думати, я не зроблю.

З огляду на те, що моє здоров'я сильно підточене і ледве дасть мені прожити дуже довго, я думаю, що корисніше є видавати, поки я живий, всякі підсумовуючі загальні огляди ("Історія арабської літератури", "Історія перської літератури" і др., що я їх постійно переробляю), ніж викінчувати дисертацію...

Мимо того, відносно дисертації – будьте спокійні; Ви бажаєте, щоб я поспішився, і я це зроблю (теперішня задержка не з моєї вини), але я зроблю тільки тому, що це Вам буде приємно і що Вам тоді не буде соромно із-за мене. А відносно дальшої кар'єри, у передбачуванні якої Ви робите мені компліменти, то я примушений Вас розчарувати: відмовитися від незаслужених компліментів. Якщо Ваш учень і доставить Вам коли-небудь приємність, то це не буде скорим досягненням всяких можливих офіційних наукових дипломів і почесей, до яких в нього немає найменшого потягу, а при очікуванні короточасного його життя навіть не може бути такого потягу. Досвід показує, що барон Розен, що так спішить мене з дисертацією (впрочім, він сам писав, або відтягав, свою дисертацію 18 років. Таке ж число років писав свою магістерську дисертацію Медников. Коковцев – 13 років відтягав свою дисертацію і, як я це знаю з його листа, ще навіть не приступив до її писання), вміє цінити і такі "не академічні" мої видання, як "Історія мусульманства", та рекомендує вивчати її своїм слухачам; до речі, та ж сама Академія Наук, коли треба, згадає мене і вже два рази накладала на мене відповідальні доручення, виконання яких, здавалося би, треба покласти на людей, що офіційно займають кафедру слов'янських мов; безсумнівно, що вона ще і не раз мене згадає (ось і тепер на мені лежить, разом з Житецьким, нове доручення Академії, для якого треба було мати, крім моїх славистичних знань, ще і знання з семіології). А серед широкої публіки, що цікавиться наукою, я можу своїми працями не тільки підтримати славу інституту, а не зменшити, і тому з того боку Вам не потрібно соромитися із-за мене" [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 379].

V

Як вище сказано, Агатангел Юхимович ще до 1889 р. остаточно вирішив справу своєї національної приналежності як української. Але він ніколи не цурався Криму, батьківщини його предків. Ось що він писав у своєму (єдиному існуючому) огляді кримсько-татарської літератури у 1930 р.: "Історія нового кримсько-татарського письменства, що його зумів створити народ, який налічує не більше ніж 178 тисяч душ, вся розгорнулася на моїх очах. Я прихильно почав за нею стежити з 1889 року (від часу вступу до Лазаревського інституту східних мов у Москві. – *О.П.*), здавна знайомий я був з патріархом кримського письменства Ісмаїлом Гаспринським і його співниками, далі з великою симпатією підтримував і підтримую особисті знайомості з головними діячами кримського літературного життя. Через те мені хочеться вірити, що в тім стислім історичнім нарисі, який я оце накреслив, не міг я допуститися небажаної суб'єктивності, не міг чогось недооцінити" [Студії з Криму 1930, 165 – 198, 190].

Ісмаїл Гаспринський (1851 – 1914) працював усе своє творче життя як будитель, просвітителі і реформатор кримських татар, а через них усіх тюрків та мусулмів імперії. Сто років після упадку Кримського ханату, у 1883 р., він заснував і видавав до своєї смерті свій знаменитий двомовний (татарсько-російський) журнал "Терджиман. Переводчик". Агатангел Юхимович дуже цікавився долею ісламських народів та їх

поступом. У монографії “Мусульманство і його будучність” [Кримський 1904] він ясно окреслив одне своє джерело: “Щодо характеристики тюрків російських, то я переважно наводитиму факти із найважливішого татарського органу – бахчисарайської часописи “Терджиман” і із інших писань татарських патріотів”.

З другої сторони, Гаспринський перекладав і друкував у “Терджимані” думки Агатангела Юхимовича про тюркський фанатизм [Терджиман 1904, ч. 30] або про проблеми реформи шкіл у російських мусульман [Терджиман 1905, ч. 28]. Тому не дивно, що з нагоди рецензії твору Агатангела Юхимовича “История Турции” в тому ж татарському органі появилася також біографія нашого вченого із цікавою спеціальною бібліографією [Терджиман 1915, ч. 204]. У своїх “Студіях з Криму” Агатангел Юхимович цікаво порівнює свою національну свідомість із свідомістю Гаспринського. В році 1881 останній пояснив російським читачам, хто він, такими словами: “Я русский, оставаясь в то же время мусульманином и татариним”. До тих слів Агатангел Юхимович додав таке: “В розмовах зо мною, свідомим українцем (розрядка моя. – *О.П.*), Гаспринський себе ніколи “русским” не називав” [Студії з Криму 1930, 172, прим. 2].

Агатангел Юхимович часто відвідував Крим (головно Ялту та Бахчисарай). Ось яку він мав пригоду із молодшим співробітником Гаспринського, Ісмаїлом Лемановим (1871 – 1936?), викладачем російської та арабської мов у найвизначнішій ісламській школі в Бахчисарай – Зенджірлі медресе.

“Пам’ятаю, – пише Агатангел Юхимович, – як напровесні 1905 р. побував я в Зенджірлі вкупі з Лемановим, і він хитренько наперед попрохав мене не говорити з софтами (студенти-богослови ісламські. – *О.П.*), або з ним ані по-російськи, ані по-татарськи, тільки по класично-арабськи: що з того вийде. Вийшло те, що жоден із софтів не зміг, на мої арабські запити, скласти мені відповіді, скільки-небудь грамотної: силувалися зліпити простенькі арабські речення, та мало що їм щастило, а тим часом я з Лемановим, в присутності софтів, вели арабську наукову розмову, обмінювалися вражіннями і т. п. З того Леманов був дуже задоволений: “Нехай наші клерикали знають, що навіть мову святого Корана гяури (не мусульмани. – *О.П.*) тямлять краще, ніж вони. А через що? Через те, що вчили її новим європейським методом, а не перестарілим середньовіковим” [Студії з Криму 1930, 175].

Агатангел Юхимович був особливо близький з татарськими культурними діячами після переїзду до Києва, коли працював в нашій Академії. Його близьким співпрацівником був історик-середньовічник Осман Акчокракли (1879 – 1937?), що, між іншим, стимульований Агатангелом Юхимовичем, видав українською мовою зміст поеми про походи Б.Хмельницького у 1648 р., складеної Джан Мухамедом, зятем Тугай-бея, близького друга нашого Богдана (Татарська поема Джан-Мухамедова. Про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу. [Східний світ 1930, 12, 163–170; передрук див.: Східний світ 1993, 1, 134–139]). Інший кримський вчений, з яким Агатангел Юхимович радо спілкувався, був філолог-тюрколог і поет Бекір Чобанзаде (1893 – 1937), професор тюркології в університеті Баку [див. про нього: Библиографический словарь... 1975, 601].

Серед кримських друзів Агатангела Юхимовича був молодий тоді ведучий революційний поет Абдулла Лятіф-заде (1890 – 1937?), з яким Агатангел Юхимович радо обговорював між іншим загальні проблеми кримсько-татарської художньої літератури. “Пам’ятаю, – пише Агатангел Юхимович, – в розмові з Лятіфом-заде я сказав був про одного татарського поета: “Він у свою лірику вносить громадські настрої”. “А я, – перебив мене Лятіф-заде, – роблю навпаки: в громадські теми вношу лірику” [Студії з Криму 1930, 183]. В іншому місці Агатангел Юхимович пише про того ж Лятіфа-заде: “Довелося мені чути од Лятіфа-заде таку характеристику татарської поезії (в своїй скромності він не виключив і самого себе): “Уся наша поезія – дуже практична, утилітарна. Наші вірші – ніби трактати з публіцистичними

ідеями". "Увага ця, – додає Агатангел Юхимович, – справедлива, і торкається вона не тільки кримчаків, а й інших тюрків бувшої Росії" [Студії з Криму 1930, 188].

Агатангел Юхимович мав і прямих учнів з кримських татар. Між ними був ісламіст історик Якуб Кемаль, завідувач Східного музею в Ялті, що досліджував суфізм, цебто ісламський містицизм, одну з улюблених наук А. Кримського. Агатангел Юхимович надрукував інформацію про відкритий ним "Арабський суфійський рукопис XIII ст., в Криму знайдений, і чи не в Криму й писаний" [Східний світ 1930, 159–164]. Як казав мені Агатангел Юхимович у 1940 р., Кемалева уже надрукована монографія "Документальна історія цехів в Кримськiм Ханстві" не вийшла у світ у 1931 р., а була повністю знищена. Однак цей молодій кримсько-татарській культурі в розвитку, так дорогій серцю Агатангела Юхимовича, не судилося довго процвітати. Прийшли трагічні роки 1934 – 1936, і майже всі її діячі були поголовно зліквідовані.

VI

Вище я цитував листа Агатангела Юхимовича до свого сходознавчого вчителя Всеволода Міллера, в якому Агатангел Юхимович недвозначно з'ясував свою незацікавленість кар'єрою в Російській Імператорській Академії Наук. Очевидно, він не бажав збільшити число тих українських духовників та вчених, що від часів Петра I наводнювали столицю імперії, спричиняючи інтелектуальну засуху на своїй батьківщині.

Але у 1918 р. відкрилася можливість творити повноцінну українську науку в Українській Академії Наук і тим самим реалізувати мрію учителя Драгоманова.

Очевидно, Агатангел Юхимович повністю включився у ту велику справу без жодних застережень.

Михайло Драгоманов (1841 – 1895) має заслужену славу як найвизначніший теоретик лібералізму і конституціоналізму в царській імперії та на еміграції. Але його місце в історії української інтелектуальної історії – виїмкове. Тоді, коли його колега по київському університету Володимир Антонович продовжував проповідувати хлопоманське просвітянство та аполітичне українофільство, Драгоманов відкрив, що всякий український (не українофільський!) рух на Україні мусить бути політичний, а всякий політичний рух, отже, мусить мати українську національну закраску [Охримович 1922, 88 – 118; Пизюр 1966, 162–166, 1 – 11]. Крім того, Драгоманов проповідував, що українство має сенс тільки тоді, коли витворить свою власну високу культуру європейського типу; що українські письменники повинні залишити етнографізм науковцям, а натомість вчитися на взорах творів світової літератури, причому ті, хто не знає західних мов, можуть використовувати російську мову як вікно в Європу.

Після 1876 року твори Драгоманова тільки випадково попадали в руки українському читачеві. Зате в Галичині, завдяки австрійському конституційному устрою, Драгоманов знайшов учнів, що проводили в життя його теорії. Найвизначнішим серед них був Іван Франко, близький друг Агатангела Юхимовича, а також прибраний галичанин Михайло Грушевський. Обидва вони – Грушевський і Франко – властиво створили першу українську неофіційну академію – Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1893).

Восени 1904 р. зустрілися два українські драгоманівці у Москві, де вони працювали професорами. Обидва були корифеями у своїх галузях. Один з них – універсальний філолог, сходознавець та славіст Агатангел Юхимович, а другий – універсальний природознавець, основоположник біогеохімії – Володимир Вернадський (1863 – 1945) [Сарбей 1971, 1, 93]. Вони стали друзями на все життя, бо ідеально доповнювали один одного. Володимир Вернадський був старший і вже у 1912 р. став ординарним академіком Імператорської Академії Наук в Петербурзі.

В червні 1918 р. гетьман України Павло Скоропадський, який тільки що заснував два українські університети – один у Києві, а другий у Кам'янці-Подільській, велів

покликати до життя спеціальну Комісію до вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук в Києві. Головою комісії призначено академіка Володимира Вернадського, який запросив на одного з членів комісії в першу чергу Агатангела Юхимовича. Комісія працювала з 9 липня по 17 вересня і підготувала законопроект, який зразу був прийнятий Радою Міністрів і затверджений гетьманом [Дорошенко 1930, 2, 361 – 362]. Праці Комісії склали цілий том, в якому вміщено дотичні документи, між ними “Статут” новоствореної Академії [див.: Збірник праць... 1919, IV, 136]. Тому що це перший Статут нашої Академії і він ясно віддзеркалює візію його авторів, обох драгоманівців-друзів – Вернадського і Кримського, я дозволю собі зачитувати його відносну частину:

“2. Українська Академія Наук у Києві:

а) намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості;

б) пособляє об’єднанню та організуванню наукової праці на Вкраїні та допомагає встановленню дослідничих інститутів для всіх паростей людського знання;

в) як найвища українська наукова національна установа, Академія, визнаючи українську національну культуру з її оруддям – українською мовою, ставить собі на меті, окрім загально-наукових завдань, виучувати сучасне і минуле Вкраїні, української землі та народу” [Дорошенко 1930, 2, 362 – 363].

Наказом гетьмана від 14 листопада 1918 р. було призначено перших 12 академіків (по 4 на кожен із трьох її відділів), які тепер одержали право постійного добору дальших членів. Першим президентом Академії гетьман іменував академіка Володимира Вернадського, а він запропонував своїм колегам обрати на неодмінного секретаря власне Агатангела Юхимовича, що і було одногolosно схвалено таємним голосуванням на засіданні 14 листопада 1918 р. [Автобіографія... 1941, 6].

Великий вчений академік Вернадський ніколи не відступив від ідеї самостійності української високої культури – проти Петра Струве та інших ідеологів одної високої культури для всієї імперії. На засідання нашої Академії, присвячене 70-літтю Агатангела Юхимовича, він після ювілярові листа слідує змісту: “Дорогий друже, підводячи підсумки життя, переді мною проходять наші зустрічі. Загалом підсумок – один-єдиний підсумок: наукова творча робота і вільна культурна діяльність за Україну і рідною мовою (розрядка моя. – *О.П.*), які мені передав мій батько з дитинства. І я, виходячи з думок, що мені приємні, в обох течіях взяв найактивнішу, до певної міри провідну участь. І на обох шляхах я йшов поряд з Вами. Моя наукова робота для мене, а власне і для Вас, все... стоїть на першому місці, але культура українського народу рідною мовою (драгоманівська ідея; розрядка моя. – *О.П.*), наукова його творчість і думка цією мовою в критичний момент історії нас об’єднала. І ми з Вами обрали... правильний шлях у критичний момент історії української наукової роботи – наша спільна з Вами справа...” [Сарбей 1971, 1, 96].

VII

Творче життя Агатангела Юхимовича поділяється на дві епохи: Московську, довшу (29 років) (1889 – 1918), та Київську, коротшу (23 роки) (1918 – 1941).

Уся Київська доба зв’язана з нашою Академією. Він виконував керівні функції як неодмінний секретар (до 1928 р.) та як голова Першого (історично-філологічного) відділу (до 1929 р.).

Перші роки були особливо тяжкі. Влади щокілька місяців мінялися, часто вони були ворожі концепції української високої науки, так що доводилося захищати навіть фізичне існування інституції. Свідок того часу, історик, професор Наталія Полонська-Василенко пише: “Матеріальне становище Академії було жахливе. Жодна з влад не забезпечила її не тільки можливістю нормальної праці, ба навіть

“прожитковим мінімумом”, потрібним для її співробітників, щоб не вмерти з голоду. Кримський від часу до часу здобував різного роду “натуральні” цінності: то якесь вбрання, то – картоплю, то “пайок”. Для співробітників Академії відводили терен, де вони могли розводити городи ... їм давали дозвіл десь самим рубати дрова на зиму. В приміщенні, що його дістала Академія – В.Володимирська, 54 (кол. пансіон гр. Левашової), не опалювали, чорнило замерзло, і його доводилося відігрівати хуванням. Але тут, у зимних кімнатах, збиралися (голодні) ентузіасти української науки, в потертих плащах, з помороженими, порепаними руками; зігріті любов'ю до України, вони складали плани розбудови української науки... На зворотніх сторінках календарів, на старих театральних афішах – бо паперу не було, – чорнилом – розчиненими у воді олівцями – вони писали свої твори...” [Полонська-Василенко 1949, 2, 122]. Перед вів ентузіаст академік-секретар Агатангел Юхимович, який усякими трюками виманював від солдатів, що охороняли друкарні, видіставати надруковані вже аркуші, зокрема, у друкарні Печерської Лаври, і в такий спосіб зумів він врятувати для науки прецінні праці, такі як, наприклад, протоієрея Хведора Титова “Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII ст.” На щастя, Агатангел Юхимович приєднав собі молодого помічника, талановитого історика й етнографа з Чернігівщини, Миколу Левченка (1900 – 1934), який скоро став директором видавництва УАН та особистим секретарем академіка. Між ними зав'язалася близька дружба, і Агатангел Юхимович, що був неодружений, усиновив його.

Не всі видержували голод і холод Києва. Президент Вернадський переїхав спочатку тимчасово до Таврійського університету (Сімферополь, 1920 – 1921), а у 1922 р. перенісся на постійно до Петрограду, де була можливість створити Радієвний інститут. Його наступник ботанік Володимир Липський (1863 – 1937; президент 1922 – 1928) не мав, як пишуть сучасники, “ані хисту, ані бажання керувати академією” [Полонська-Василенко 1949, 122]. Власне, у той час, до 1928 р. увесь тягар спочивав на Агатангелові Юхимовичеві, і тому в Києві окреслювали жартом нашу Академію не як Українську, а як “Кримську”.

Очевидно, що в “Кримській” Академії повинен бути гідно репрезентований Схід. Тому Агатангел Юхимович у своїх “Увагах з приводу катедри східної історії та філології” подав свою візію обсягу та завдань майбутньої української орієнталістики. Тому що візія Агатангела Юхимовича все ще актуальна, я дозволю собі зацитувати декілька виїмків, що яскраво характеризують потребу сходознавства в Академії Наук.

“Окрім неминучої загально-визнаної наукової потреби студіювати східну історію, як одну з великих частин історії вселюдської, Україна має ще свої особливі причини дбати про те, щоб у її найвищій ученій інституції східні дисципліни розвивалися як слід, з інтенсивністю. І бажалося б мати навіть не одну і не дві, а скількись східних кафедр в Академії Наук. Стародавня територія сучасної України була місцем для життя або для давнього перебування усяких орієнтальних народів, – і перед українською наукою стоїть ціла низка всеможливих питань і завдань, що чекають планового розроблення і розв'язання. Іраністика, туркологія (дисципліна ця особливо потрібна) і арабістика – без отих трьох наук всестороння, неоднобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зіяючі лакуни в самому-таки українознавстві.

За давніх часів теперішню південну Україну залюднювала іранська вітка народів: скити-сармати, потім їхня видозміна – алани... Як відомо, навіть імення наших великих річок “Дністер”, “Дніпро”, “Дін” – осетинські (іранські. – О.П.), деякі найзвичайніші слова української мови, такі як “собака”, живцем позичено з іранської мови...

...Виступає потреба розвивати вже другу галузь сходознавства – туркологію... Історія Хозарщини ні на кому такою великою повинністю не тяжить, як на Академії іменно українській (на жаль, перша велика монографія про хозарів, написана академіком Кримським ще 50 років тому назад, ще по сьогодні остається в рукописі. Вона в першу чергу мусить бути видана нашою Академією. – О.П.).

Знов же нікому, опроче Академії української, не може бути ближчим обов'язком історично-філологічно дослідити печенізькі та половецькі впливи на Київську Русь. Варто між іншим зазначити, що й досі ще не в'яяснено як слід усі тії тюркські лексикальні елементи, котрі ще в передмонгольську епоху були зайшли до української ("староруської") мови і визирають, приміром, із "Слова о Полку Ігоревім" або з літописів Київського періоду. Потім, починаючи з часів монгольських, турецько-татарські впливи ідуть на Україну вже зовсім широкими потоками, різко одбиваючись і на звичаях, і на мові, і на народній словесності, за часів козаччини особливо. Не можна свідомо студіювати українську народню словесність, обминаючи турецьку й татарську народню словесність.

...Не можна цілком продуктивно студіювати історичні відносини України до Орди, до Криму, до Туреччини (яка іноді навіть володіла Україною або її частинами), не вичерпуючи турецьку й татарську історію в її перводжерелах, доступних тільки тюркологам...

...Арабська мова, мова священного Корану, є для всіх народів мусульманського сходу орган науки (з історіографією включно), а дуже часто ще й орган канцелярії і всяких ділових зносин. Отак як латинська для середньовікової Європи... Через те кожнісінький орієнталіст, чи буде з нього іраніст, чи тюрколог, чи хто, повинен рівночасно бути дуже досвідченим арабістом; інакше трохи чи не всі історичні джерела будуть перед ним зачинені. ...Можна думати, що третя по черзі східня катедра, яка заснується пізніше, буде гебраїстична, бо кожному ясно, що Україна, оця "черта єврейской оседлости", має право вимагати, щоб її найвища наукова інституція була авторитетною і в науковому вирішенні справ, які торкаються жидівського народу, його історії, мови, віри, побуту...

Як бачимо, орієнталістичних завдань у Української Академії Наук є безліч, та й то постійних, на дуже довгі роки. Нема чого й казати, що треба буде згодом позаводити в Українській Академії Наук не дві, а декілька кафедр сходознавства (в петербурзькій Академії орієнталістів завсіди не менше як шестеро, а буває й більше)" [Записки... 1919, I, IX – XVII].

Роки 1918 – 1929 були золотою добою української науки, а особливо в гуманістичних та суспільних науках. Це був період, коли книги появлялися у світ без цензури. Систематичний каталог видань УАН за ті роки – це книга в 285 сторінок, в якій є 888 бібліографічних позицій, із них більше як половина власне присвячена різним галузям україністики [Систематичний каталог... 1930]. Не потребує додавати, що праці, які мали штамп "Дозволяється випустити в світ. Неодмінний секретар Академії академік Аг.Кримський", викликали повне довір'я у науковців світу. Ім'я Агатангела Юхимовича гарантувало високий рівень.

Також Агатангел Юхимович реалізував свої інституційні візії. Не буду тут спинятись над структурою його академічної кафедри філології, Інститутом української наукової мови та відповідними українознавчими комісіями (діалектологічної, правописної, живої мови та історії української мови), які всі він очолював. Я хочу тут спеціально назвати сходознавчі установи, які він, відкривач ісламського і тюркського сходу для України, створив і зразу заповнив вагомим змістом. Це в першу чергу "Кабінет арабо-іранської філології" (до 1930 р. випустив шість публікацій), "Тюркологічна комісія" (до 1930 р. теж випустила шість публікацій, між іншим дуже цікавий збірник "Студії з Криму") та "Жидівська (опісля: Єврейська) історично-археографічна комісія" (до 1929 р. видала два томи свого "Збірника праць").

Тут треба ще підкреслити літературну творчість Агатангела Юхимовича, зв'язану зі Сходом. Це не були лиш майстерні переклади. Агатангел Юхимович, що був одним із активних натхненних класиків українського мистецтва слова, в часи його найвищого розквіту на грані XIX – XX ст., був разом тонким всебічним знавцем класично-арабської та перської – не тільки літератур, а відносних цілісних культур. Цей рідкий

талан дав Агатангелові Юхимовичеві можливість відчувати та творити гармонічно і паралельно у двох структурах поетичного мислення. “Пальмове гілля” Агатангела Юхимовича – поета – це своєрідний жанр. Поодинокі його поеми і цикли – це, як сказано вище, не тільки художні і не тільки філологічні переклади. Це “орієнтально” інспіровані, і крім того, структурно “по-орієнтальному” відчуті перлини українського ліричного генія. “Пальмове гілля” – це також своєрідний жанр у світовій літературі. Ярослав Стеткевич, ведучий і тонкий знавець арабської поезії (він професорує в університеті в Чикаго), вивчивши всебічно “Пальмове гілля”, прийшов до висновку, що тільки “Західно-Східний Диван” (“West-Östlicher Divan”) Йоганна-Вольфганга Гете вкладається повністю у ту саму категорію.

VIII

Щоб справитися зі своїми науковими та організаційними роботами, Агатангел Юхимович працював 18 годин на добу. Але не так легко було творити науку у часи громадянської війни та після неї. Ось, наприклад, була справа наукових контактів та книгообміну з закордоном, головню із Західною Європою. Все-таки усі ті труднощі Агатангел Юхимович старався побороти і часто мав успіхи.

Але прийшли трагічні роки – 1928, 1929, а за ними ще страшніші тридцяті роки. Почалася планова акція ліквідації українознавства як науки на високому світовому рівні, бази окремої високої національної культури. І тут гірка чаша припала нашому трудівникові: він був відсунутий від праці свого покликання і мусив стати свідком, як одна за одною ліквідуються створені ним з таким трудом і любов’ю установи [дати подій подані тут головню на базі твору Полонська-Василенко 1954, 1; 1958, 2].

Насамперед прийшло зв’язування рук. Хоч 3-го травня 1928 р. члени Академії одноголосно переобрали Агатангела Юхимовича на неодмінного секретаря, уряд не затвердив його на ту посаду [подробіці див. ще: Полонська-Василенко 1949, 2, 124; Полонська-Василенко 1971, ч. 31–32, 95]. Осінню слідуючого року (1929) Агатангел Юхимович мусив залишити головування Першим (історично-філологічним) відділом нашої Академії; секретар відділу академік Сергій Єфремов був тоді ж заарештований – тепер ми знаємо документально – як голова неіснуючої, т. зв. націоналістичної організації “Спілки Визволення України” (СВУ). А потім були зліквідовані усі сходознавчі установи, так леліянні Агатангелом Юхимовичем, і врешті його гордість – історично-філологічний відділ Академії. Про ліквідацію діячів кримської літератури та науки я вже згадував. Це все він дуже сильно відчував як особисте упокорення і перекреслення життєвого завдання. Два рази Агатангел Юхимович переставав бути людиною з іменем, раз за життя, вісім років (1930 – 1937), а вдруге – після арешту і мученицької смерті в Кустанайській (Казахстан) тюремній лікарні (25 січня 1942 р.) аж до реабілітації (з ініціативи його молодшого колеги академіка Леоніда Булаховського) у 1957 р. [див.: Ільєнко 1990, 25 жовт., 6].

Як мені сам Агатангел Юхимович розповідав у 1940 р., він дуже тяжко переживав своє становище “опального” академіка. Він, що працює десяти років поставив на ноги своє улюблене дітище, нашу Академію (як перед тим у Москві понад 20 років видавав у Лазаревському інституті славні “Труди по востоковедению”), де він усіх знав і всі його знали і шанували, попав у клас недоторкуваних паріїв, якого недавні колеги не добачали. Остання його наукова праця в УАН вийшла у 1930 р., відібрано йому його аспірантів. Історик Української Академії Наук, Наталія Полонська-Василенко, жінка другого президента УАН (1922, не затвердженого урядом) академіка Миколи Василенка (1866 – 1935), дуже пластично описала становище “опального академіка”, майже словами Агатангела Юхимовича (останньою секретаркою якого вона була), в такий спосіб:

“...Залишилося кілька академіків (у 1930-х рр.), що їх уряд оголошував “незмінними”, але що їх безупинно “проробляли” в газетах, часописах, промовах, як “буржуазних вчених”, “ворогів народу”, і що чекали з дня на день арешту або заслання. Наукова праця їх не була потрібна для Академії (в архіві Агатангела Юхимовича досі зберігаються томи цінних його монографій, що ніколи не вийшли у світ; деякими з них поцікавилися АН СРСР та АН Азербайджанської РСР і видали їх). Їх не запрошували на наукові засідання, наради. Але вони не могли й кинути Академію, тому що це вважалося б за контрреволюційний виклик. Їх зв’язок з Академією обмежувався тим, що вони двічі на місяць приходили одержувати платню та хлібні картки; колишні будівельники Академії Наук, як старці, чекали, поки “товарищ” Роза чи Соня, перевіривши в десятих реєстрах і стільки ж раз перепитавши прізвище, видавала їм цю злиденну картку... Не залишилось навіть колишнього (громадськи настроєного) технічного персоналу. З’явилися в шовкових сукнях розмальовані панночки, що їм була однаково байдужа і наука, і Україна...”

“Кримський тяжко терпів від такого становища, до того ж він матеріально біднував. Все, що можна було, він вислав до Звенигородки (де жив його прибраний син Микольцо (син Миколи Левченка) з мамою, улюблені сестра та брат з родиною. – *О.П.*), а сам обмежувався одною стравою в академічній їдальні і дбайливо загортав шматок хліба, який видавали там до обіду, і ніс додому. Його старе вбрання звертало на себе увагу навіть у Києві, де більша частина інтелігенції ходила в злиденному одязі” [Полонська-Василенко 1949, 2, 126 – 127].

Десь у 1936–1937 рр. (як розповідав мені Агатангел Юхимович) в Інституті мовознавства пригадали собі його існування. Викладати не дозволили, але почали посилати до Агатангела Юхимовича аспірантів.

Але триумф Агатангела Юхимовича був у 1939 – 1941 рр., коли була приєднана Західна Україна зі Львовом. Тепер Агатангел Юхимович знадобився і вислався до визволених земель як корифей української радянської науки, живий доказ її високого рівня.

І дійсно, кожна з його подорожей до Львова сприймалася там, як велике свято, а Агатангел Юхимович – як триумфатор. Його сімдесятиліття було великим святом української світової науки. Але діалектика діяла. 15 січня 1941 р. Агатангелові Юхимовичеві був вручений орден Трудового Червоного Прапора, а, як сказано вище, пізніше (20 липня того ж 1941 р.) він уже попав у м’ясорубку КДБ/НКВС.

Склалося так, що Агатангел Юхимович ще під час нашої першої зустрічі у Львові у січні 1940 р. набрав довір’я до мене, тоді 20-літнього студента і, відбувши зо мною свого роду іспит із сходознавчих дисциплін, запропонував мені переїхати до себе до Києва в аспірантуру. Ми тоді ще відбули декілька розмов і, очевидно, не могли не заторкнутися справи СБУ. “Не від речі буде згадати, – розповідав Агатангел Юхимович, – що в 1929 р. Українська Академія Наук стратила свою невинність як наукова і громадська інституція. А вся та халепа через сифіліс. Дак”. Побачивши мій здивований погляд, він пояснив. Щоб здійснити свої плани, уряд мусив надати Академії свого кандидата, який був би добрим вченим, а разом з тим втішався б довір’ям уряду і популярністю серед мас. Таким був академік Данило Заболотний (1866 – 1929), знаменитий епідеміолог, що вславився своїм відкриттям у поборюванні власне сифілісу, популярної тоді пошесті. Крім того, він дуже любив ходити в народ, фотографувався з робітниками, був почесним донбаським шахтарем тощо. Але у 1928 р. він був професором Військово-медичної академії в Ленінграді. Його викликали до Києва (де він був академіком ще з 1922 р.), і він став офіційним кандидатом в президенти Академії. Агатангел Юхимович, тоді все ще неодмінний секретар, відбув у травні з академіком Заболотним ділову розмову, під час якої кандидат дав слово, що він “старини не рушатиме і не буде вводити новин”, цебто буде діяти в згоді зі Спільним Зібранням Академії. Напередодні виборів відбулася нарада провідних

академіків в помешканні академіка Миколи Василенка (на Тарасівській, 20), на якій Агатангел Юхимович повідомив своїх колег про вислід розмови з академіком Заболотним. Присутні погодилися одноголосно обрати його президентом, а щоб надати більшого значення виборам, вирішили, що зборами буде керувати приятель Агатангела Юхимовича та Василенка, перший президент Академії Володимир Вернадський, що власне через збори приїхав із Праги, де був у науковому відрядженні [про переговори Агатангела Юхимовича з Заболотним див. також праці: Полонська-Василенко 1954, 1, 54; Полонська-Василенко 1949, 2, 123–124; Полонська-Василенко 1951, 5, 343]. І дійсно, збори одноголосно обрали Заболотного президентом, але він не додержав свого слова.

Коли у 1924 р. у зв'язку із політичним процесом т. зв. "Центру дій" було заарештовано академіка Миколу Василенка, Агатангел Юхимович добився того, що Спільне Зібрання нашої Академії одноголосно, за підписами усіх академіків, домагалось його звільнення. Ця акція увінчалася успіхом [див. про це також: Полонська-Василенко 1955, 1, 49–51; Полонська-Василенко 1951, 5, 339]. І коли літом 1929 р. почалися арешти в справі СВУ і було арештовано самого віце-президента Сергія Єфремова, Агатангел Юхимович та Микола Василенко звернулися до Заболотного і пригадали йому його обіцянку. Однак, на їхнє здивування, Заболотний відмовився виступати на оборону свого товариша по академії. І додав, що Академія може виступати лише на стороні обвинувача [див. також: Полонська-Василенко 1954, 1, 69; Полонська-Василенко 1951, 5, 339]. Агатангел Юхимович закінчив словами Гафіза:

Куди, куди поділось те прихилля,
Що панувало в тамошнім гурті!

додаючи: "Але у грудні того ж 1929 р. Данила Заболотного уже не стало в живих".

Справа СВУ не була для Агатангела Юхимовича чисто академічною. Велика частина його близьких співробітників-україністів, таких як Ганцов, Тимченко, Синявський, попали в тюрму. Агатангел Юхимович не здавав позицій, постійно вимагав перед Академією та Раднаркомом їх звільнення, хоч він сам очікував арешту, зокрема після того, як його найближчий помічник і прибраний син Микола Левченко теж опинився поза свободою. Але вірний і відважний Левченко не був Павлушковом, що діяв запрограмовано і викопував яму своєму дядькові і добродієві – Єфремову. Левченко не дав себе збити з пантелику ніяким ошустам або погрозам. Своєю смертю він врятував на деякий час життя свого улюбленого учителя та прибраного батька [див.: Полонська-Василенко 1954, 1, 71; Полонська-Василенко 1949, 2, 125–126; Полонська-Василенко 1971, 31–32, 94–96]. Агатангел Юхимович дожив до приєднання Західної України у 1939 р. Львів був для нього своєрідною Меккою. Там він друкував до 1905 р. свої українські літературні твори, там жив його близький друг Іван Франко, там реалізувалася політична візія його вчителя Драгоманова. Свій побут у Львові в літі 1891 р. він уважав одним із найсильніших переживань свого життя. Тоді він зупинився в українському готелі "Народна Гостиниця" біля колишнього Галицького парламенту (пізніше університету), і коли я зайшов до його кімнати, він скоро запропонував мені "історичні походи" по Львову. Це була дуже своєрідна пригода для мене: з одної сторони, Агатангел Юхимович пригадував собі усі свої кроки та зустрічі у Львові 1891 р., а з другої – цитував з пам'яті арабські, перські та турецькі поезії і заставляв мене їх ідентифікувати та перекладати на українську мову. Оті наші розмови він опісля у квітні 1940 р. оцінив, як відмінний іспит із сходознавчих дисциплін в аспірантуру нашої Академії Наук.

День перед нашою зустріччю цілий культурний Львів (без огляду на національність) зійшовся у найбільшому залі Львівського університету Collegium Maximum, щоб почути українського академіка, що обіцяв подати розв'язку питання: "Хто такі хозари і яка їх мова". Близько півтори години промовляв Агатангел Юхимович, і в залі не

поруhalася і муха, усі уважно вслухалися у переконливі аргументи маститого вченого.

Агатангел Юхимович кілька разів побував у Львові – і це було велике пережиття для обох сторін. У розмовах зі мною він підкреслив вагу отих львівських побутів.

Але органи не забули про Агатангела Юхимовича. Скоро після гучного всенародного 70-ліття ученого, що удостоївся ордена Трудового Червоного Прапора (15 січня 1941 р.), якраз коли почалася війна з німцями, уже в липні 1941 р., його безпідставно заарештували і пригадали СБУ. Це недавно на базі оригінальних документів (слідча справа № 148001) було виявлено Іваном Ільєнком у “Літературній Україні” (25 жовтня 1990 р.).

Агатангел Юхимович загинув у тюремній лікарні 25 січня 1942 р. в місті Кустанай у далекому Казахстані – гідно, як жив. Я можу тут тільки повторити слова Івана Ільєнка: “Слід віддати належне Агатангелу Юхимовичу, який, незважаючи на похилий вік і недугу, знайшов у собі сили, вичерпав їх останній запас, але не піддався, не обмовив ні себе, ні товаришів, достойно доніс свій тяжкий хрест на Голгофу народної покари” [Ільєнко 1990, 43, 6].

IX

Агатангел Юхимович, в ті часи як я його знав, був невеликого зросту, хворий на астму та із серцевою недугою, майже сліпий (носив дві пари сильних окулярів). Лице орієнтального типу, голос слабкий, але приємний, одягнений у скромний поношений одяг темного кольору. Дуже цікавий співрозмовник, хоч часто переходив у монолог. У Києві він жив у старому домі на вулиці Мало-Підвальній, 5, на 3-му поверсі. Будинок тепер уже не існує. Дім мав високі поверхи, так що нелегко було підніматися до квартири Агатангела Юхимовича і мені, тоді двадцятилітньому. Але Агатангел Юхимович не нарікав. Він виказував на позитивну сторону своєї квартири: високі стіни давали велику площу для розміщення його величезної славистичної та добірної сходознавчої бібліотеки. Квартира складалася із двох кімнат та кухні, і всі стіни були максимально використані для полиць з книжками та для шаф, в яких поміщалися його колекції грамофонних платівок (Агатангел Юхимович був великий любитель і знавець оперної музики) та поштових марок, разом з конвертами. Пригадую собі його прецінну збірку марок з часів революції та громадянської війни, зокрема різних українських урядів. У меншій із двох кімнат був стіл із великим самоваром (Агатангел Юхимович із молодості любився у чаєпиттію міцного чорного чаю) та отоманкою для снання. З огляду на його сліпоту і неміч, в нього жив його фактотум Василь Мирошніченко, який ще хлопцем почав свою службу у академіка. Він вміло і скоро виконував доручення, і тому Агатангел Юхимович називав його “Собачі ноги”. На літо Агатангел Юхимович виїздив звичайно до Звенигородки, де жила його сестра Маша, брат Сима (Юхим) та прибраний син Микольця з мамою. У Києві Агатангел Юхимович жив дуже скромно, він харчувався в академічній їдальні, звичайно оточений студентами. В останні роки він спілкувався тільки із сім'ями дочок Старицьких (Людмила Черняхівська, Оксана Стешенко), сестрою Лесі Українки (Ольга Косач-Кривенюк) та Наталією Полонською-Василенко. Остання, сама визначний історик, по смерті свого чоловіка академіка Миколи Василенка (1935 р.) втратила свою працю, навчилася друкувати на машинці і стала технічною секретаркою Агатангела Юхимовича. Власне тоді він спромігся написати (або переробити) цілу низку сходознавчих монографій, зокрема свою (досі ще не видану) “Історію хозар”. Машинописи, що заховалися, були власне друковані Наталією Дмитрівною Василенко.

БІБЛІОГРАФІЯ

Библиографический словарь... 1975. Библиографический словарь советских востоковедов. Москва.

Дорошенко Д. 1930. "Українська гетьманська держава 1918 року". Історія України 1917–1923 рр. Т. 1–2. Ужгород.

Записки... 1919. Записки Історично-філологічного Відділу Української Академії Наук. Т. 1. Київ.

Збірник праць... 1919. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. IV+88+XXXIV. Київ.

Ільєнко І. 1990. "Хвотальна евакуація. За слідчою справою А. Кримського". Літературна Україна. 43. Київ.

Кримський А.Ю. 1904. Мусульманство та його будучність. Львів.

Кримський А.Ю. 1928. Розвідки, статті та замітки. I–XXVIII. Київ.

Крымский А.Е. 1941. Автобиография академика Агатангела Ефимовича Крымского. Киев (рукопис).

Кримський А.Ю. 1972–1974. Твори в п'яти томах. Київ.

Охримович Ю. 1922. Розвиток національно-політичної думки (від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). Львів – Київ.

Пизюр Є. 1966. Листи до приятелів. 162–166. Нью-Йорк.

Полонська-Василенко Н. 1949. "Агатангел Кримський". Україна. 2. Париж.

Полонська-Василенко Н. 1951. "М.П. Василенко і ВУАН". Україна. 5. Париж.

Полонська-Василенко Н. 1954. Українська Академія Наук (нарис історії). Т. 1. Мюнхен.

Полонська-Василенко Н. 1958. Українська Академія Наук 1931–1941. Т. 2. Мюнхен.

Полонська-Василенко Н. 1971. "Академік Агатангел Юхимович Кримський 1871–1941". Український історик. 31–32. Нью-Йорк – Мюнхен.

Сарбей В. 1971. "Перший неодмінний секретар Української Академії Наук". Вісник Академії Наук УРСР. 1. Київ.

Систематичний каталог... 1930. Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук 1918 – 1929, склали Іванченко М. та Стешенко Я. Київ; передрук підготував і видав Штогрин Д. 1969. Чикаго.

Студії з Криму. 1930. Студії з Криму. 1930. I–IX. Київ.

Східний світ. 1930. Східний світ. 1930. 12. Харків.

Терджиман.Переводчик. 1904, 30; 1905, 28; 1915, 204. Бахчисарай.

Ігор Черніков

АКАДЕМІК А.Ю. КРИМСЬКИЙ – ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ТУРЕЧЧИНИ

Агатангел Кримський відомий як видатний дослідник історії та культури Туреччини, якій присвятив ряд наукових праць. Тож бодай стисло хочемо проаналізувати деякі дослідження вченого, присвячені Туреччині, видані в 20-і роки, коли він був неодмінним секретарем Української Академії Наук [Кримський 1924, та ін.].

Концепція А.Кримського з проблем турецької історії найбільш узагальнена в написаному 31 грудня 1923 р. вступному слові до його “Історії Туреччини” [Кримський 1924]. На думку вченого, Турецька держава набула справді всесвітнього інтересу, відколи турки-османи, завоювавши балканські країни, а згодом оволодівши Константинополем і встановивши контроль над Середземним морем, перетворилися на безпосередніх сусідів багатьох народів [Кримський 1924]. “Для нас, слов’ян, – зазначає Кримський, – той період тим цікавіший, що з Туреччини була тоді держава в значній мірі слов’янська – так, у ній мова слов’янська була напівофіційна, а наші бідолашні українські невільники, що безконечними гуртами діставалися до Туреччини через татарсько-кримський полон, надавали Туреччині почасти навіть деякого характеру українського...” [Кримський 1924].

З ретельністю літописця розповідає А.Кримський в “Історії Туреччини” про виникнення в Малій Азії на рубежі XIII і XIV ст. невеличкого емірату турків-османів¹, який через безперервні загарбання порівняно швидко перетворився в наймогутнішу світову імперію. Завоювання 1453 р. султаном Мехмедом II Константинополя створило передумови для підкорення, а тоді й перетворення у звичайні турецькі вілайєти Сербії (1459), Боснії (1463), Албанії (1467), Герцеговини (1483); 1476 року втратили незалежність і стали васальними Волощина й Молдова, а в 1475 році – Кримський ханат. Відтоді історія османів – аж до кінця XVI ст. – була суцільною смугою завоювань і перемог [Кримський 1924, 5, 10–12, 56].

А.Кримський аргументовано пояснив причини, які обумовили той тріумфальний турецький марш. Особливу роль тут відіграло створення у 60-х роках XIV ст. регулярного війська – яничарів². Сформоване з насильно забраних призовників, з-поміж них були і слов’янські юнаки, яких присилювали до мусульманства й дали в руки зброю та прищепили ненависть до іновірців, постійне яничарське військо не раз демонструвало “войовничий дух і міць у боротьбі проти греків і слов’ян...проти європейського лицарства” [Кримський 1924, 20 – 21].

Турки успішно користалися з чвар та незлагод між європейськими державами епохи середньовіччя [Кримський 1924, 39]. Не останню роль відіграла певна ідеалізація цих східних чужинців західноєвропейською людністю, яка в переважній більшості стогнала від утисків і поборів місцевих феодалів. Після падіння Константинополя “...проста міщанська людність Німеччини, – зазначає Кримський, – була повна ненависті проти своїх князів-визискувачів та взагалі проти феодалських порядків західноєвропейської середньовіччя, яка вже доживала тоді свій вік” [Кримський 1924, 87–88]. Серед значної частини західноєвропейського населення поширювалося туркофільство.

У своїх працях А.Кримський докладно висвітлює – і цілком виправдано – період 20–60-х років XVI ст., тобто “золотий вік” султана Сулеймана Законодавця (“Кануні”), котрого в Європі називали Сулейманом Пишним. Тоді саме Османська імперія досягла вершини своєї військової й державної могутності, займаючи величезні обшири від

Гібралтару до Персидської затоки і від Нільських порогів до верхів'я Дунаю. Проте доба найбільшого розквіту цієї імперії була водночас і передднем її неминучого подальшого занепаду.

За Сулеймана Пишного в сфері міжнародних відносин Османської імперії сталася подія, яка започаткувала економічну й політичну залежність останньої від західноєвропейських держав. Мовиться насамперед про турецько-французький договір 1535 р., за яким купцям із Франції на Близькому Сході надавалися відчутні пільги та привілеї, серед них і звільнення від податків, безперешкодне плавання по морях і ріках Османської держави, по суті – право повної екстериторіальності [Кримський 1924, 153].

Оскільки вказаний договір містив певні статті (лат. "*стаття*" – капітулум), то його почали називати "капітуляцією", хоча чогось принизливого тоді в ньому не було. Лише згодом зазначені капітуляції перетворилися на безстрокові міжнародні зобов'язання Османської імперії й набули нерівноправного характеру.

Не дивно, що А.Кримський значну увагу приділив становищу України, історичні регіони якої – Галичина, Волинь, Поділля зазнавали час від часу турецьких набігів. "Але хто найбільше постачав Туреччині українських бранців-невільників, – зауважує А. Кримський, – та це не самі османи, а васальний туркам Крим..." Вчений підкреслює, що "Україна не могла спокійно терпіти таке лихо, а повинна була чимось його одвертати" [Кримський 1924, 167, 170; Кримський 1930, 14–17]. Видатну роль у захисті українських земель відіграли запорізькі козаки – спадкоємці "старокиївського багатирства" з його подвигами проти степовиків на пограничних билинних "заставах і засіках багатирських" [Кримський 1924, 170].

Численні представники підкорених, передусім слов'янських, народів становили невід'ємний компонент тодішньої Турецької держави. "Той слов'янський елемент..., яким рясніло військо та двір Сулеймана Пишного, то був елемент переважно балканський, тісніш – сербський чи там сербо-хорватський. Та густо-рясно було в Туреччині ще й іншого слов'янського люду: українського, а саме – серед невольників. Невільниками-українцями Туреччина аж кишіла" [Кримський 1924, 167]. Незаперечним є й те, що деякі українські невольники ставали навіть турецькими султаншами. Передусім це – "славна султанша Роксолана, жінка Сулеймана Пишного, що за кожним її рухом і словом уважно й тривожно слідували західноєвропейські дипломати... І самого Сулеймана Пишного, наймогутнішого з усіх османських султанів, узяла в свої руки та крутила цілою турецькою державою й європейськими відносинами так, як бажала" [Кримський 1924, 5–6]. Окрім славнозвісної Роксолани, дружинами турецьких султанів Османа II (1618 – 1622) та Мустафи II (1695 – 1703) теж були українки. Це дало вченому досить вагому підставу говорити про слов'янський характер Туреччини XVI ст. [Кримський 1924, 194, 163].

Немалий інтерес викликає й установлення дипломатичних відносин Османської імперії з Великим князівством Московським у 1496 – 1497 рр., коли в Стамбулі побувало перше московське посольство, очолене Михайлом Плещеевим. "Велику лагідність, – писав А.Кримський, – виявив султан Баязід II і в своїх відносинах з Москвою тоді, коли до нього приїхав од великого князя Івана III... найперший московський посол, якого побачила Туреччина" [Кримський 1924, 112]. Метою посольства було забезпечити вільну торгівлю російським купцям "у т. зв. "салтанових городах" понад Чорним та Азовським морями..." І турецький султан "добродушно задовольнив усі торгові бажання московського великого князя" [Кримський 1924, 113]. "У свою чергу Москва, – зазначає вчений, – ...нічого лихого проти Туреччини не хотіла..., і навпаки, – сама ще з кінця XV ст. не переставала шукати добрих відносин із султанами та обмінювалася приязними посольствами з Царгородом" [Кримський 1924, 143]. "А в подальшому, – відзначає А.Кримський, – і у Москві почало

поширюватись туркофілство. Це сталося в XVII ст., коли там заговорили "про турецьку віротерпимість навіть поміж консервативних московських кіл" [Кримський 1924, 220].

А. Кримський продемонстрував гідний наслідування приклад, як треба вивчати, зіставляти й використовувати джерела. Так, у вступі до "Історії Туреччини" він підготував фундаментальний історіографічний огляд європейських джерел XVI ст. щодо Османської імперії.

Агатангел Кримський дав докладний опис стану культури Османської Туреччини та її найбільш яскравих представників: правознавців – араба Мухамеда Ібн-Ібрагіма Халебського (помер 1549 р.) та курда Абу-с-Сууда (1492 – 1574); істориків – Джемалі (помер 1550 р.), Алі-Челебі (1541 – 1599), Са'деддіна (1536 – 1599), Дженнабі (помер 1590 р.), Мустафи Селяніки, Лятифа Кастамунського (помер 1546 р.); письменників і поетів: першої турецької поетеси Мігрі Хатун (1456 – 1514), учителя ("устада") літературної школи епохи "Лале девре" ("Вік тюльпанів") Баки (1527 – 1600), поетів-ліриків: Неджаті (помер 1509 р.) та Хіялі (помер 1557 р.) [Кримський 1924, 197 – 200]. Причому Кримський не поділяв поширеної серед деяких європейських істориків думки, що саме нашестя в Османську імперію 1402 р. завойовника Тимура дало поштовх до відчутного розвитку турецького письменства та поезії. "Адже нема сумніву, – зазначав Кримський, – що й без Тимурової навали... шляхом мирного розвитку державного й культурного османського життя, XV-й вік повинен був би піднятися над XIV-м. Це ж річ – природня" [Кримський 1927, 90 – 92].

Майстерно висвітлено Кримським образ популярного героя турецького й узагалі східного фольклору Ходжі Насреддіна. Одночасно він зазначав, що й на Україні, як і в Росії, мало не всі оповідки про Насреддіна "живуть і в нас у народних устах, тільки пристосовуються до інших осіб" [Кримський 1927, 94].

Безперечною заслугою вченого є класифікація тюркських мов та їх діалектів, як давніх, так і сучасних, докладна характеристика особливостей фонетики й орфографії, граматичного складу та словникового фонду [Кримський 1927, 1930].

Можна з цілковитою підставою стверджувати, що хоча зазначені праці А.Кримського 20-х років і пройняті його очевидною симпатією до Туреччини й турків, однак якихось відступів від історичної правди в них немає. Це насамперед стосується яскраво змальованих ученим невольницьких ринків у Стамбулі та інших приморських містах Туреччини, звідки нещасних, серед них і українських бранців, продавали та перепродували "далеким народам... сарацинам, персам, індійцям, арабам..." [Кримський 1924, 176]. Агатангел Юхимович ніби підказує й запитує: чи не тут витoki української діаспори в країнах Сходу?

Рамки цього повідомлення, природно, не дозволяють докладніше охарактеризувати особливості туркологічних публікацій А.Кримського, проте й вони досить чітко визначають дослідницький метод вченого. Сутність його в тому, що хоч А.Кримський і вживав у своїх працях (особливо 20-х років) такі поняття, як "революційне повстання", "соціальний характер" тощо, загалом він і далі дотримувався "старих, добрих" принципів і підходів з їх загальнолюдськими цінностями й пріоритетами.

І коли врахувати, що його науковим працям здебільшого притаманна мова художніх творів (як відомо, А.Кримський був ще й письменником), то зрозуміло, чому його книги набули такої популярності. Мовлячи про капітальні праці А.Кримського з історії Персії й Туреччини, відомий український сходознавець, професор Харківського університету А.П. Ковалівський (1895 – 1969) відзначав, що готувалися вони головним чином як посібники для студентів. Однак такими вони, безперечно, не були, оскільки насправді жоден студент не міг "перетравити" всього матеріалу, що містився в них. Крім цього, сама побудова вказаних праць така, що вміщений там матеріал допомагає читачу знайти шлях до подальшого осмислення того чи іншого питання [Ковалівський 1974, 144].

Дослідження українського академіка Агатангела Кримського, позначені винятковою глибиною та широтою енциклопедичних знань, – видатний внесок у розвиток туркології.

¹ Назва "турки-османи" походить від імені ватажка цього турецького племені – Осман-бея.

² Яничари – тур. "*yeni çeri* " – нове військо.

БІБЛІОГРАФІЯ

Ковалівський А. П. 1974. "Нарис життя і наукової діяльності академіка А.Ю. Кримського (з рукописної спадщини)". Країни Сходу. Історія та сучасність. Збірник статей. Київ.

Кримський А.Ю. 1924. Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ.

Кримський А. Ю. 1926. Вступ до історії Туреччини. Європейські джерела XVI в. Київ.

Кримський А.Ю. 1927. Історія Туреччини та її письменства. Письменство XIV – XV вв. Т. 2. Вип. 2. Київ.

Кримський А.Ю. 1927. Турецьке письменство часів Тимурової навали (1402) та дальшого османського лихоліття поч. XV в. Київ.

Кримський А.Ю. 1930. "Про долю українських полонянників у Кримському ханстві". Студії з Криму. Київ.

Кримський А. Ю. 1930. Тюрки, їх мови та літератури. Тюркські мови. Вип. 2. Київ.

Кримський А.Ю. 1972 – 1974. Твори в п'яти томах. Т.4. Київ.

Ірина Смілянська

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА А.Ю.КРИМСЬКОГО

(ЛИСТУВАННЯ З АКАДЕМІКОМ Г.Ю.КРАЧКОВСЬКИМ)

Листування Кримського й Крачковського, що тривало майже сорок років і яке нараховує близько сотні листів (68 тільки за 20 – 30-і роки)¹, почалося 1903 року. Саме тоді двадцятирічний студент III курсу факультету східних мов Петербурзького університету Гнат Крачковський скромно звернувся до вже шановного професора двох кафедр Спеціальних класів Лазаревського інституту східних мов, автора багатьох посібників тридцятидворічного Агатангела Юхимовича Кримського з проханням надіслати йому посібники². Листування зав'язалося, як і надсилання книг Кримським своєму “постійному читачеві” – Г.Ю.Крачковському.

Крачковський по закінченні університетського курсу і собі надсилав Кримському свої перші праці, а перебуваючи в Сирії та Єгипті (1908 – 1910), виконує книжкові замовлення Кримського. Надалі вчені постійно обмінюються працями, діляться бібліографічними відомостями; у 30-і роки Крачковський виконує численні запити Кримського, позбавленого в Києві необхідної літератури, наводить різноманітні довідки, необхідні для роботи Агатангела Юхимовича (ці запитання і відповіді складають значну частку листування).

Спочатку тон листів відбиває взаємостосунки вчителя й учня. Так, перед поїздкою на Схід Крачковський має намір звернутися за вказівками до Кримського “як єдиного в Росії справді наукового знавця живої мови”, а після повернення сподівається одержати “наукове благословення” Агатангела Юхимовича³. Кримський доброзичливо стежить за успіхами Г.Ю.Крачковського і в листі від 22 вересня 1908 р., прагнучи підтримати Крачковського, що тяжко переживав смерть свого вчителя В.Р.Розена (а постійна делікатна взаємопідтримка складає важливий бік листування), напише йому: “Ваші останні роботи мені остаточно показали, що перед нами цілком сформувалася неабияка наукова сила, якій судилося чимало внести в російську орієнталістику”.

З 1910 р. обмін листами стає регулярнішим і набирає дружнього характеру: з березня 1915 р. Кримський відзначає десятиріччя їхнього знайомства й дружби. Стирається вікова й професійна різниця між ними, а з 20-х років і зовсім не відчувається. Та все ж 1925 року, дякуючи за надіслане йому Українською Академією Наук привітання з нагоди 25-річчя наукової діяльності, Крачковський назве (втім не без наміру) вже опального Кримського своїм “духовним учителем”⁴. У свою чергу Кримський до кінця життя прискіпливо прочитував усе, що виходило з-під пера Крачковського і під його редакцією, принагідно вказуючи на дрібні хиби й вкраплені помилки (це також одна з тем листування).

При всій взаємній приязні листування між Кримським і Крачковським не було регулярним, воно розвивалося імпульсивно, поштовхами. Іноді листи йшли один за одним, частіше двічі-тричі на рік, а нерідко з інтервалами в півтора-два роки чи й більше. Акуратний Крачковський м'яко дорікає “тугому на листи” Кримському: “...щодо листів я уподібнився до Вас і здійснив свою погрозу, про яку писав в останньому листі, відправленому мало не рік тому з якоюсь okazією... Очевидно, не доброї хвилини погрожував я більше не писати”, – зазначає Крачковський у листі від 2 лютого 1923 р., через два тижні після виходу з “узилища”, де він перебував з 20 липня 1922 до середини січня 1923 року. “Та все-таки я гадаю, що листи ви зовсім

розучилися писати”, — пише він у другому листі (від 30 березня 1924). “Не забувайте якщо не листами, то хоч книжками!” (22 квітня 1924 р.). Іноді він просить Кримського доручити комусь відповісти йому (27 квітня 1925 р.). Спочатку мовчання Агатангела Юхимовича мовби пригнічувало Гната Юліановича, його листи начебто сушіають, але з часом він звикає до такої манери Кримського, для якого листи – сповідь душі, а сповідатись іноді вкрай важко. “Чому мені листи нелегко даються, пояснити важко, — пише він 19 серпня 1929 р., — найімовірніше, в силу особливої суб’єктивної причини: листи мої линуць завжди безпосередньо з душі, я на них не дивлюся як на відписку, а відчуваю, як усім серцем я наближаюся до адресата. Через те я вкрай небагатьом людям на світі пишу... написання листа перетворюється у якийсь подвиг для себе... писати мені до болю тяжко”.

Упродовж усього життя Кримський і Крачковський особисто зустрічалися, вірогідно, всього разів шість. Перша зустріч відбулася тільки за радянського часу, 1925 року, коли Крачковські приїхали до Києва на запрошення Кримського відпочити від “болотистого петербурзького клімату”. (Прихований зміст цього визначення Крачковський зрозумів і відповів 29 квітня 1924 р.: “Ви маєте рацію... Дуже мені хочеться хоч на місяць піти від всієї тутешньої обстановки й метушні, яка сіпає мене безнастанно з осені 1917 р.”). Розлуку з подружжям Крачковських Агатангел Юхимович, позбавлений у Києві наукового сходознавчого середовища, переніс болісно: “Ваше перебування в Києві цілковито порушило мій душевний спокій, і без того не дуже тривкий, і я досі не можу знайти душевної рівноваги” (4 вересня 1925 р.). Дві наступні зустрічі відбулися у важкий відтинок життя Агатангела Юхимовича: тоді він був у Ленінграді проїздом у Медвеж’єгорськ і назад, куди їздив, безперечно, на побачення з ув’язненим М.З.Левченком, своїм прийомним сином (мету поїздки він замовчує у листі). Далі були два приїзди Агатангела Юхимовича в Ленінград на сесії арабістів 1935 і 1937 рр. Остання зустріч відбулася в січні 1941 року, за вісім місяців до арешту Кримського. Тоді якраз пишно й урочисто ВУАН і київська громадськість відзначала сімдесятиріччя вченого і українського письменника. Від імені АН СРСР на ці торжества приїхав і Г.Ю.Крачковський.

Таким чином, духовне й наукове спілкування вчених відбувалося здебільшого листовно. Якщо ж урахувати їхню глибоку взаємну довіру (“Ви дуже викликаєте до себе довіру”, — зізнавався Кримський ще в листі від 30 березня 1915 р.), то можна зрозуміти, чому це листування прибрало досить змістовного й різнобічного характеру.

Що ж усе-таки пов’язувало цих досить різних за душевним складом і темпераментом людей?

Звичайно, їх зближувала професійна спільність, бо ж арабістика була головним предметом дослідницької праці кожного з них. При всій своїй сходознавчій і філологічній освіченості Г.Ю.Крачковський був переважно арабістом. А Кримський поділяв свої арабістичні студії з тюркологією та іраністикою, однак у листі від 24 квітня 1927 р., перераховуючи ту “безліч праць, які потребують тепер лише останньої доробки”, він насамперед називає. “закінчення обробки зібраних мною сірійських етнографічних і діалектологічних матеріалів” і додає: “Зокрема, сірійські мої матеріали, на збирання яких я працелюбно й любовно витратив два роки, два кращих роки свого життя, лежать особливо тяжким тягарем на моєму сумлінні” (на жаль, праця не була завершена, але архів зберігає чимало матеріалів із сірійського фольклору). В останнє десятиліття свого життя Кримський багато займався арабістикою: у листах він згадує про роботу над “Хамасою”, “Історією Південної Аравії”, “Сасанідським літературно-культурним впливом в омейядському халіфаті”. Низку років забрало написання “Історії нової арабської літератури”, виданої зусиллями А.Б.Халідова, учня Крачковського.

Кримського й Крачковського пов’язувала ще й спільна любов до Сирії, життя в якій глибоко запало в душу кожного. Кримський вважав 1896 – 1898 рр., коли він

перебував у Сирії, кращими роками свого життя; саме сирійські враження народили його "Бейрутські оповідання", покріпили його поетичний таланти. "Сирія – рідна для мене країна, і з нею пов'язані найкращі спомини моєї молодості, коли я жив угушці народу, доброго, незіпсутого народу. Останні три роки мене все частіше й частіше охоплюють спогади про Сирію, все пекучіше і пекучіше відчувається щемка потреба ще раз побачити любу мені країну перед смертю. Але, звісно, і мріяти про це годі..." – пише він 5 жовтня 1940 року. "Сирію я згадував особливо цими днями, – пише йому Крачковський. – 13 вересня 1940 р. отримав з Бейрута повідомлення, що 13 вересня помер у себе у Фрейці Амін Рейхані... Вас вабить до Сирії, а мене вже перестало й вабити і я якось отупів – років зо п'ять тому було ще не те".

Обоє сходовознавці мали ще одну спільну прив'язаність – українську культуру. Для Кримського – це його рідна стихія, білорусу Крачковському, який знав українську мову, українська культура близька, а українські враження багато в чому асоціювалися для нього з Кримським і тоді листи ставали особливо теплими: "Під впливом українських вражень я завжди якось суто Вас згадую: так було два роки тому, коли в оспіваній Вами Лазарівці я почув несподівано український спів; так відбувається хронічно зараз, коли я опинився на Полтавщині", – пише Гнат Юліанович 13 липня 1928 року (того літа Крачковський не раз подумки звертається до Агатангела Юхимовича, бо знає, як тяжко пережив той усунення з посади неодмінного секретаря).

Якщо до революції їх розділяла приналежність до різних, почасти конфронтуючих напрямків – суто наукового академічного петербурзького і практичного, до певної міри популяризаторського, московського, то в радянський час їх об'єднувало усвідомлення, що обидва належали до старого "ерудитного" сходовознавства, зберігали й розвивали його традиції. Не випадково Кримський, почавши заняття з аспірантами після багаторічного усунення "за ідеологію" від викладання, врочисто вигукує: "Завтра, у всеозброєнні професора старого типу, московської школи філологів, приступити до занять!" (5 липня 1939 р.). Обоє сходовознавці однаково сумують про втрату вчених, чия творчість розвивалася за дореволюційного академічного сходовознавства. Для Кримського звістки про смерть таких сходовознавців звучать "сумною відхідною" (19 квітня 1924 р.). Крачковський створює серію проникливих некрологів, прагнучи закарбувати слід у науці й культурі тих, що пішли. Обидва радіють з пробудження сходовознавства. 19 квітня 1924 року Кримський втішено констатує: "сходовознавство не вмирає й видужує від лихоліття, яке його спостигло". А повернувшись в Київ з Першої сесії арабістів, 2 липня 1935 року заявляє: "Арабістика ще не вмерла в СРСР!"

У 20-і роки їхнє взаєморозуміння закріпили й спільні науково-організаторські функції, ними виконувані: А.Ю.Кримський – перший неодмінний секретар Всеукраїнської АН і академік-секретар Історико-філологічного її відділення. Г.Ю.Крачковський – академік-секретар Відділу суспільних наук, він іноді заступає С.Ф.Ольденбурга на посаді неодмінного секретаря АН СРСР. Обоє обтяжують ці обов'язки, бо відволікають від наукових занять. Обоє, мабуть, однаково гнітять "насилницьке" поправлення "елементарних принципів самоврядування" з боку урядових органів. Обоє страждають від реорганізації АН наприкінці 20-х років, яка зруйнувала структуру, турботливо ними плекані. Саме тоді Кримський напише, що поряд із прагненням відставки ("думка про те, що я... буду спроможний піти в *retraite* й нічого більше не знати – не бачити – не чути – ця думка просто бальзам для мене") йому дошкуляє "болісна думка, болісне каяття... навіть я десять років свого життя використав не так, як годилось?... як же мені повернути назад ті десять років життя, які з наукового боку могли бути найпродуктивнішими для мене?" (28 квітня 1928 р.). Але, очевидно, ці слова вичерпно не передавали ставлення Кримського до своєї діяльності як неодмінного секретаря, бо через тиждень він, хоч і тиснули згори, не зняв своєї кандидатури на виборах і знову більшістю голосів був обраний на

цю посаду (у листі від 5 травня 1932 р. він звинувачуватиме Грушевського в тому, що той “нацьковував ЦК партії на Єфремова і мене, домігся мого незатвердження при нових виборах”). Г.Ю.Крачковський, ще не знаючи, що результати виборів скасовані, пише Кримському 4 червня 1928 року: “За чутками, від адміністративної роботи Вам не вдалося звільнитись. Дуже співчуваю, бо й сам відчуваю те саме, хоч у другій пропорції. Мені, певно, доведеться піти внаслідок нових виборів” (розрядка моя. – І.С.). А 13 липня, даючи запит про стан здоров’я Агатангела Юхимовича “після всіх академічних потрясінь”, стриманий Крачковський повідомляє, що перебуває “у звичайній літній прострації”, коли після нашого “ділового” життя з усією його метушнею не тільки писати, а й говорити не хочеться”. І додає: “Здається, і в нашій Академії передбачається чимало неприємного в такому ж стилі; вже й зараз я з жахом думаю про осінь”. Іншими словами, тут обоє розуміли один одного.

І все ж головне, що їх зближувало, це світоглядна близькість їхніх наукових пошуків: “Звичайно, всі теми, які Ви розробляєте, найбільш улюблені і в мене”, – писав Агатангел Юхимович 1912 р., а в 1915 р. відзначав: “Інша справа Ваша дисертація, у ній усе, що я читав, вклалося мені в душу” (лист від 30 березня). Теми ставали улюбленими і западали в душу тому, що відбивали моральні й духовні шукання. Ще 14 лютого 1910 р. Кримський писав Гнатові Юліановичу: “Але ж, власне, я вже знаю Вас як людину, а не просто як ученого, і знаю до того ж досить добре, і знаю, до кого пишу. Пошуки ідеалу Істини, Добра й Краси завжди відіграватимуть роль у Вашому житті...” Крачковський і собі над усе цінував красу людської особистості і єднання учених, згуртованих високими духовними запитамі. “Велика школа останніх років, – писав він 1922 р., – з’ясувала, що ця згуртованість часто виявлялася для нас ледве чи не єдиним реальним у житті. Розгортаючи всю могутність єднання, створеного на основі єдності вищих запитів, вона іноді розгортала й усю красу людської особистості – вищого, що є на землі” [Крачковський 1926, 2].

Духовна близькість Кримського й Крачковського породжувала іноді паралельність їхніх наукових студій, вражала Кримського збігом його роботи з темами завершених праць, що їх надсилав Крачковський. Така близькість, втім, не заважала кожному реалізувати себе по-своєму в дослідженні спільних тем, а в роботі над історією новоарабської літератури гармонійно доповнювати один одного.

Доля чудової книги Кримського про нову арабську літературу яскраво відбиває взаємостосунки обох учених. 3 січня 1935 р. Кримський пише Крачковському: “Ви, за чутками, провадите обширну роботу з історії новоарабської літератури, розраховану на декілька томів. Безмежно тішуся. Краще Вас ніхто не здійснить цього необхідного завдання. Безперечно, і я багато чого зумію почерпнути з неї, якщо доживу до її виходу в світ”. І додає: “На протязі 1932 – 1933 рр. написано (не надто розлогу) книгу про новоарабську літературу, та навряд чи я її друкуватиму, поки тут у Києві пануватиме теорія словотворчості, за якою факти не мають ніякого значення, а важить лише та розробка ідеології, яку автор зуміє провести в книзі”.

Це повідомлення Гнат Юліанович візьме до уваги. І через півтора року, одержавши листа, де Агатангел Юхимович описував свої матеріальні труднощі, які змусили його позбутися частини бібліотеки й зібрання грамофонних платівок із записами Шаляпіна, Собінова, Баттістіно, Карузо та інших (Кримський, за словами О.Й.Пріцака, був музично обдарований, грав на фортепіано), Крачковський домігся, щоб Інститут сходознавства уклав з Кримським угоду на написання книги з історії нової арабської літератури з виплатою авансу. Ця угода дозволила Кримському розв’язати найбільш суттєві економічні проблеми і спонукала його до роботи над першим томом праці, який був завершений влітку 1939 року. В квітні 1937 року Агатангел Юхимович писав про радість, яку йому дає робота над книгою (“на душі приємний настрій не минає”). Він дякує Гнатові Юліановичу за його шляхетну жертвовність (“Власне, ви принесли неабияк у жертву, віддавши цю роботу мені”, – писав він 11 квітня). Причини

затримки видання книги, ймовірно, полягали у тодішніх умовах для академічних публікацій; у всякому разі, Праці другої сесії арабістів були видані лише 1941 року. У передмові до цих Праць Г.Ю.Крачковський писав про підготовку до видання книги Кримського. Однак війна, арешт Кримського, довгі роки замовчування його долі завадили книзі вийти. Але всі ці роки машинописний примірник роботи Кримського зберігався в будинку Крачковського. Так що саме Гнату Юліановичу ми зобов'язані створенням і збереженням унікальної праці Кримського.

З листів ми дізнаємося про наукові праці кожного. Значну частину своїх праць Крачковський рано чи пізно зумів опублікувати, і листи проливають світло на спонукальні мотиви до написання деяких із них. Кримський з кінця 20-х років був поставлений у такі умови, що його сходознавчі праці не публікувалися, лише дві статті [Крымский 1934; Крымский 1938] з'явилися в академічних виданнях Москви й Ленінграду⁵. Тим часом, будучи певен, що рукописи не горять і його праці з часом будуть видані⁶, він посилено працює. “Здається, жоден зимовий сезон я стільки не працював, як у цьому році, – пише Агатангел Юхимович 21 березня 1936 року. – Хочеться довести деякі роботи до такого вигляду, щоб можна було більше не повертатися до них, а віддати для переписування і, перев'язавши мотузком, зробити на обкладинці помітку: “Готово до друку”. Якщо не зараз, то років через п'ять – десять праця світ побачить після моєї смерті”. Через втрати його спадщини ми, по суті, тільки з листів дізнаємося, над чим саме працював учений. Він повідомляє про існування “невиданої праці” про Абу Таммама, про свої студії над історією сасанідської літератури (“Один із цих опусів майже завершений, і перша половина переписана на машинці. Це – розлогий начерк сасанідської літератури, не тієї, яка збереглась у пехлевійських недобитках, а тієї, яку ми знаємо через арабські переклади й посилання або через сирійські свідчення. Я прагнув дати *opus plantissimum*, а матеріалу за останні 20 років зібралось вкрай достатньо” – лист від 21 березня 1936 року; про долю цього рукопису ми нічого не знаємо). Він створює книгу про хозарів, яку марно намагається передати до видавництва (“Книга “Історія хозарів” не вийшла. Випадково я дізнався, що й Кипарисова, який пропонував мені надрукувати мою роботу, турнули. Під час пізньої весни й літа я доробив ще й передісторію хозарів” – лист від 16 жовтня 1936 року). Ця робота, на щастя, зберігається в архіві Кримського. Судячи з обговорюваних у листах питань ефіопської літератури, в 30-і роки Кримський вносив доповнення до написаної ним 1915 року “Історії ефіопської літератури” (вона збереглась в архівах). Оскільки протягом свого життя Кримський розробляв низку тем і не відкладав завершення своїх досліджень, то в нього до 30-х років уже накопичився значний рукописний архів. Думки про близьку смерть дошкуляли йому; Агатангел Юхимович просить Гната Юліановича в разі загибелі М.З.Левченка стати душеприкажчиком його рукописної спадщини: “Ви самі, на свій розсуд, вирішіть, що з чим робити, куди що направити...” (20 серпня 1929 року).

Листування дозволяє почасти збагнути внутрішню логіку наукового пошуку кожного з них. Листи свідчать про їх винятковий професіоналізм і унікальну лінгвістичну підготовку. Досить сказати, що листи Кримського містять вставки п'ятнадцятьма мовами – грецькою, латиною, арабською розмовною і класичною, перською, турецькою, старовірською, арамейською, ефіопською, німецькою, французькою, італійською, іспанською, церковнослов'янською, українською, тобто тими мовами, на розуміння яких Крачковським він розраховував. Окрім того, Кримський згадує про досить вільне володіння готською, литовською, санскритом, про знання напам'ять грецького тексту чотирьох канонічних Євангелій. Кожний майже вичерпно знає літературу з тих питань, якими займається, – про це свідчать бібліографічні огляди й науковий апарат. Обидва прискіпчиві щодо використання і цитування чужих робіт. Кримський відкладає публікацію деяких робіт, чекаючи анонсованої праці на ту ж тему європейського авторитету. Велику увагу (і про це

мовлять листи) обоє приділяють з'ясуванню точного факту, дати. Це, щоправда, не виключає відомої неувважності Кримського в листах щодо назв і викладу подробиць подій.

Певне місце в листуванні обох посідає обмін думками про наукове оточення, про своїх учнів. Обоє уважно стежать за зростанням молодих учених, сподіваючися побачити гідну себе зміну. Обоє докладають до цього зусиль. “У Бартольда зовсім не було тієї властивості, притаманної незабутньому барону Розену і найбільшою мірою властивої Вам, – уміння любовно поводитися з учнями, створювати учнів-товаришів, формувати, так би мовити, “наукову сім’ю”, – писав Кримський 20 травня 1935 року. – Цієї властивості покійний Бартольд, безумовно, не мав... Він помер – і лакуна прямо з’яє. А арабістів хоч і розганяють, усе ж залишається достатньо; і – “якщо науковому сходознавству судилося в нас розвиватись” (кажучи Вашими словами), то, певно, саме ця галузь легше за інші оживе”. Крачковський вважав, що й моральне виховання учнів – його обов’язок: “Я намагаюся на нього впливати, – пише Г.Ю.Крачковський про молодого тюрколога Дмитрієва, – та оскільки він не мого “приходу”, то впливу мало” (31 січня 1927 р.).

Найбільша вартість листування Кримського з Крачковським криється у можливості заглянути в їхній внутрішній світ. Г.Ю.Крачковський за вдачею був стриманіший. А.Ю.Кримський – поет і письменник, обдарований, за визначенням І.Франка, “суб’єктивним ліризмом”. Він більш глибинно відтворює в листах свій внутрішній стан, світ своїх переживань, а оскільки в 30-і роки його особиста доля складалася драматично – арешт, табір, загибель прийомного сина, усунення від академічних справ і викладання, нападки за ідеологію, матеріальна скрута, яка поставила його на грань зубожіння, – то листи цього десятиліття були трагічними. Його душевний біль поглиблювало притаманне Кримському сприйняття суспільних бід. Так, здійснивши в липні 1938 року поїздку пароплавом по Дніпру, він написав Крачковському 2 серпня: “Гірше вийшло з суто дорожніми враженнями... Розмова – одна: загальне нарікання на те, що ніде купити матерії для одягу і ніде дістати взуття, і що всі мучаться і страждають... Коли ж доводиться, при глибокому мовчанні з мого боку, впродовж десяти днів, всуціль слухати голо-босі ламентатії найрозуманітшого людського елементу, душа стомлюється і на серці стає тоскно... Хутчій, хутчій дістатися додому, забути ці картини суцільного зубожіння...”

До певної міри листи дозволяють відтворити громадянську позицію А.Ю.Кримського. Природно, він відверто не викладав своїх політичних поглядів, не довіряючи таємниці переписки (для конспірації він писав по-арабському про арешти в своєму оточенні). І все ж з окремих реплік можна збагнути його думку про те, що відбувалося.

Слід мати на увазі, що революція застала і Кримського, і Крачковського з усталеними світоглядними засадами, які сформувалися під впливом блискучої філософської та наукової думки Росії, засвоєння сучасної світової культури, літератури християнського Сходу (а для Кримського була близькою і суфійська традиція). Все це сприяло становленню в їхній свідомості стійкої ієрархії цінностей, розумінню істинного масштабу подій, що відбувались. Їх уже важко було захопити класово-детермінованими ідеалами, не підкріпленими гуманістичними моральними засадами.

Їхня наукова й культурна діяльність базувалася на глибокому почутті патріотизму і власній відповідальності щодо вітчизняної науки. “Як севастопольські солдати, яким місяць зараховувався за рік, ми давно відслужили свої строки і маємо право на відпочинок, – писав Крачковський 1922 року, – але ми – забуті вартіві і не зійти нам зі свого шляху; а якщо не надійде зміна, ми на ньому і завершимо життя” [Крачковський 1926, 2]. Обоє цінували єдність вітчизняних учених. А.Ю.Кримський, дізнавшись, що Мінорський отримав у Лондоні посаду штатного професора, сумно відзначив 2 червня

1937 року: “Слід із сумом гадати, він уже зовсім пропав для Росії і не повернеться до неї, як і Ростовцев, Трубецькой і багато інших вчених талантів”. Обох непокоїв рівень науки в Росії: “Я морально розбитий через торжество безграмотних невігласів, – мовить Кримський, засмучений академічним виданням книги “Абіссінія”, яка містила численні помилки. – За російську науку кривдно!” (21 січня 1937 р.).

Як діяч української науки й культури, Кримський був противником вузьконаціональної замкнутості вчених. Він докладав сил до підготовки збірника на честь академіка Д.І.Багалія і 17 січня 1927 року писав Крачковському, теж автору цього збірника: “Багалій органічно пов’язаний і з Україною, і взагалі Росією... і коли тепер у його ювілейному збірнику дружньо зустрічаються вчені всієї (розрядка моя.– І.С.) Росії, і Великої, і Білої, і Малої, то це має просто символічний характер! Для мене, однакового ворога і “істинно-російських”, і “істинно-українських” людей, які сіють ворожнечу і розбрат там, де може бути і де мусить бути лише єднання, друкування Багаліївського збірника приносить і не раз іще принесе не одну хвилину культурної радості”.

Ставлення А.Кримського до ідеологічної політики партії й уряду в 30-і роки однозначне. Кампанія проти Академії наук, проробки вчених він оцінив як “свистопляску”: “...люди не працюють, а займаються тільки пошуками “ідеології” в чужих роботах. Піддаються викриттю в “ідеології” і математика, і ботаніка та ін. Я, звісно, “свищу”, як кажуть німці, на всі ці радіння й біснування й продовжую працювати в цілковитій певності, що рано чи пізно робота побачить світ” (5 травня 1932 року). Він не звинувачує тих учених, які заради “сумісництва” ладні до публічного самобичування, але для себе обрав шлях, який на ряд років поставив його на межу злиднів.

А.Кримський чітко бачить безперспективність проголошеного ідейного шляху і висловлює надію, що невдовзі «керівники радянської наукової думки (як уже тепер Горький і Стецький) втомляться від тієї схоластики, яка підноситься під виглядом “ідеології” науки, а насправді напрочуд нагадає середньовічну “науку про винайдення думок” (за Галятовським)», – пише він 30 жовтня 1935 року.

“Жахи життя”, “свистопляска”, “сикофантська вакханалія”, “хаос”, “який довелося нам пережити, і ще серед якого доведеться, очевидно, померти мені, старому, що не встиг дочекатися в новому світотворенні навіть початкового моменту і бисть світ” (2 липня 1935 року) – ось його красномовні характеристики дійсності 30-х років. І все ж Агатангела Юхимовича не полишає філософський оптимізм: “Якщо я живий лишуся, побачу й кінець свистопляски: на все – мода... І повторюю собі слова Хафіза:

Не до серця нам кружляти долі колесо днів два,
Де кружляння, там і зміна!
Зміни жди і не тужи.
Хоч нелегка ця дорога, хоч мети не видно ще,—
Без кінця нема дороги в цьому світі. Не тужи!”

І в ім’я цього повороту колеса історії він працює. Короткий ренесанс своєї слави в 1940 – на початку 1941 року він сприймає як поворот колеса Фортуни. “Причина фавору мені невідома, – пише він 8 серпня 1940 року. – На долі мойі це нічим не відіб’ється. І раніше я працював не покладаючи рук, з ранку до пізньої ночі, і тепер працюватиму з такою ж ревністю. Волів би пожити-попрацювати хоча б іще років три-чотири, щоб при житті керувати перевиданням деяких своїх робіт із тих, що обсяговіші. Не розраховую побачити в друзі ту свою величезну працю, яка принесла мені стільки втіхи в останні роки, – історію новоарабської літератури. Та плекаю надію, що відредагую її до кінця і вручу Вам усю повністю, не тільки готовий і том, але взагалі всю”.

Проте цій надії не судилося здійснитись...

На завершення можна було б додати, що трагедія вчених покоління і масштабу

Кримського та Крачковського в тому, що вони не змогли повністю реалізувати дарований їм талант. Але драма нашого покоління, можливо, зумовлена тим, що ми не сприйняли культурної і наукової спадщини своїх видатних попередників у всій її моральній високості і світоглядній широті.

¹ Листи А.Ю.Кримського зберігаються в Архіві АН у Ленінграді (ф.1026, оп.3, №504, ф. Крачковського Г.Ю.); вони збереглися досить повно і за період 1903 – 1916 рр. були опубліковані [Кримський 1972 – 1974, 5]. Листи Г.Ю.Крачковського знаходяться в Рукописному фонді ЦНБ АН України у фонді А.Ю.Кримського. На жаль, всі листи 30-х років втрачено. Листування між Кримським і Крачковським 20 – 30-х років, обсягом приблизно 8 друкованих аркушів, зараз готується до публікації.

² Лист Г.Ю.Крачковського від 1 листопада 1903 р. і відповідь А.Ю.Кримського від 17 листопада того ж року.

³ Рукописний відділ ЦНБ України, ф. XXXVI, од. зб. 319, 320.

⁴ Рукописний відділ ЦНБ України, ф. I, од. зб. 23184.

⁵ В даному випадку не називаються численні статті Кримського для енциклопедій на сходознавчі сюжети і низка статей з історії кримських татар у збірнику "Студії з Криму" [Студії... 1930].

⁶ На превеликий жаль, рукописи Кримського горіли: частина згоріла в Звенигородці, а його київський архів загинув після його арешту.

БІБЛІОГРАФІЯ

Крачковский Г.Ю. 1926. Памяти И.П.Кузьмина. Зап. Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. Т. 2. Вып.1. Ленинград.

Крымский А.Е. 1934. "Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании)". Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности (1882 – 1932). Ленинград.

Крымский А.Е. 1938. "Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки". Памяти академика Н.Я.Марра (1864 – 1934). Москва – Ленинград.

Кримський А.Ю. 1972 – 1974. Твори в п'яти томах. Т.5. Київ.

Студії... 1930. Студії з Криму. Київ.

Борис Чуков

А.Ю.КРИМСЬКИЙ І ПАНЕГІРИСТИ ДАУДА-ПАШІ

У праці А.Ю. Кримського з історії нової арабської літератури детально аналізується панегірична касида, подарована ліванським поетом Бутрусом Караме опальному правителю Іраку Дауду-паші (1774 – 1851), який з 1831 року жив у Стамбулі [Крымский 1971, 368 – 372].

Це повідомлення має за мету простежити тодішні відгуки іракських поетів на цей вірш Б. Караме.

А.Кримський відзначив, що Дауд жив у Стамбулі, оточений шаною; йому висловлювали своє благовоління султан Махмуд II і його наступник Абдул Маджид I. Перебуваючи у вигнанні й живучи також у Стамбулі, ліванський поет Бутрус Караме підніс як дарунок Дауду, звиклому до панегіричних вихвалень своїх придворних поетів в Іраці, вірш, який двадцять три рази мав риму зі словом “*hal*” у різних його значеннях.

Бутрус Караме і Дауд-паша були ровесниками, в своєму житті кожен із них багато чого побачив і пережив, у Стамбулі вони подружились. Із змісту цього любовно-панегіричного вірша можна припустити, що ліванський поет підніс його опальному іракському паші, аби той від свого імені вручив його одній заміжній жінці, яка припала йому до вподоби.

Відзначивши, що “*haliya*” Бутруса Караме мала серед прихильників арабської словесності безперечний літературний успіх і майже до кінця століття вважалася зразком блискучого класичного віршування, А.Кримський далеко не схвально оцінив цей поетичний опус: “в некоторых стихах этой халии мы находим прямо вымученные потуги, находим в ней стихи, которые с психологической точки зрения способны вызвать улыбку и никогда бы не пришли в голову автору со сколько-нибудь художественным вкусом, если бы автора не подгоняла поставленная наперед фокусная задача – употребить слово “*hal*” еще в одном, неиспользованном и к тому же, пожалуй, наиболее обычном значении” [Крымский 1971, 327]. А.Кримський знехтував жартівливий характер цього вірша. Однак на користь нашої версії – що вірш жартівлива пародія на довгелезні псевдокласичні касиди з моноримом – промовляють деякі факти.

Своєю “халією” Бутрус Караме пародіював суфійську лірику, в якій екстатичне злиття з божеством уподібнювалося до земного, чуттєвого кохання. Безліч сучасних суфійських віршів мало своєю моноримом той же “*hal*”, але починався він з другого “*ha*” – придихового, що яскраво контрастує з грубуватим і гострим, що нагадує іспанську “хоту” в моноримі “*hal*” Бутруса Караме. Подібні підстановки, заміни однієї фонемі іншою широко вживалися арабськими поетами, які полюбили не тільки словесну гру, а й звукову. Ці суфійські “халії” з ніжним “*h*” присвячувалися описові такого високого ступеня сходження до Божества, яке, відзначав Є.Е. Бертельс, сприймалося за реальне, справжнє буття і дозволяло пізнати природу Божества, причаститися до нього [Бертельс 1965, 3]. Саме такий “стан” (по-арабському “*hal*”) у різних своїх значеннях і вводився суфійськими ліриками в вірші як монорима, що містила у собі безліч ледь відчутних відтінків, бо “*hal*” – стан тимчасовий, мінливий, нетривкий – божественна ласка, яка зійшла з небес і яка зникає з незбагнених для людського розуму причин. Першим у ланцюжку “станів” на шляху захвату було “наближення” до Божества, останнім – містичне осяяння, “вищий ступінь” усвідомлення реальності духовного світу.

Ось таку майстерну “двошарову” пародію подарував Б.Караме своєму другові

Дауду-паші, який відразу ж надіслав її до Іраку своїм колишнім придворним поетам, запрошуючи їх до змагання в віршуванні з Караме й між собою. Принагідно Дауд скористався багатозначністю назви "haliya", щоб з гіркою іронією натякнути іракським поетам, що вона: 1) безневинна – для нинішніх іракських правителів і османських властей; 2) пуста – безглузда за змістом; 3) порожня – йому з його гаманцем нічим оплатити мистецтво своїх відомих панегіристів; 4) вільна – у нього надто багато дозвілля, аби займатися такими дрібницями; 5) минула – це останнє відлуння його радощів в Іраці.

Отримавши послання Дауда, іракські поети опинилися перед нелегким вибором: їм належало або висловити свою прихильність опальному паші, чим ризикували накликати на себе гнів османських властей, або зректися колишнього благодійника.

У своїй "ра'її" (вірші з моноримом на приголосний "ra") колишній панегірист і придворний історіограф паші Саліх ат-Тамімі (1776 – 1845) чомно відмовився від змагання, вибачившись так:

Тебе ми знали, коли ти милував грішника і лиходія.
Тож змилуйся над нами тепер і позбав відповідати віршами!
Облиш це все. Однак я благаю Аллаха про того, хто близький нам,
а тоді впав.
Одрокровення принесло радісну звістку: зустріч наша настане,
бо сам Пророк, по стількох роках відчаю, осінився вісткою
про пророчий сан.

[As-Seyh Salih 1367, 56 – 57]

Така відмова від участі в поетичному змаганні якоюсь мірою убезпечувала поета від можливих закидів у нелояльності з боку османських властей в Іраці. Але збереження Дауду життя, а надто почесне перебування в столиці Імперії після заколоту, що його він підняв проти Високої Порти, здавалися сучасникам просто неймовірними, змушували їх рахуватися з можливим поверненням паші до Багдаду. Тож скоріше політичний розрахунок, аніж почуття вдячності, водив пером ат-Тамімі, коли поет висловлював надію на повернення Дауда-паші в Ірак і запевняв, що Дауд залишив у його душі невитравний слід, коли захоплювався тим, що навіть у вигнанні його колишній покровитель не позбувся зв'язку з іракською поезією. На завершення всього вірша ат-Тамімі доводив, що написав його на заклик Дауда, і заздалегідь відкидав домисли недоброзичливців, які могли б закинути, ніби ат-Тамімі послав Дауду наново перероблений давній вірш.

'Абд ал-Гаффар ал-Ахрас (1804 – 1873) надіслав Дауду в Стамбул "айнійу", неокласичну касиду, написану за канонами бедуїно-джахилійської поезії, з моноримом на приголосний "aun". У традиційному ліричному зачині поет, що зобразив себе вершником на баскому жеребці, їде пустелею, зупиняється біля полишеного становища й гірко плаче, згадуючи славне минуле. Він невтішно тужить за щасливими днями, коли правив Дауд-паша:

Ворон, провісник розлуки, прокаркав в Іраці й
провівив розлуку,
Бо улюбленці наші лишили Ірак на швидкій верблюдиці.
[‘Abd al-Gaffar 1304, 249]

Зі слів ал-Ахраса, увесь Ірак мучить спрага, бо пересохли джерела, що напували його мешканців. Вода по всій країні стала тхнути. Разом з Даудом, над чолом якого "ореол сонячного світла", Ірак позбувся всіх своїх чеснот. За вступом із двадцяти чотирьох бейтів йдуть звичайні для ал-Ахраса нарікання на тяжке життя і гірку

долю. Однак поет і тут обережний, він тужить скоріше про свою долю, аніж вихваляє опального Дауда:

Я затвердів наче камінь. Під важкими пластами доли
я зачерствів, огрубів і оглух.
Ні від сліз, ні від води камінь не розм'якне і не трісне.
На моєму віку уживалися мирно війна й лихоліття.
Вони загнуждали мене й волочуть, куди заманеться.

Ал-Ахрас закликав Дауда скоріше повертатися в Ірак, інакше, він каже, ладен негайно податися в “землю румів”¹, аби поцілувати його ступні.

О Абу Хасане!² Чи не приходить зустріч за розлукою в
череді зустрічей і розлук?
Повня приходить після щербатого місяця й темних
ночей, а я пережив і врожайні роки, і посуху.
До тебе я погляд звертаю: далеко від тебе моїльня моя.
Мені квапитись треба, мовби я учинити збираюсь якесь
добре діло,
Й чимхутчий спрямувати верблюдяцю в землю румів, до
правителя, похвальні діяння якого такі достославні, що
ніякі щедроти не перевершать їх.
Мені нема чого боятися. Я припаду до ніг вазіра, перед
яким простяглась галерея широка до вищих сходинок слави.

✓ Це віршоване послання, певно, втішило Дауда, оскільки поет з репутацією бунтівника, алід³, попри всім відому гордість висловлює йому свою відданість так, що виявляє готовність припасти до стіп скинутого валі-мамлюка, колишнього раба і нинішнього бранця – для друзів у біді ал-Ахрас був чуйний і щедрий.

Послання у відповідь 'Абд ал-Бакі ал-'Омарі (1790 – 1862) було створено за всіма приписами літературного канону: містило той самий набір образів, що й касида Бутруса Караме, було складене тим самим розміром, заримоване тією самою моноримом “hal” і тому вигідно вирізнялося від віршів ат-Тамімі і ал-Ахраса.

Ал-'Омарі в роки правління Дауда жив у Мосулі й не належав до придворних поетів паші. У віршах, присвячених свого часу багдадському паші, цей проникливий і обережний політик-поет не пропускав нагоди попросити сприяння і заступництва у всесильного тоді губернатора. Особливо часто ал-'Омарі домагався протекції для потрібних йому осіб. Так, просячи поклопотатися перед Високою Портою про призначення представника впливової феодалної родини Ях'ї ал-Джаліля губернатором у Мосул, ал-'Омарі порівнював Дауда з Гаруном ар-Рашідом, а Ях'ю ал-Джаліля – з мудрим вазіром легендарного халіфа, Ях'єю Бармекідом [‘Abd al-Baqi 1948, 250].

Тепер ал-'Омарі, права рука турецьких намісників у Багдаді, надсилаючи свої вірші до Стамбулу, анітрохи не ризикував, бо його лояльність до Імперії була поза підозрою. Вдатний версифікатор, він вирішив продемонструвати свою майстерність і рішуче перевершити своїх суперників:

До румів простяглися промені нашої любові, яскравіші за
сліпучі блискавиці (hal).
Я проливаю стільки сліз, скільки не проливають і хмари (hal).
Від прославляння Дауда та його чеснот мене не відволічуть
ні стрункий стан красуні, ні її щічки, ані родимка (hal).

Маючи на увазі вже конкретні обставини, пов'язані з вигнанням Дауда, ал-Омарі зазначає:

Нехай простить Аллах його далеко від Променистої⁴. Час
зітер із пам'яті спогади й легенди (hal).
Певно, після нього ар-Русафа і аль-Кярх⁵ стануть безлюдною
пустелею і дикою пусткою (hal).

Ал-Омарі вловив натяки Караме на порожнечу дозвілля, винагородження будь-яких благородних зусиль, здичавілість залишених Даудом місць. І все ж ал-Омарі, що надто цінував особисте благополуччя, завбачливо прагнув відмежуватися від можливих прикросів схваленням тодішнього османського губернатора Наджиба-паші (час правління 1836 – 1842):

Однак у наш час Багдад став ніби райський сад,
ним могли б пишатися сірійські пагорби й ал-Халь⁶.
Сьогодні Ридван Багдаду⁷ – ан-Наджиб,
його фельдмаршал, захисник і благодійник, його опора (hal)!

[‘Abd al-Baqi 1948, 243 – 244]

Додавши до імені обмеженого й жорстокого губернатора-турка арабський артикль, ал-Омарі “облагородив” його: приписав йому походження від арабських предків.

Цей вірш мав неабиякий успіх серед знавців арабського красного письменства, вони включали його до хрестоматій поетичних вірців, видаваних у арабських країнах наприкінці XIX – на початку XX ст.

Шанувальники арабської поезії однаково високо, відзначав А. Кримський, цінували “haliya” Караме й ал-Омарі [Крымский 1971, 372].

¹ “Землею румів”, тобто землею греків, арабські поети часто називали метрополію Османської імперії, переносючи на неї назву Візантії, яка припинила існування 1453 року.

² В арабських країнах при зверненні до співрозмовника часто вживають слово, яке означає спорідненість із старшим сином або дочкою. “Абу Хасан” означає “батько Хасана”.

³ Алід – той, хто веде свій родовід від Алі бен Абу Таліба (пом. 661 р.), зятя, двоюрідного брата й соратника пророка Мухаммеда.

⁴ Промениста – одна з назв річки Тигр, перенесена на Багдад, один із його епітетів.

⁵ Ар-Русафа і ал-Кярх – райони Багдаду.

⁶ Ал-Халь – квітуча місцевість в Сирії.

⁷ Ридван – ім'я ангела, який охороняє вхід у рай, як апостол Петро в католиків.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бертельс Е. Э. 1965. “Суфизм и суфийская литература”. Избранные труды. Т. 3. Москва.

Крымский А. Е. 1971. История новой арабской литературы, XIX – начало XX века. Москва.

‘Abd al-Baqi al-‘Umari al-Faruqi al-Mausili. 1948. At-Tiryak al-Faruki fi-mansu’ati-l-faruqi (Найкращий засіб у владі того, хто розпізнає добро і зло). Negef.

‘Abd al-Gaffar al-Ahras. 1304 р. Гіджри. At-Tirazu-l-anfas fi si’ri-l-Ahras (Найцінніші зразки поезії аль-Ахраса). Istanbul.

As-Seyh Salih at-Tamimi. 1367 р. Гіджри. Divan at-Tamimi. Negef.

Наталя Ксьондзик

ОГЛЯД АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ ПО ТЕМІ: “УКРАЇНА В ІСТОРИЧНИХ ЗВ’ЯЗКАХ З КРАЇНАМИ СЕРЕДНЬОГО СХОДУ – ІРАНОМ ТА АФГАНІСТАНОМ (20 – 30-і РОКИ)”

Наукова та суспільно-політична необхідність вивчення історичних зв’язків України з країнами Середнього Сходу не викликає сумнівів, а нині й набуває неабиякого значення. До цього спонукають принаймні дві причини: 1) м’яко кажучи, “неувага” українських сходознавців до цієї теми (за деякими приємними винятками) викликала об’єктивними обставинами, коли ґрунтовні дослідження таких питань не заохочувались; 2) зростання міжнародного авторитету України як суверенної республіки, що прагне до безпосередніх контактів зі своїми найближчими східними сусідами, передусім з країнами Близького та Середнього Сходу. Звертаючися до першої причини, хотілося б усе ж згадати дослідження, наявні в сучасній українській історіографії. Окрім публікацій у наукових журналах, слід згадати монографії доктора історичних наук І.Ф. Чернікова. Вони насичені різноманітними архівними матеріалами, статистичними даними, широко використані інші джерела й література [Черніков 1962; Черніков 1973].

Огляд архівних матеріалів по даній темі базується на фондах Центрального Державного архіву Жовтневої революції, вищих органів влади і державного управління (ЦДАЖР) СРСР (Москва), Центрального Державного архіву народного господарства (ЦДАНГ) СРСР (Москва), а також ЦДАЖР УРСР (нині Центральный Державний архів вищих органів влади та управління України) (Київ). При цьому як об’єкт подальшого дослідження стоять на меті інші архіви, особливо обласні – Київський, Харківський, Одеський, Миколаївський, Херсонський та інші. Загальний висновок після перегляду цих фондів засвідчує, що найкраще збереглися документи 20-х – початку 30-х років; майже не збереглися архіви за 1917 – 1919 рр. з цілком зрозумілих причин. Незначною є кількість матеріалів за 30-і роки, що зумовлюється, перш за все, згортанням діяльності та наступним розпуском Українсько-східної торговельної палати, а також майже припиненням діяльності зовнішньоекономічних українських організацій. У різних фондах насиченість матеріалами змінюється як у кількісному, так і в якісному відношенні.

Історичні зв’язки України з Іраном та Афганістаном, судячи з архівних матеріалів, можна розглядати найперше через призму торговельно-економічних та культурних відносин, останні представлені там набагато менше. В ЦДАНГ СРСР були опрацьовані фонди 4040 – Державне всесоюзне об’єднання по торгівлі з країнами Сходу (1930 – 1932 рр.); 635 – Російсько-східна торговельна палата 1923 – 1926 рр., Всесоюзно-східна торговельна палата 1926 – 1931 рр.; 8102 – Російсько-перське акціонерне товариство “Росперсцукор”. В останньому фонді я фактично знайомилася зі справою 175 опису 1, де йшлося про експорт цукру до Персії з Черкащини.

Детальніше були розроблені фонди 4040 та 635. До речі, фонд 4040 Східдержторгу з 1975 р. перебуває за межами Москви, що до певної міри ускладнює роботу з ним. Причину, через яку було вивезено фонд, працівники архіву пояснюють тим, що дослідники майже не зверталися до нього. Мені довелося працювати зі справами описів 1, 3, 4, що стосуються здебільшого взаємоторгівлі між Україною та Персією й Афганістаном. Зі справи 14, опис 4, арк. 14 видно, що в 1931 р. 100 % конопляних

виробів, цукру, пива, гарбузового насіння, 60 % меблів та 50 % хімтоварів надходило на перський ринок з України. Майже монопольне право на продаж пива належало Укрпивтресту, головне підприємство якого “Нова Баварія” під Харковом було збудовано за кращими західноєвропейськими технологіями. Неабияку конкуренцію витримував Укрпивтрест з боку Моссільпрому, який намагався витиснути українське пиво із східного ринку [оп. 3, спр.179]. У зв’язку з цим гостро стояло питання підвищення якості експортної продукції, її оформлення та умов перевезення.

Українська сторона піднімала й питання про доцільність експорту до Персії сухого молока, фруктових соків (насамперед вишневого та малинового), про необхідність ретельного аналізу перського ринку щодо можливого ввозу цих товарів [оп.3, спр. 151]. Тоді досить сталими були потреби перського ринку щодо українського варення, різноманітних джемів, інших кондитерських виробів, які часто програвали своїм західним конкурентам тільки в оформленні та упаковці. Показово, що східний ринок залишався також значним імпортером борошна, макаронних виробів різного асортименту [оп. 3, спр.217, 218].

Фонд 635, на наш погляд, цікавий матеріалами, що стосуються створення Українсько-східної торговельної палати, її діяльності, роботи українських експортно-імпортних організацій, участі українських господарських організацій у Бакинському ярмарку 1926 р. та Київському контрактному ярмарку 1926 р.

21 листопада 1924 р. відбулися збори державних та господарських органів України, які постановили: “Враховуючи зростаючу необхідність економічних зв’язків нашого українського ринку з близькосхідним та необхідність, що випливає з цього, створення органу, який спеціально займався б інтересами торгівлі з Близьким Сходом та сприяттям її розвитку, визнати своєчасним та необхідним організацію Українсько-східної торговельної палати” [оп. 3, спр. 47, арк.5]. Цікаво, що з самого початку створення її пов’язувалося з Російсько-східною торговельною палатою. Про це свідчить листування Золотарьова, уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР при Раднаркомі УРСР, він же голова Правління Палати, яка створювалась, з центральними установами Москви щодо самостійності Українсько-східної торговельної палати. Так, у листі Фрумкіна, заступника наркома зовнішньої торгівлі, адресованому Золотарьову, підкреслювалось: “Необхідно зовсім відкинути думку про створення самостійної Українсько-східної торговельної палати. Слід тільки поставити питання, якщо представники українського уряду вважають за необхідне, про створення Українського відділу Російсько-східної торговельної палати” [оп. 3, спр.47, арк. 1]. Це положення повністю підтримав і Чичерін, про що йшлося в його листі від 21 січня 1925 р. [оп.3, спр. 47, арк.11].

Напередодні відкриття Українсько-східної торговельної палати в Харкові українські представники звернулися до керівництва Російської палати з проханням сприяти приїзду на урочисте її відкриття представників турецького та перського купецтва. Але Україні було відмовлено, нібито щоб “уникнути помпезності” [оп. 3, спр. 47, арк.28–29].

Справа 26 опису 3 містить цікавий матеріал про питання відправки до Персії української делегації з ініціативи Українсько-східної торговельної палати. 2 липня 1925 р. воно розглядалося на засіданні Російсько-східної торговельної палати, але не знайшло там підтримки. Проте цю ініціативу України підтримав Чичерін у листі від 14 липня 1925 р., де підкреслив доречність поїздки делегації Української палати до Персії, “що могло б мати позитивні результати в галузі встановлення живого зв’язку між українською промисловістю та перським ринком” [арк.205].

На засіданні Російської палати 2 липня 1925 р. розглядалося і питання про скликання на Бакинському ярмарку конференції палат з ініціативи Української, Закавказької, Азербайджанської, Північно-Кавказької палат без попереднього узгодження та без участі Союзної палати. Такі дії Москва розцінила як “перевищення

конституційних норм” [арк.81]. Таким чином, уже з середини 20-х років починається повільний, але цілеспрямований тиск на республіканські палати, жорсткий контроль за їхньою діяльністю.

У цій справі міститься матеріал про експорт лісу з України кількома організаціями, серед яких головні – Укрінліс та Укрекспортліс. Йшлося і про завищення плану щодо експортних можливостей України, вказівки про що надходили з центру. Саме тому на одному із засідань представників лісозаготівельних організацій України було прийнято ухвалу: “Вважати за доцільне просити відповідні інстанції надати право виходу на близькосхідні ринки Укрінлісу” [арк.60].

Як на нас, цікавими є матеріали [оп. 3, спр. 68] про зусилля щодо організації Київського контрактного ярмарку 1926 р., про прагнення перетворити його на постійний, з неодмінною участю східного купецтва. У цій справі наводяться також цікаві матеріали щодо роботи Українського представництва в Персії, точніше представника Укрдержторгу в Персії Толокнова, про яку йшлося 27 травня та 2 червня 1926 р. в Українсько-східній торговельній палаті [арк. 25, 24, 17]. Було прийнято рішення і розроблено відповідні заходи щодо розвитку торговельних відносин України з Персією. Серед них відзначимо призначення представника УРСР заступником Торговельного представника СРСР; введення представника Укрдержторгу в Персії до Правління “Шарку”¹²; надання перським купцям пільг при в'їзді до УРСР для торговельних операцій тощо.

У ЦДАЖР УРСР було розглянуто ряд справ фонду 423 – Наркомату торгівлі УРСР; заслуговують на увагу деякі інші фонди: ВУЦВК, Ради народних комісарів та Наркомату освіти. На наш погляд, перелік фондів можна розширити. Справи 147, 501, 505, 525 опису 5 фонду 423 містять матеріали торговельних операцій українських експортно-імпорتنих організацій, учасників Бакинського та Нижньоновгородського ярмарків 1929 р., плани та асортимент товарів, листування з центральними органами. Серед господарських організацій, які провадили торгівлю зі Сходом, слід назвати Всеукраїнську спілку промислово-кредитних і промислово-кооперативних об'єднань (Вукомкредитсоюз), Держкондтрест, Хімкомбінат, Укрпапітрест, Харчотрест, Деревотрест, Одесполіграф та інші. Значним попитом користувалися на перському ринку такі товари з України, як метали та металовироби, скло, фарфоро-фаянсові вироби, мило, спирт, консерви, а також тютюн, кондвироби, хімтовари.

Таким чином, побіжний огляд архівних матеріалів дає підстави висувати, що в середині 20-х – на початку 30-х років Україна посідала не останнє місце в торгівлі з країнами Середнього Сходу, а деякі її промислові товари та вироби користувалися високим попитом. Велика роль у цьому належала Українсько-східній торговельній палаті.

Культурні зв'язки України з Іраном та Афганістаном мали на меті проведення різноманітних художніх і фотовиставок, а також книгообмін. Надсилалися не лише країнознавчі матеріали, а й наукова, в тому числі медична, сільськогосподарська література, про що свідчить фонд 5283 (Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном), що знаходиться в ЦДАЖР СРСР [оп. 4, спр. 10, 20, 27, 53 і т.д.]. У справі 20 йдеться про надходження з Персії на адресу Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном двомовного словника на 30 тис. слів, що його уклав перський громадський діяч Фахр-ал-Атебба. Товариство надіслало примірники цього словника в Ленінград, Київ і в московські інститути на предмет його оцінки та доцільності видання. Крім того, перський діяч особисто звернувся до академіка Кримського, щоб Всеукраїнська Академія Наук надіслала сходознавчі роботи до Персії. Щодо словника, то відповідь надійшла тільки від Кримського. Читаємо в листі, надісланому з видавничого відділу: “Достатньо Вам глянути на першу сторінку оригіналу з принагідними виправленнями академіка Кримського, зробленими на моїх очах

протягом якихось п'яти хвилин, щоб переконатися: у своєму сирому вигляді словник виданий бути не може" [арк.278].

Вважаємо, подальша робота в цих та інших архівах дозволить відшукати багато інших цікавих матеріалів по означеній темі й допоможе у вивченні українсько-східних зв'язків.

* *"Шарк"* ("Схід") – акціонерне російсько-перське товариство.

БІБЛЮГРАФІЯ

Черніков І. 1962. Радянсько-турецькі відносини в 1923 – 1935 рр. Київ.

Черніков І. 1973. Дружня підтримка і співробітництво. Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького та Середнього Сходу (1922 – 1939). Київ.

Вольф Бейліс

ЗАПИС ПРО ЗНАЙОМСТВО Т.Г.КЕЗМИ З А.Ю.КРИМСЬКИМ

Тауфік Гаврилович Кезма (1882 – 1958) – виходець з Дамаску, вихованець російської школи Православного Палестинського товариства закінчив 1906 року Київську духовну академію і через кілька років остаточно присвятив себе викладанню східних мов у вищих навчальних закладах Києва. Сорок років (з вимушеними перервами) він навчав студентів, аспірантів, слухачів курсів східних мов, а то й просто бажаючих арабської мови – його рідній, а в 20-і роки – турецької. У 20-х – на початку 30-х років Т.Г.Кезма був одним з найактивніших діячів у справі розвитку сходознавства в Києві, а наприкінці 40-х – на початку 50-х років – фактично єдиним фахівцем цієї галузі знань у столиці України. У складних тогочасних умовах йому чимало вдалося зробити: він був автором граматики арабської мови, активно працював як перекладач сучасної арабської прози та середньовічних авторів. На жаль, не всі підготовлені ним переклади побачили світ.

Ті студенти й викладачі, які працювали в приміщенні Київського університету, де в 40 – 50-і роки містилися історичний факультет і факультет міжнародних відносин, можливо, пам'ятають літнього поважного викладача з невеличкою сивою борідкою, зодягненого так або майже так, як зодягалися в передреволюційний час. Тауфік Гаврилович працював тоді звичайно з одним, рідше з невеликою групою слухачів; вони сиділи з ним в аудиторії, вільній на час заняття, а частіше – в закутку рекреації, де тоді стояло кілька парт. Для деяких його слухачів заняття арабською мовою лишилися більш або менш тривалим епізодом, але чимало з них віддалися науковій роботі у різних галузях історичної та філологічної науки: можливостей для підготовки арабістів та подальшої наукової діяльності в них не було. Знав це й сам Тауфік Гаврилович, але надії не втрачав: те, що він робив в останнє десятиріччя свого життя, було продовженням його діяльності перед першою світовою війною і в 20-і роки.

На той час, після переїзду А.Ю.Кримського до Києва, тут поживалася сходознавча робота, зокрема в підготовці й виданні наукових праць самого А.Ю.Кримського та інших вчених у видавництві Української Академії Наук, а також у викладацькій та популяризаторській діяльності викладачів Близькосхідного інституту (1918 – 1920 рр.), Інституту зовнішніх зносин (1920 – 1924 рр.) і членів Всеукраїнської організації сходознавців. У ці й подальші роки співробітництво Т.Г.Кезми з А.Ю.Кримським проявилось у спільній роботі над свідченням Абу Шуджі ар-Рудраварі (XI ст.) про хрещення Русі. Поза сумнівом, такі самостійні роботи Т.Г.Кезми, як переклад касиди арабського поета Абана Лагикі (VIII – початок IX ст.), переклад відомого опису подорожі антиохійського патріарха Макарія, зробленого його сином Павлом Халєбським, та інші, здійснювалися за рекомендаціями академіка А.Ю.Кримського.

1939 року Т.Г.Кезма розпочав викладати арабську мову аспірантам Київського університету: це мусило, на думку обох учених, знову відродити сходознавство в Києві, занепаде в 1932 – 1938 рр. Цим сподіванням не судилося справдитись.

Ця замітка має на меті заторкнути не стільки наукові, скільки суто людські відносини. Точніше те, як уперше зустрілися ці вчені, різні за масштабами діяльності, але поєднані відданістю сходознавчій науці.

На підручнику “Грамматика персидского языка” Мірзи Джафара, подарованому автором цих рядків (я був учнем Тауфіка Гавриловича в 1940 – 1941 і в 1947 – 1950 рр.), зберігся олівцевий запис, який варто навести в оригіналі, аби зберегти характерні інтонації Тауфіка Гавриловича. Орфографію запису змінено на сучасну.

“11-го апреля 1915 года в Звенигородке в 1 час дня ходил к профессору Агафангелу Ефимовичу Крымскому, где подвергся испытанию по персидскому языку – прочитал и переводил из хрестоматии, а также из Са’ди прозу и стихи. По окончании испытания А.Е. целых 3 часа занимал меня в своем саду и показывал свою усадьбу. Я очарован светлой личностью профессора и из глубины души вырывается краткое определение: “вот человек! В лучшем значении этого слова”. За сухость московских гг. я вознагражден без меры и числа. Слава Господу Богу, умудрившему меня съездить в Звенигородку, – этот день, а главное, эти часы от 1 ч. – 4 ч.15 м. дня я не забуду во всю мою жизнь”.

Т.Кезма

Гостиница Бристоль, № 3.

Нам невідомі всі обставини, за яких Т.Г.Кезма приїздив до Звенигородки. Цілком можливо, що й до цієї зустрічі він бачив А.Ю.Кримського або слухав його лекції. Та найвірогідніше, що близько вони познайомилися саме цього дня, який і став початком багаторічної приязні. Щодо самого іспиту, то нагадаємо, що Т.Г.Кезма, крім арабської, яку знав з дитинства, володів цілком вільно і турецькою, а навчання в Київській духовній академії дало йому знання класичних мов, а також давньоєврейської. Володів він і європейськими мовами: його щорічні (до 1914 р.) подорожі на батьківщину дозволяли йому вдосконалювати свої знання в розмаїтому мовному оточенні. Перську мову він вивчав уже по закінченні Духовної академії, коли 1913 року став викладачем східних мов у Комерційному інституті в Києві. Перед першою світовою війною він побував у Персії, саме щоб удосконалитися в мові. Можливо, розробка архіву Т.Г.Кезми, що зберігається у Публічній бібліотеці АН України, додасть подробиць до цієї зустрічі та до всієї тривалої співпраці А.Ю.Кримського й Т.Г.Кезми.

Пам’ять про А.Ю.Кримського Тауфік Гаврилович свято шанував до останніх днів свого життя. Не раз мені, як і всім учням київського арабіста, доводилося чути від нього: “Я небагато зробив у науці, але мені випало щастя знати двох великих учених – Агафангела Юхимовича Кримського та Ігнатія Юліановича Крачковського”.

Ярема Полотнюк

А. КРИМСЬКИЙ ТА ПЕРСО-ІНДІЙСЬКІ ПЕРЕРОБКИ “ТУТІ-НАМЕ” (“КНИГИ ПАПУГИ”)

У XII – XIV ст. в Індії на санскриті було складено дві версії збірника дидактичних і розважальних оповідань “Шукасаптаті”, тобто “Сімдесят оповідок папуги”. Ці версії настільки вподобала читацька публіка Індії, що 1315 року літератор Імад ібн Мухаммед ан-Наарі на основі “Шукасаптаті” та деяких інших збірників індійського походження написав перську версію “Шукасаптаті” під назвою “Джавагір ас-самар”, з арабської – “Перлини нічних розмов”. Ця переробка викликала до життя ще кілька версій, які з часом увійшли до золотого фонду персомовної літератури Індії.

Пишучи свою “Историю Персии, ее литературы и дервишеской теософии”, А.Кримський не міг оминати такого літературного явища, як персько-індійські переробки “Туті-наме”. Кажучи про молодшого сучасника Аміра Хосрова Дехлеві, А.Кримський пише, що “головна слава Нехшебі полягає... в праці його зрілих років, збірникові прозових оповідань “Туті-наме” – “Книга папуги” (1330). Основа “Книги папуги” – індійська, але Нехшебі, як ми знаємо з його ж передмови, не був безпосереднім перекладачем з індійської мови. Вже раніше до нього існувала “Книга папуги”, “ke osul-e u az kotob-e Hend ast” – “основи якої [були взяті] із книг Індії” [Крымский 1914 – 1917, 3, 85–86].

“Та тільки, – продовжує А.Кримський, – до часів Нехшебі ця перська обробка видавалася вже застарілою, – і ось Нехшебі було дане доручення переробити її в дусі гарного, більш модного стилю. “Туті-наме” Нехшебі затьмарила донехшебієвську “Туті-наме”, навіть зовсім витіснила її з обігу, що й рукописів від тої не залишилося” [Крымский 1914 – 1917, 3, 86].

У зносці до цієї цитати А.Кримський пояснює: “втім, у мене є особиста підозра, якої я не можу підтвердити жодними історичними посиланнями, що лубково-перська “Чегель-туті” – “Сорок (оповідок) папуги”, про яку ми скажемо нижче (89 – 90), походить від донехшебієвської редакції “Книги папуги” [Крымский 1914 – 1917, 3, 86].

Далі вчений мовить про структуру “Туті-наме”, який являє собою вступне оповідання про те, як купець чи царевич одружується і, щоб випробувати вірність дружини, нібито вирушає в мандри, а тоді, несподівано повернувшись, хоче побачити, як поводить себе дружина. Лишившись сама, дружина закохується в юнака і вже ладна йти на любовне побачення. 52 ночі (чи 35) папуга розповідає тій всілякі оповідки й історії, утримуючи її від подружньої зради, поки повертається чоловік і карає (або прощає) легковажну дружину.

Переробка “Туті-наме” Нехшебі, на думку вченого, мала значну літературну історію, бо сама стала основою двох наступних переробок, відомих під назвою “Туті-наме” і складених у XVII ст. Одна з них – переробка великого візира Акбара Абу-ль-Фазля Мобарека Аллямі (пом. 1602 р.), яка в оригіналі до нас не дійшла, інша – Мохаммеда Ходавенда Кадері, складена, на наш погляд, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Крім цих двох переробок у XVII ст. з’являється й третя, турецька переробка Сарі-Абдулли-ефенді (пом. 1661 р.) [Крымский 1914 – 1917, 3, 86 – 87].

А.Кримський згадує ще одну переробку – “Ketab-e hekayat-e seh el tuti”, тобто “Книгу розповідей сорока (оповідей) папуги”, про яку пише: “Великою популярністю в Персії користується третя, вульгарно-лубкова редакція під назвою “Чегель-туті” – “Сорок (оповідок) папуги”, де тільки історія чоловіка, що іде від жінки в мандри,

спільна з “Туті-наме”, а розповіді папуги купецькій дружині – зовсім не ті” [Крымский 1914 – 1917, 3, 87].

Таким чином, з праці А.Кримського бачимо, що існувало п’ять переробок “Туті-наме”: якась давня версія, яка не дійшла до нас і послужила основою для переробки Зії ед-Діна Нехшебі, переробка Нехшебі 1330 року, переробка Абу-ль-Фазля Мубарека Аллямі, яка дійшла до нас тільки в дакканському перекладі, версія Мохаммеда Ходавенда Кадері, складена приблизно в кінці XVII – початку XVIII ст., і, нарешті, “перська лубкова” “Чегель-туті” – кінця XVIII – початку XIX ст.

1973 року іранський учений Ал-е Ахмад видав у Тегерані текст рукописного списку, датованого XIV ст. і виявленого ним у бібліотеці іранського меджлису (парламенту), – інвентарний номер 6680; як з’ясувалося, то був дефектний список тієї донехшебієвської переробки, про яку свого часу незалежно один від одного казали австрійський сходознавець В.Перч і А.Кримський.

У 1985 році Головна редакція східної літератури видавництва “Наука” опублікувала російський переклад М.Н.Османова тексту рукопису, який виявив і опублікував Ал-е Ахмад. Як встановив іранський учений, автором донехшебієвської персогомовної версії “Туті-наме”, що мала арабську назву “Джавагір ас-самар” – “Перлини нічних розмов”, був літератор Імад ібн Мухаммед ан-Наарі, нащадок арабського аристократичного роду, що осів в Індії. З опублікуванням цієї переробки з’явилася можливість порівняти всі переробки й побачити, наскільки мав слушність А.Кримський, коли писав про них у своїй знаменитій “Истории Персии...”.

Хронологічно першим у списку цих версій стоїть, безперечно, “Джавагір ас-самар” Імада ібн Мухаммеда, як складений найраніше – 1315 року. Санктпетербурзький іраніст О.Ф.Акимущкін у передмові до російського перекладу “Джавагір ас-самар” так характеризує її автора: “Ми не знаємо достеменно, коли і в якому районі Індії народився наш автор, і можемо лише з певним ступенем вірогідності, спираючись на його власні слова, сказати, до яких суспільних верств він належав і в якому віці створив свою працю...”

У цій праці ми бачимо чудове знання Корану й хадісів – висловів Мухаммеда, а також пов’язаного з ними кола “коранічних” дисциплін; він вільно володів перською поезією: в творі з будь-якої нагоди цитуються вірші Му’іззі й Анварі, Хакані й Нізамі, Румі й Сааді та інших поетів. Не відчував себе наш автор дилетантом і в арабській словесності, він із знанням справи був компетентним у питаннях риторики й стилістики, етики й політики, історії й астрології. Врешті-решт він виказує і безсумнівне знайомство з мовами Індії” [Ан-Наарі 1985, 7].

Навіть поверхове знайомство з переробкою ан-Наарі в оригіналі відразу переконує, що мова твору – це вишукана мова, якою творилася класична перська література X – XV ст.

При всіх достоїнствах твір ан-Наарі признавався вкрай вузькому елітарному колу читачів, бо далеко не кожен ясновельможний і освічений читач міг правильно зрозуміти й оцінити цей твір – читання його вимагало ґрунтовної підготовки. Крім іншого намагання автора створити до кожної оповіді певне настроєве тло призвело до надмірної громіздкості твору. Окремі багатопланові розповіді руйнували стрункість композиції, що, поза сумнівом, знижувало вартісність твору. А те, що ан-Наарі писав дещо “під старовину”, спричинилося до того, що вже після завершення він не зовсім відповідав тогочасним естетичним нормам. Та чи не найбільше заважали його популярності надмірна громіздкість і нестрункість композиції. І, звичайно, справа стояла далеко не так, щоб, як пише Д.Є.Бертельс, Нехшебі мусив “переробити кепський переклад”.

Зія ед-Дін Нехшебі, який узявся за переробку майже через п’ятнадцять років після версії ан-Наарі, сам непоганий літератор і стиліст, насамперед істотно скоротив оповіді “Перлин нічних розмов”, усунув повтори та зайві довготи. Віршові цитати

інших перських поетів, які виконували чисто декоративну роль і не завжди були до місця й до речі, Нехшебі замінив власними чотиривіршами. Створив він і власні зачини та кінцівки майже всіх оповідей, істотно не міняючи сюжетів і фабул. Кажучи про мову твору Зії ед-Діна Нехшебі, ще академік Є.Е.Бертельс зауважив, що цей твір відзначається блискучою мовою і відточеним стилем.

Переробка Нехшебі, написана фактично тією ж мовою, що й версія ан-Наарі, позбувшись нагромаджень, повторів, зайвих довгот та віршових прикрас, значно виграла перед попередньою версією. Однак через двісті років, за імператора Акбара, і вона вже здавалася надто ускладненою, розтягнуеною, а головне – не відповідала тогочасній літературній моді.

Тож і не дивно, що за велінням могольського імператора Акбара його візир, сам чудовий літератор й історик Абу-ль-Фазль Мобарек Аллямі (1551–1602) переробив версію Нехшебі, спростив мову твору й скоротив її обсяг. При цьому лишилися стільки ж оповідок, що й у Нехшебі. На жаль, ця редакція дійшла до нас лише в дакканському перекладі, а не в оригіналі.

Дещо пізніше від версії Абу-ль-Фазля Аллямі, в XVII ст. з'явилася турецька переробка Сари-Абдулли-ефенді; при створенні її було використано переробку ан-Наарі [Акимущин 1985, 7].

Найбільший успіх, однак, випав на дві найкоротші версії “Книги папуги”: одна з них належить Мохаммеду Ходавенду Кадері, а друга – Ібадуллі, про якого ми, крім імені, нічого не знаємо. На відміну від інших версій, переробка Кадері, складена, найвірогідніше, наприкінці XVII – на початку XVIII ст., відзначалася перш за все винятковою лаконічністю і простотою. У передмові Мохаммед Ходавенд Кадері відзначив, що він, аби твір Нехшебі, викладений “важкими для розуміння, пишномовними маловживаними словами й виразами”, зробити “доступним для сприймання всіх людей,... переписав зрозумілими, ясними словами, саме такими, які тепер вживають у листуванні та повсякденній мові освічені добропорядні люди” [Кадері Мохаммед 1987, 103].

Якщо правильно зрозуміти вступ Кадері до його переробки, то стане ясно, що персомовним мешканцям Північної Індії твір був важким для розуміння, бо мова була насиченою високопарною і маловживаною лексикою та фразеологізмами. Версія Кадері складалася для того, щоб зміст було викладено просто, чітко і ясно, літературною мовою, близькою до розмовної.

У чомусь задум Кадері вдався: твір справді вийшов компактний, лаконічний, доступний, без складних стилістичних фігур, орнаментованої прози й віршових вставок, окрім, щоправда, одного бейту Нізамі Гянджеві, який давно став перським прислів'ям.

Простота і ясність переробки Кадері настільки спокусила іраністів, що її пробували використати як навчальний посібник для вивчення перської мови. Першим це зробив, наскільки відомо, Френсіс Гледвін, видавши спершу в Калькутті, а згодом у Лондоні перську версію Кадері з паралельним англійським перекладом, де на правому розвороті книги був англійський текст, а на лівому – перський [Gladwin 1801].

У Росії шість оповідань з “Туті-наме” Кадері включив у свою “Персидскую хрестоматию” арабіст та іраніст, московський професор Олексій Болдирєв [Болдырев 1826, 1–27] ; 1927 року російський іраніст Леонід Богданов видав у Парижі перську версію Кадері [Les contes... 1927] , а 1933 року в Німеччині Гайнріх Блатт опублікував транскрибовані текст вступу і оповідки двох перших ночей зі списку переробки Кадері, що зберігався в міській бібліотеці Мюнхена під номером Cod.pens.177 [Blatt 1933]. І чи не останньою публікацією вибраних фрагментів із “Туті-наме” Кадері для навчальної мети було видання Середньоазійського університету в Ташкенті 1947 р. [Tuti-name 1947]. Щоправда, попри таку популярність твору Кадері серед іраністів, самі вони швидко збагнули, що мова твору Кадері це не перська мова – фарсі, а своєрідний різновид її – індійське фарсі.

Ця особливість твору Кадері, однак, не завадила його перекладам на низку східних та європейських мов, зокрема на урду, хіндустані, бенгальську, пушту (двічі), казанськотатарську, гуджаратську, узбецьку, англійську, німецьку, французьку, італійську, російську (тричі) й польську. 1987 року журнал "Всесвіт" дав переклад переробки Кадері українською мовою [Кадері Мохаммед 1987]. Найпізніша персомовна переробка, популярність якої в Ірані відзначив А.Кримський, назвавши її "персько-лубковою", виникла найвірогідніше наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Про її автора відомо тільки те, що він називався 'Ібадулла, а його твір "Чегель-туті" – не "Сорок папуг", а "Сорок (оповідок) папуги". Професор В. Жуковський, який частину творів цієї версії підготував і видав друком для студентів-початківців, дав їм заголовок "Оповідання книги "Чегель-туті".

У "Истории Персии..." А.Кримський, пишучи про "Чегель-туті" [Крымский 1914–1917, 3, 87, зн.2], додає, що "ї в рамці є між "Туті-наме" й "Чегель-туті" істотна різниця в подробицях". Не вдаючися в детальний аналіз, неважко помітити, що більшість оповідок версії 'Ібадулли взяті з іранського та афганського фольклору. Припущення А.Кримського щодо того, ніби "Чегель-туті" 'Ібадулли "походить від донехшебієвської редакції "Книги папуги", не підтверджується, бо у версії ан-Наарі "Перлини нічних розмов" жоден твір не збігається з оповідками "Чегель-туті", хоч окремі сюжети й мають аналоги в санскритських збірниках. Українською мовою "Чегель-туті" переклали М.Льницький спільно з автором цих рядків під назвою "Туті-наме" й опублікували в журналі "Всесвіт" [Ібадулла 1979, 6]. На жаль, довелося зняти з тексту прославляння Бога– Аллаха та пророка Мохаммеда з цілком відомих на тоді причин.

Порівнявши версії персо-індійських переробок, бачимо, що версія ан-Наарі, чи не найцікавіша з них, не набула особливого поширення не тому, що "здавалась уже застарілою", як вважав А.Кримський [Крымский 1914 – 1917, 3, 86], а через громіздкість і неструнку композицію, із-за чого, буцімто, версія Нехшебі "зовсім витіснила її з обігу, що й рукописів від тої не залишилося" [Крымский 1914 – 1917, 3, 86]. Версія Нехшебі, складена за п'ятнадцять років після версії ан-Наарі, хоч і написані в душі "доброї старовини", не могла витіснити її лише тому, що переробка ан-Наарі застаріла.

Деяка ускладненість перешкодила певною мірою і поширенню навіть такої гарно скомпонованої, писаної добірною класичною перською версії, як переробка Зії ед-Діна Нехшебі. Таджицький учений А.Алімардонов провів копітку роботу по виявленню рукописів версії "Туті-наме" Зії ед-Діна Нехшебі в усіх бібліотеках, книгосховищах та книгозбірнях світу і встановив, що на сьогодні наука знає лише 85 рукописів цього твору.

На жаль, через певну ускладненість і "немодність" мови в очах пізніших поколінь твір Зії ед-Діна і досі не вийшов друком і повністю не перекладений ні на східні, ні на європейські мови [Бертельс 1979, 11], крім російської. Російський перекладач версії Зії ед-Діна Нехшебі академік Є.Е.Бертельс для свого перекладу використав три дуже добрі, хоч і дефектні списки з відділу рукописів Санкт-Петербурзького Відділення Інституту сходознавства Російської Академії Наук, зокрема – С118, С120 та С121.

Список С121 був привезений з Бухари 1908 року Карлом Залеманом (1849 – 1916), список С118, який потрапив у колишній Азіатський Музей 1819 року в складі "Колекції Руссо", представляє унікальний рукопис, що свого часу належав бібліотеці Великих Моголів в Індії.

Порівняння всіх перських переробок "Туті-наме" зайвий раз переконує, що в літературному відношенні найвище стоїть версія Зії ед-Діна Нехшебі, яка й чекає свого перекладача на українську мову.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Акимущкин О.Ф. «Забытые "Рассказы попугая"». Ан-Наари Имад ибн Мухаммед. 1985. *Жемчужины бесед*. Москва.
- Бертельс Д.Е. «Предисловие». Нехшеби Зийа ад-Дин. 1979. *Книга попугая (Туті-наме)*. Москва.
- Болдырев А. 1826. *Персидская хрестоматия, изданная Алексеем Болдыревым*. Ч.1. Москва.
- Ібадулла. 1979. "Туті-наме" ("Книга папуги"). *Всесвіт*. 6. Київ.
- Кадері Мохаммед Ходавенд. 1987. "Книга папуги". *Всесвіт*. 6, 7. Київ.
- Крымский А. 1914–1917. *История Персии, ее литературы и дервишеской теософии*. Т. 3. Москва.
- Ан-Наари Имад ибн Мухаммед. 1985, див. Акимущкин, 1985.
- Blatt H. 1933. *Tutiname. Das persische Papageienbuch des Nahsabi in der Bearbeitung des Muhammad Hudavand Qadiri*, Kirchhain. New York – London.
- Gladwin F. 1801. *The Tooti nameh, or...* Calcutta.
- Les contes... 1927. *Les contes du perroquet*. Texte persan: L.Bogdanov. Paris.
- Tyti-name. 1947. Ташкент.

Зиновія Франко

А. КРИМСЬКИЙ ТА І. ФРАНКО У ВЗАЄМОСТОСУНКАХ

Наукові, творчі, ділові та приятельські взаємостосунки Агатангела Кримського й Івана Франка постають перед нами на основі, з одного боку, їхнього тривалого, ба майже п'ятнадцятирічного, листування і, з другого – тих творів, у написанні й надрукуванні яких кожен із них брав ту чи іншу участь. У житті вони так ніколи й не зустрілись. Їхнє листування, що почасти збереглося, – то своєрідний літопис життя і творчості кожного з них, а водночас і свідчення, як зростала й міцніла їхня дружба. А почалася вона, як і все в житті, цілком випадково.

Їхнє заочне знайомство започаткувала стаття Франка “Иоанн Вышенский”, надрукована в журналі “Киевская старина” за 1889 рік. Юний Кримський, прочитавши її, написав авторові листа. Сам лист не зберігся, зате є відповідь на нього Франка. З неї довідуємося, що Кримський висловив деякі критичні зауваження до статті, але водночас хвалив її автора як поета і навіть висловив думку, що й у наукових працях Франко більше поет, аніж учений. Зауваження Кримського Франко врахував, коли готував велику монографію про І.Вишенського, яку потім Кримський і рецензував. На закид, що він більше поет, ніж учений, Франко прореагував досить своєрідно: перевидаючи поему “Іван Вишенський”, він присвятив її А.Кримському. А компліменти не припали йому до душі, і він признався, що, як мужик, не любить тієї “арабської парфюмерії”. Що, в свою чергу, спонукало Кримського запевнити Франка в їхній щирості й правдивості.

Друге, що дало змогу з'ясувати позиції двох учених і точки порозуміння, було питання про витворення спільної для наддніпрянців і галичан української літературної мови, якої тоді не було. Існувало фактично два її різновиди: східний і західний, що утруднювало обмін творами. Це добре розуміли письменники всіх земель України. Питання сплило спонтанно й відразу викликало гостру дискусію. До неї спричинилася стаття Б.Грінченка, що друкувався під псевдонімом В.Чайченко, “Галицькі вірші” – її вмістила газета “Правда” [Чайченко 1891, 8]. У ній з позицій наддніпрянської літературної практики піддавалася критиці мова галицьких поетів за надмір у ній іномовних запозичень – полонізмів та русизмів. На цю критику одразу відгукнувся Франко статтею “Товоримо на вовка – скажімо за вовка” у журналі “Зоря” [Франко 1891, 18]. Він показав, що названі Грінченком слова ні полонізми, ні русизми, що це автохтонна, а не привнесена лексика західних говорів або спадок староукраїнської, що всі вони побутують у розмовному вжитку українців Галичини. І висловив думку, що не слід виключати з обігу слова, які на Наддніпрянщині не вживані, бо спільна літературна мова мусить творитися як сума мовних, переважно лексичних, надбань усієї України, а не лише одного, нехай і центрального її регіону, хоч саме він має забезпечити їх відбір і синтез. Через шість номерів та ж “Зоря” надрукувала статтю Кримського “Наша языкова скрута та спосіб зарадити лихові”, в якій автор повністю підтримав Франка. Він показав, що такі слова, як *невіста*, *ляти*, *клячати*, кваліфіковані Грінченком як полонізми, широко представлені в південно-східних говорах, а слова й форми: *померший*, *мене болить*, *впечаток* прийшли в українську не з російської, а зі староруської. Слідом за Франком він висловився за те, що до вироблення єдиної літературної мови треба йти спільно, без зайвих докорів. А тоді в листі до Франка висловив думку, щоб наддніпрянці та галичани гуртом уклали російсько-український словник. І запропонував свої послуги. До цієї пропозиції Франко поставився вкрай скептично, знаючи про провал такої колективної роботи в Одесі й

не вірячи в згуртування фахівців із різних земель України для укладення такого словника. Він вважав, що такий словник мають готувати один-два фахівці, та й не бачив потреби в ньому для Галичини. До укладення цього словника так і не дійшло, але це спонукало Б.Грінченка взятися до створення тлумачного словника української мови, який побачив світ майже через два десятиліття.

Кримського й Франка ріднили не просто праця на ниві художньої літератури та філологічної науки і однаковість національно-політичних переконань (обидва вони, відштовхуючись від своїх соціалістичних уподобань у ранній період творчості, переходили на позиції націоналів, як назвав це Кримський, з чітким усвідомленням мети й перспектив для її поступового здійснення). У цьому кожен із них міг знайти чимало однодумців. Тут було щось більше, якась біологічна сумісність, чи, як називав це в листах Кримський, любов двох людей, повністю відданих своїй праці. Була близькість поглядів, інтересів, широких філологічних зацікавлень, була ота беззастережна щирість і порядність у взаємному ставленні. Вони наче доповнювали один одного. І це засвідчує листування. Якщо перші їхні листи мали цілком діловий характер і звертання було “високоповажний добродію”, “пане”, то невдовзі вони містять взаємні прохання, замовлення. Вислови стають теплішими: “шановний земляче”, “дорогий і високоповажний друже”. А потім кожен розкриває себе перед другом, звіряє йому свої таємниці. І звертаються один до одного вже “дорогий друже”.

Вони обмінюються своїми творами і їхніми оцінками, як міркуваннями українця і галичанина. Кримський першим написав рецензію на збірку Франкових оповідань “В поті чола”, а Франко дав оцінку присланим йому оповіданням “В обіймах старшого брата”, “Батьківське право”, “Сирота Захарко”, причому відгуки не завжди були тільки схвальними. І нікого це не ображало. Звертали увагу й на мову, стиль і робили щодо цього зауваження, хоч обоє розуміли: регіональні особливості творів кожного з них не перешкода для їхнього сприймання; навпаки, вони тільки посилюють інтерес. Коло їхніх зацікавлень поступово ширшає і з власних творів переходить на літературні й філологічні явища. Разом з україністикою в найширшому її розумінні, а це й українська література, фольклор, етнографія, історія, мова й писані пам'ятки, якими вони обмінювалися постійно, постає тема орієнталістики, доти *terra incognita* в українському письменстві й науці. Ще в перший рік їхнього листування Кримський висловив Франкові подивування, що той “тямить про Схід”, бо Франко відразу порадив йому перекладати Фірдоусі, Сааді, Гафіза й інших, що, певна річ, сподобалося Кримському, хоч і викликало побоювання щодо публікації таких перекладів. Та Франко запевнив його, що коли вони з'являться, то подбає про їхню публікацію.

Для Кримського орієнталістика була фахом спочатку єдиним. Але коли він віддався й історико-філологічним студіям, то тільки першим фахом, який забезпечував йому місце в Московському університеті. Україністика була “*altera natura*”, до якої його надихали переконання українця не за походженням, а за належністю до тієї землі й етномовного середовища, серед якого народився і жив. Тут він був явищем непересічним, ба унікальним.

Для Франка-вченого орієнталістика була факультативною галуззю пізнання. Але для майстра слова східна тематика була однією з тих, яка найбільшою мірою вплелась у його поетичну творчість і визначила його поетичну неповторність. До неї він ішов тривалий час, накопичуючи знання. Спершу випробував себе на малих формах: сентенціях, чотиривіршах, а тоді й на більших віршах, аж до поем. Переносячи на український ґрунт східну мудрість, афоризми, а тоді й сюжети східних легенд та казок, він по-різному перелицьовував і прищеплював їх. Перекладів не робив. Східний сюжет, почерпнутий з перекладених німецькою чи англійською творів арабських письменників, здебільшого правив канвою для оригінального твору, як це було з казкою про коваля Бассіма. Але іноді сюжет він брав з українського фольклору, куди цей сюжет потрапив зі Сходу невідомими шляхами. Так сталося з казкою про

Абу-Касима, про що він засвідчує в передмові до неї. Процес перенесення іноземних та іномовних фабул з власного фольклорного чи чужого перекладного джерела таїть небезпеку щось перекрутити, не врахувати або надміру націоналізувати. Тому створений на фольклорній основі твір не застрахований від алохронізмів та реалемних невідповідностей. Поради фахівця в тому й іншому випадку були вкрай необхідні, бо себе Франко орієнталістом не вважав. Єдиним радником, а тоді й рецензентом при написанні творів на східні мотиви, у Франка був Кримський. Той прискіпливо рецензував рукописи, звертаючи увагу чи то на деякі історичні неточності, чи на неправильні (не східні) вислови. Так, зокрема, він звернув увагу, що Абу-Касим не міг стати турецьким святим, бо події в казці відбуваються до турецького завоювання. Франко відповів йому, що знав це, але вислів ужив як галицьку примовку “стати турецьким святим”, тобто вкрай збожіти, і не відкинув її, хоч за уточнення подякував. І як знавця, попросив Кримського написати передмову до “Коваля Бассіма”, що той через хворобу не встиг зробити.

Франко був видавцем перекладів зі східних поетів, що їх зробив Кримський, і розвідок з історії східної літератури. Саме за намовою Франка Кримський переклав “Шахнаме” Фірдоусі і збірку “Народні казки та вигадки, їх вандрівка та переміни” В.Клоустона, до якої прилучився і Франко, переклавши для неї з англійської єгипетські казки. Переклад “Шахнаме” Франко частинами друкував у своєму журналі “Житє і слово”, а Клоустона видав окремою книжечкою. Франко посприяв публікації й статей Кримського про Гафіза й Хайяма, а потім і перекладові “Голістан” з Сааді, висловивши принагідно свої міркування не так щодо перекладу та його художньої вартості, як щодо вибору для перекладу такого автора, як Сааді; його він вважав трохи схожим на римського Горация й на тупих буржуа, “в яких, – писав він, – брак страсті... вважається верхом премудрості”. На це Кримський відповів, що “твори Саадієві найцікавіші мені як матеріал для дослідів над чингізханівщиною і тамерланівщиною, епохами сильно цікавими”.

Кримський підтримував своєю участю й передплатою Франковий журнал “Житє і слово” і залучив до нього чотирьох українців з Києва та кількох передплатників. Він став популяризатором творів Франка на Наддніпрянщині. Переклав російською двоє Франкових оповідань: “Олівець” і “Муляр”. Співпрацюючи з Енциклопедією Брокгауза й Ефрона, він назвав Франка за найбільш достойного автора статті “Южнорусская литература”. На замовлення редакції таку статтю Франко написав 1905 року. В свою чергу, Франко, коли його запитали в редакції, хто міг би написати статтю “І.Франко” для цієї енциклопедії, назвав єдину кандидатуру – Кримського, який і написав, спершу попрохавши Франка подати віхи свого творчого життєпису, сказати про себе як про письменника і вченого, про літературні впливи, школи, про стосунки з Драгомановим і Грушевським, що Франко і зробив. Водночас у листі до Кримського висвітлив і свої стосунки до жіноцтва, сказавши, як “тричі йому являлася любов” і як ця любов відбилася в його творчості, зокрема, в інтимній ліриці. Таким чином, єдиний Кримський був посвячений Франком і в сердечні таємниці, а це ще більше підтверджує їхні суто людські, по-справжньому приятельські стосунки.

Кримський у листі до Франка висловив свої зауваги щодо першого тому Франкових “Апокрифів і легенд”. Він звернув увагу, що “Крехівська Палєя” не южноруська, а новгородська чи псковська. Франко написав йому, мовляв, щодо цього “спорити не буду... та все-таки мені здається, що вона має деякі признаки южноруської мови”. Кримський неабияк допоміг Франкові арабськими текстами легенди про Варлаама і Йосифа, коли Франко готував і свою докторську дисертацію, і її текст до друку. Франко платив тим самим (книжками, інформацією про джерела, бібліографією) Кримському, коли той готував дисертацію з арабської літератури.

У своїх щорічних оглядах літератури, подаваних у журналі “Літературно-науковий вісник”, і в своїх працях з історії української літератури Франко постійно аналізував

художні твори Кримського і його переклади з німецької та східних літератур. Оцінки були високі, хоч і не без певних зауважень. Рецензію на поетичну збірку Кримського "Пальмове гілля" Франко завершив словами: "Я хотів заохотити всіх до читання книжки д.Кримського, бо вона – поважне і тривке надбання нашої літератури, збірка, багата змістом, різномодна незвичайними новими поетичними формами, викінчена з погляду мови, ясної і прозорої, як скло".

Був Франко і рецензентом "Украинской грамматики..." Кримського, зробив до неї чимало зауважень, основне з яких – невикористання найновіших праць з порівняльного мовознавства.

Взаємостосунки А.Кримського й І.Франка були надзвичайно корисними для обох і плідними для української літератури й науки.

Ніколи не довелося їм, як ми вже казали, зустрітися. При відвідинах Львова у жовтні 1940 року Кримський пішов на могилу Франка і там на траурному мітингу виголосив знамениту промову, в якій віддав глибоку шану своєму другові. І ще раз сказав про свою любов до товариша по перу й однодумця в боротьбі за самоутвердження української нації в колі найкультурніших націй світу.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Франко І. 1891. "Говоримо на вовка – скажімо за вовка". Зоря. 18. Львів.
Чайченко В. 1891. "Галицькі вірші". Правда. 8. Львів.

Ірина Білик

ДВА СХОДЖЕННЯ НА ГОРУ САННІН

"На відстані 50 кілометрів від Бейрута на 2700 метрів височіє гора Саннін – найвідоміша з ліванських гір і найкрасивіша".

М.Нуайме ([Nu'aume] "Мої сімдесят літ")

Долі людей, їхні творчі спрямування і враження іноді переплітаються у найдивніший спосіб, часом непомітно, опосередковано і навіть, можна вважати, випадково. Однак у системі світорозуміння ліванського письменника М.Нуайме (1899 – 1988) існує уявлення, почерпнуте ним, мабуть, із давньоіндійських філософсько-релігійних концепцій, про те, що в світі немає місця для випадковості, яку ми сприймаємо як таку тільки тому, що не знаємо виражену нею закономірність.

Ось про таке дивне співпадіння, яке було віднайдене в творчому спадку академіка-сходознавця А.Ю.Кримського й одного з найбільших літераторів Арабського Сходу М.Нуайме, й хотілося б розповісти. Ці два видатні діячі нашої епохи не були навіть знайомі, адже документальних підтверджень їхньої зустрічі ми ще не маємо. Тим часом А.Ю.Кримський знав про М.Нуайме та про те, що відомий письменник навчався у Полтавській духовній семінарії [Крымский 1971, 312]. Учений, крім того, високо поцінював Нуайме-критика. Кажучи про відгуки арабського літературознавства на творчість видатного єгипетського "еміра поетів" А.Шаукі, він писав, що на відміну від своїх сучасників Шаукі "лише в'їдливий критик, а християнин Нуайме, маючи російсько-американське виховання, вніс у ювілейне фанфарно-тріскуче поклоніння дуже дисонуючі ноти, бо просіяв придворного пііта Шаукі, як і багатьох інших арабських знаменитостей, через свою безпощадну критичну збірку "Решето" – "Ал-Гірбал" [Крымский 1971, 667]. З наведеної цитати видно, що А.Ю.Кримський читав збірку літературно-критичних статей М.Нуайме "Ал-Гірбал" (1923). Основна ж творчість ліванського літератора відбулася вже після смерті великого українського сходознавця. Та в житті А.Ю.Кримського був один цікавий епізод, при згадці про який мимохіть пригадується ім'я М.Нуайме.

Розповідаючи про схильність арабів до віршування, А.Ю.Кримський пригадує, як у молоді роки він здійснив сходження "із ліванського поселення Біскінти на вічно засніжену вершину гори Саннін" [Крымский 1971, 346]. Біскінта, як відомо, – батьківщина М.Нуайме. Докладний опис цієї подорожі, здійсненої А.Ю.Кримським 10 липня 1897 року в супроводі священника Ханни Мжаса й арабського юнака Ібрагіма Згайби, ми віднаходимо в його листі від 16 липня того ж року до сестри – М.Ю.Кримської.

У листі вченого є чимало цінних подробиць і спостережень географічного, етнографічного, історико-культурного, літературознавчого й лінгвістичного характеру. Він описує монастир Мар-Теклі – святої Теклі або Фекли, що й понині є найпопулярнішою святиною в Лівані й Сирії, побут представників різних соціальних прошарків, життя маронітських і православних громад, звичаї та звички місцевих мешканців; природу. Лист має приписку: "Шановна Машо! Посилаю опис моєї подорожі й прошу дуже ретельно потурбуватися про його збереження, адже це матеріал для окремої статті" [Крымский 1975, 177]. З цього зрозуміло, якого великого значення видатний сходознавець надавав запису власних вражень.

Для нас, однак, важлива ще одна подробиця: оповідь про сходження, яке для двадцятишестилітнього А.Ю.Кримського виявилось настільки складним, що він зазначив: "Наступні півтори години я ретельно описувати не буду, та я їх добре й не пам'ятаю. Я перебував ніби в забутті. Я ліз угору, ліз угору й відчував, що кожному

секунду моє серце може або розірватися, або настане апоплексія. Піт з мене не просто лився, а заливав мене так, ніби я стояв під помпою. Увесь мій одяг став мокрим і важким, крізь окуляри я бачив з трудом, адже по них збігали струмочки поту... Підніматися було важко особливо тому, що більшість скель і каміння не було видно, під нашими ногами було лише дрібне каміння, нанесене весняними потоками, і це каміння сипалося з-під ніг” [Крымский 1975, 169 – 170].

Почуття А.Ю.Кримського можна прирівняти до відчуття героя-оповідача одного з найкращих творів М.Нуайме – філософського роману “Книга про Мірдаду” (англійський варіант – 1949, арабський – 1952). У цьому творі про великого Вчителя людства, Спасителя й Месію найповніше викладаються філософсько-релігійні, соціально-політичні та естетичні погляди письменника. Сутність учення Мірдади – у звільненні людства від кайданів неосвіченості та фальшивих цінностей, а його мета – відкрити кожному шлях до істини, вищої духовності й досконалості.

У тричастинній вступній новелі роману М.Нуайме ніби відмовляється від авторства твору, повідомляючи, що “Книга про Мірдаду” до рук героя-оповідача, який уособлює письменника, потрапила не випадково, а в той момент, коли герой виявився достойним одержати її й передати світові. Вручення “Книги про Мірдаду” оповідачеві відбулося на вершині гори, а та частина новели, де описується сходження героя, називається “Кремнієвий схил” (munhadar as-sawwan).

Цікаво, що серед прикладів маввалі, створених напарниками по сходженню на гору Саннін, А.Ю.Кримський згадує й такий:

Byinfa 'ak ya 'abuna, 'iza qa'adna

Nistrih šuwayye tahat sahar swan.

(Допоможе тобі батюшка, якщо ми сядемо

Відпочити трішки під якою-небудь кремнієвою скелею).

[Крымский 1971, 346; Крымский 1975, 169]

Учений вважає, що епітет “кремнієвий” (“свані”) застосований тільки заради рими: усі скелі, що траплялися, були однієї породи [Крымский 1971, 346]. Але, мабуть, якщо порівняти термін з маввалі і його використання у М.Нуайме, то можна вважати, що ота “одна порода” саме так і називається в арабів, котрі мешкають у цій місцевості.

Своє бажання зійти на гору А.Ю.Кримський обгрунтував таким чином: “Перебуваючи в Бейруті, я не раз здалеку любувався білою вершиною гори Саннін: вона високо піднімається над усіма ліванськими горами, а особливо красива вона при заході сонця” [Крымский 1975, 161].

Головним мотивом сходження героя М.Нуайме стала легенда, яка побутувала в горах і зустрічається в біблійній розповіді про Ноя. Ной, згідно з легендою, умираючи, заповів своєму синові Сіму побудувати на вершині гори храм у вигляді ковчега. Дев’ять служителів мусили мешкати там постійно, вести аскетичний спосіб життя й підтримувати вічний вогонь віри. У легендарному ковчезі, на відміну від біблійного, врятувалося дев’ять чоловік, серед яких і Мірдада – напівбог або досконала людина, котра у будь-який час могла перетілитися за власним бажанням, що він і робив у критичні моменти існування людства, щоб принести йому порятунок. Сім виконав заповіт Ноя. Та з часом служителі храму забули про попередження Ноя, почали збагачуватися, захопилися накопиченням земних цінностей і втратили істинну віру. Тоді в храмі й виявився Мірдада, видаючи себе за монаха, котрий прийшов замість померлого жерця. Настоятель храму запропонував Мірдаді стати слугою. Останній провів у храмі сім літ і на тридцять третьому році життя виступив з проповідями й почав наставляти жерців на істинний шлях. Внаслідок цього вони розділили майно й вирушили в світ – нести вчення Мірдади. Колишнього настоятеля Мірдада зробив німим. Така легенда, а місцеві мешканці стверджували, що неодноразово бачили монаха, котрий нікав по горах.

“Ця історія схвилювала мене й штовхала до вершини. Я запевнив себе: я піднімуся на цю гору”, – вирішує герой-оповідач [Nu'ayme 1959, 15]. Його сходження по кремнієвому схилу було дуже важким. Оповідача попереджали: усі, хто вирушили по цьому шляху раніше, назад не повернулися. Зблизька схил видався взагалі неприступним. І все ж бажання підкорити вершину виявилось настільки сильним, що одного ранку, озброївшись палицею, оповідач узяв сім перепічок і, керуючись вірою та надією, почав сходження. По дорозі він зустрів ряд напівреальних-напівмістичних персонажів. Спочатку – пастуха й кіз, що вживали тільки хліб і з'їли всі припасені героєм перепічки, прирікаючи його на голод. При цьому пастух сказав, що тільки божевільний може взяти в таку подорож сім перепічок – не варто було брати жодної. Трохи пізніше відбулася зустріч з бабусею та оголеною дівчиною. Бабуся зірвала з героя-оповідача весь одяг, щоб одягнути дівчину, і повідомила йому, що тим самим вона звільнила його від зайвого вантажу. Бабуся обґрунтовує свої дії словами:

Чим меншим я володію,
Тим менше воно володіє мною,
Чим більшим я володію,
Тим більше воно володіє мною.

[Nu'ayme 1959, 25 – 26]

Герой-оповідач намагається розібратися в тому, що відбувається, але його чекає нова зустріч: добрівши до печери, він зустрічає там дідуся й бабусю, котрі, згідно з їхньою розповіддю, проводять тут свою першу . . . шлюбну ніч. Прибульця видворили з печери, відібрали палицю, а бабуся при цьому ще й наспівувала:

Той, хто залишився без палиці –
Не спіткнеться;
Той, хто відчуває антипатії до власного дому –
Житиме у всіх домівках...

[Nu'ayme 1959, 29]

Розмова продовжується в такому ж стилі. Герой залишив печеру. Йому здається, що він стрімко падає вниз. Насправді ж він досягнув мети – вершини гори і втратив свідомість.

За насиченими символікою гімнами персонажів приховується ідея звільнення від усього “тлінного”, щоб постати перед істиною повністю очищеним і звільненим від земних благ. Лише в такому стані герой може бути достойним запобігти величчю Мірдади.

Таким чином, порівняння згаданих сходжень – літературного героя М.Нуайме і пристрасного сходознавця А.Ю.Кримського – ніби підтверджує реальність першого й дає можливість передбачити, що М.Нуайме, так само як і А.Ю.Кримський, здійснив сходження. Підтвердження цього віднаходимо в мемуарах письменника: “Твої ноги не ступали подібно до моїх на гори та їхні вершини... Ти не сидів, як сидів я, на снігу на вершині Саннін, коли зверху тебе підсмажує сонце. Ти не стояв на вершині з почуттям, ніби стоїш на вершині світу” [Нуайме 1980, 42], – пише ліванський класик. Більше того, для М.Нуайме гора Саннін, що вивершується над його Біскінтою, стала символом батьківщини, який підтримує його в переломні моменти життя. Вирушаючи на навчання в Назарет, М.Нуайме пише, звертаючись сам до себе: “Кріпись, Михайле, не бійся. Ти був першим у Біскінті й не будеш останнім у Назареті... Ти – на початку шляху... Важливо, щоб ти втримався до кінця... І цього бажають тобі Шахруб і Саннін” [Нуайме 1980, 95].

Вирушаючи в Полтаву, М.Нуайме теж постійно згадує рідні місця. “Моя думка незмінно поверталася до Саннін і до тих, кого я залишив на його схилах”, – пише він, насолоджуючись морськими пейзажами з пароплава, який 1906 року пливе з Бейрута до Одеси [Нуайме 1980, 129].

Людині, споглядаючи красу чужого краю, мабуть, взагалі притаманно подумки звертатися до “малої” батьківщини. Ось і А.Ю.Кримський, перебуваючи на вершині Саннін, згадує рідну Україну: “Вершина гори Саннін дуже нагадувала мені нашу українську весну або “провесін” наприкінці березня. Сонце гріє сильно, але вітер прохолодний і земля холодна. Сніг у багатьох місцях зійшов, хоч у багатьох місцях ще лежить крижаними полями... Дещо заважає спогаду про нашу весну або провесін присутність невідомого в нас кябкяб і особливий характер кам'янистого ґрунту” [Крымский 1975, 171].

В історії культури кожного народу, котрий живе в передгір'ї Криму або Кавказу, Паміру або Гімалаїв, існують загадкові легенди, красиві перекази й мудрі притчі, що пов'язані з горами. У фольклорних і літературних традиціях будь-якої культури сходження на гору часто стає стимулом до пізнання істини (як, наприклад, у суфійських віршах). Особливу роль опис гір відіграє в романтичних творах.

Грандіозна велич гірських вершин, їх чистота, устремління в космічний простір пробуджують думки про вічне, прекрасне, неперехідне. У горах традиційно будуються монастирі й ашрами, що зберігають таємниці витоків людської думки й цивілізації. І, мабуть, саме тому й людина, котра потрапляє в передгір'я, часто відчуває невідворотне бажання дістатися вершини, підкорити її, не зважаючи на всілякі заборони й перешкоди. Звідси зрозуміло, чому вершина Саннін не могла залишити байдужим ані крупного ліванського письменника-філософа, потрапивши до його творів, ані великого українського вченого-арабіста, котрий трепетно й з великою любов'ю ставився до Арабського Сходу.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Крымский А.Е. 1971. История новой арабской литературы. Москва.
Крымский А.Е. 1975. Письма из Ливана. 1896 – 1898. Москва.
Нуайме М. 1980. Мои семьдесят лет. Москва.
Nu'ayme M. 1959. Kitab Mirdad. Bayrut.

Микола Кримський

СЛОВО ПРО РІДНУ ЛЮДИНУ

На тихій вулиці в Звенигородці, містечку на Черкащині, стоїть двоповерховий будинок, на якому шанувальники батька встановили меморіальну дошку: "Тут жив і працював видатний український учений, заслужений діяч науки академік Агатангел Юхимович Кримський".

Проте здебільшого він жив і трудився на крутій київській вулиці Мало-Підвальної, яку з 1918 року долав майже щодня, простуючи до Академії, університету на Володимирській. Дві кімнати в комунальній квартирі вщерть заповнили полиці з книгами, рукописами, робочий стіл тут був святим місцем, нема навіть натяку на розкіш, усе винятково скромно, лише найнеобхідніше для життя і праці. Так само й у звенигородському будинку.

Неповних дванадцять років я мав щастя бути з ним, але за ці роки я відчув усю глибину батьківської любові й турботи. Теплий погляд татових очей супроводжує мене й зараз. У сім'ї панував лад, що його дбайливо підтримувала Марія Юхимівна. Чуйність, взаємоповага, розумна сімейна рада в складних питаннях. Найбільше свято для родини – приїзд Агатангела Юхимовича до Звенигородки на так званий відпочинок та наші відвідини його в Києві. Для малого мене – це неймовірні вечірні казки, дозвіл бути присутнім на сімейних бесідах, а пізніше – мандри по Звенигородщині, Дніпру, в Крим, відвідання вечірніх вистав Київської опери тощо. А скільки радості приносили дружна робота в садку або при заготівлі дров на зиму!

Найстрашнішою покарою для мене були слова: "Микольцю, сьогодні я з тобою не розмовляю". Що читати, яку музику слухати, як і що зробити корисно і якісно – на все це я завжди отримував від татуса вичерпні відповіді.

Агатангел Юхимович був напрочуд чесною, чемною й чуйною людиною, розумів чужий біль і як міг допомагав людям словом і ділом. А людей з поламаними долями в 30-і роки вистачало. Ламала доля і цю родину. 1929 року за 58-ю статтею пішов етапом на Далекий Схід у Шкотовську тюрму молодший брат Агатангела Юхимовича – Юхим. А повернувся лише 1934 року зламаною, хворою людиною. Йому я повік зобов'язаний освітою й реальним поглядом на життя.

У тому ж сумнозвісному 29-у був заарештований та засуджений названий син і улюблений учень Агатангела Юхимовича, Микола Захарович Левченко; йому я завдячую життям. Його ж власне життя трагічно обірвалося після повернення з Біломорканалу через душевну недугу. Не кажу вже про репресії щодо колег та учнів Агатангела Юхимовича. Слід віддати йому належне – він стійко зносив ці удари, хоча знав, що й над ним занесено безжальну сокиру. Сім'я тривожилася за нього і не дуже йняла віри короточасним (ювілейним) почестям 41-го року. Але татусь своєю поведінкою нікому з близьких та рідних не виказував своїх переживань.

Винятково теплі, дружні стосунки, попри недобрі часи, були в Агатангела Юхимовича з його учнями, аспірантами та студентами і в Києві, і в Звенигородці, куди ті наїздили влітку. Вміння вислухати співрозмовника, знайти з ним спільну мову, переконати його і не поступитися в принципових питаннях просто вражало. Як і його здатність розмовляти мовою співбесідника: з Тауфіком Гавриловичем Кезмою – арабською, з Луїзою Беккер – німецькою, з мадам Летє, яку доля закинула в Звенигородку, – французькою, не кажучи вже про інших співбесідників – поляків та євреїв.

Але душу Агатангел Юхимович відводив у розмовах з людьми нашого, Шевченкового краю, в селах і в місті. Тут він мав багато знайомих. Сам багатьох знав і всі його знали.

Вражала й батькова працездатність. Після насиченого дня загорялося світло на другому поверсі й не гасло майже до ранку. А писати йому ставало дедалі важче, бо хвороби напосідали, а зір катастрофічно слабнув. Зв'язував двоє окулярів і так писав.

Війна застала нас у Ялті, коли загострилася хвороба Агатангела Юхимовича. На превелику силу довіз нас до Звенигородки відданий Василь Минович Мірошніченко, що піклувався побутом татуса ще з двадцятих років. І відтоді щодня я супроводив Агатангела Юхимовича на пошту й телеграф. Ця кореспонденція адресувалась Академії та Марії Юхимівні, що була в Києві. До найчорнішого дня в моєму житті – 20 липня 41-го року. Ми збиралися на пошту, коли під'їхала “емка” з працівниками НКВС і татусь разом з ними піднявся на другий поверх. Хвилин за сорок усі вони зішли вниз і Агатангел Юхимович, украй пригнічений, подав мамі записку і сказав: “Шура, мене вызивають в Киев, я оттуда дам о себе знать. Берегите Мыкольщю, позаботьтесь о Симе”. Попрощався з мамою, тоді пригорнув мене до себе й довго цілував.

Потім машина поїхала, але через дві години повернулася. Дорогу на Київ через Лисянку вже перерізали німці. Військові наказали мені винести подушку й ліки від серця для батька. З машини його не випустили і він не прощався, тільки змахнув рукою. Більше ми його не бачили. Ми прочитали батькову записку-доручення: “Терміново викликаний в Київ, доручаю свій дім і мого сина Миколу його матері, Олександрі Семенівні Каштановій”. Підпис: “Академік-орденоносець А.Ю.Кримський”.

А потім пішли скрутні часи: окупація, повоєнна розруха та голод, але була й надія, не справджена. Лише через п'ятнадцять років ми отримали вичерпну відповідь від прокуратури УРСР та воєнної колегії Верховного Суду СРСР про долю Агатангела Юхимовича. А запитів, листів усім було не злічити – від Президії АН УРСР і до Голови Президії Верховної Ради СРСР.

Збережу до останніх днів безмежну вдячність Президії АН УРСР, академікам Булаховському, Білодіді, Білецькому, учням Агатангела Юхимовича: Катерині Дорошенко, Марії Бойко і невідомим мені ученим, котрі в складні п'ятдесяті роки знайшли мужність сказати про батька правдиве й добре слово, що дозволило 1961 року отримати документи про повну реабілітацію академіка Кримського. Реабілітовані посмертно й Юхим Юхимович Кримський (1990 р.) , і Микола Захарович Левченко (1973 р.).

Неймовірно важко було зберегти спадщину Агатангела Юхимовича: бібліотеки київську та звенигородську, рукописи, архів.

Щира подяка працівникам Центральної наукової бібліотеки АН України за те, що в повоєнний час прийняли від сім'ї цю спадщину і достойно зберігають її. Не можу не сказати добрих слів краєзнавцям Звенигородщини – Ткаченку, Кучеренку, Хоменку, Григоровичу та багатьом іншим, що доклали чимало зусиль для увічнення пам'яті Агатангела Юхимовича; з глибоким жалем та скорботою і водночас із гордістю прийняв я до серця кореспонденцію в “Літературній Україні” (від 25 жовтня 1990 року) Івана Олександровича Ільєнка про останні муки любого татуса. Агатангел Юхимович жив і помер чесно, порядною людиною, вічна йому пам'ять.

Валерій Рибалкін

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ "КАЛБУ" В КЛАСИЧНОМУ АРАБЬСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Багата арабська лексикографічна традиція фіксує явище перестановки кореневих приголосних графем-слів, при тому що їхні значення співпадають або принаймні синонімічні, напр.: *ĠaBaZa* / *ĠaZaBa* "тягти"; *ṣāʾiQa* / *ṣāQiʾa* "блискавка" (перестановка кореневих 2 і 3); *MaDaḤa* / *ḤaMiDa* "хвалити" (перестановка кореневих 1 і 3); *ʾaYiSa* / *YaʾiSa* "впадати в розпач" (перестановка кореневих 1 і 2) тощо.

Явище перестановки звуків чи складів у межах слова добре відоме в мовознавстві як метатеза; вона, зокрема, спостерігається:

1. В історичних фонетичних змінах, напр.: рос. "ло" на місці праслов. "ol" на початку слова, пор.: "лодія".

2. При морфологічних чергуваннях у деяких мовах (тагальська, грузинська), а також у літературних (просторічних) формах, напр.: "перелинка" з "пелеринка" (за аналогією з префіксом "пере-").

3. У дитячому усному мовленні при засвоєнні мови дорослих, напр.: рос. "ветролет" з "вертолет", "макейка" з "камейка" (= "скамейка").

4. В іншомовних запозиченнях, напр.: укр. "футляр" з нім. "Futteral"; рос. "мрамор" з лат. "marmor" (пор.: укр. "мармур").

5. У діалектних запозиченнях, напр.: рос. "медведь" з рос. діал. "ведмедь" (пор.: укр. "ведмідь").

Характер і природа метатези в семітських мовах, зокрема в арабській, детально досліджені в працях С.С.Майзеля (1983), В.П.Старініна (1955), О.Ю.Мілітарьова (1973). Так, С.С.Майзель вважав, що основним джерелом метатези в арабській мові, де це явище поширене більше, ніж в інших семітських мовах, є багаторазове перешарування діалектів. Крім того, на ранній стадії становлення мови, ще до розвитку в ній афіксальної морфології, метатеза, на його думку, була одним з найбільш продуктивних способів словотвору [Майзель 1983, 115].

Згадані тут основні, як і інші, менш поширені витоки походження метатези в арабській мові, не виходять за межі загальномовознавчих уявлень і теорій і не дають задовільної відповіді щодо ряду специфічних обставин, характерних суто для арабських метатезних словоформ. Насамперед, привертає увагу той факт, що їхня

питома вага в арабській відчутно більша, ніж в інших семітських мовах. Середньовічні лексикографічні джерела фіксують по декілька варіантів одного й того слова з перестановкою кореневих консонантів, як наприклад, *barka* 'a, *ka* 'bara, *karba* 'a, *ba* 'kara "рубнути (мечем)"; *amkūs*, *akmūs*, *ka* 'mūs, *ka* 'sūm, *kas* 'ūm "осел" та ін.

Класичні тлумачні словники ретельно відмічають контекстне слововживання; тому словникові статті рясніють поетичними шагидами ("свідощтвами"), які виступають аргументованими доказами того, що слово має те чи інше значення. Щодо деяких метатезних словоформ у словникових статтях, то ілюстрації до них у вигляді шагидів або сумнівні, або вочевидь зфальсифіковані, або взагалі відсутні. Ці метатезні словоформи не мають дериватів і фігурують у статтях поодинокі; лексикографи здебільшого відносять їх до категорії *nawādir* – рідкісних слів. Для них, як правило, не виявляється однокорених слів в інших семітських мовах.

При цьому привертає увагу й те, що метатезні словоформи часто фігурують у словниках з поміткою *maqlūb* – форма, утворена шляхом *калбу* (*qalb*), тобто перестановкою кореневих консонантів, або *lugat* – діалектні варіанти. Примітки другої категорії показують, що середньовічні філологи усвідомлювали наявність метатезних варіантів у різних діалектах.

Значно важче з інтерпретацією метатези, коли це явище позначається терміном *qalb* (звідси: *maqlūb* – форма, утворена шляхом *калбу*). Традиційне арабське мовознавство розглядає *qalb*, як правило, з аллотезою, або субституцією ('*ibdāl*), явищем, коли має місце заміна одного з кореневих, наприклад: *ĠaDaS* = *ĠaDaF* 'могила', *MaDaḥa* = *MaDaHa* 'хвалити'.

Явище метатези ще на світанку філологічних занять привернуло увагу арабських граматистів та лексикографів. Вже в ал-Халіла (пом. 791 р.) знаходимо спостереження над деякими метатезними словоформами, які він пояснює як діалектні варіанти одного й того самого слова. Так, у "*Kitāb al-ʿAyn*" він зазначає, що про глибоку криницю можна сказати *BiʿR* '*aMiQa* та *BiʿR Ma* '*iQa* [*ʿAyn* 211, 213]. "[Слова] '*uMQ* та *MaʿQ*, [які позначають глибину], є двома діалектними формами [*lugatān*]" [*ʿAyn* 213].

Ібн Дурайд (837 – 932) присвятив метатезі окремий невеличкий розділ у "Джавгарі": тут наведено близько сорока прикладів, де вона простежується. Він обґрунтовує її існуванням різних діалектних варіантів: "... граматисти стверджують, що метатезні утворення є діалектними формами" [*Ġamhara* III, 431].

У праці "*Al-qalb wa-l-ʿibdāl*" Ібн ас-Сіккіт наводить більше прикладів аллотези, яку теж пояснює діалектними різновидами одного й того слова. В рамках цього пояснення він подає і більш рідкісні приклади лексичної метатези.

Існуванням діалектних варіантів пояснює метатезу в деяких випадках і ал-Джавгарі (пом. після 1000 р.) в словнику "*Siḥāḥ*", як, наприклад, у словах *FaḥiS* і *ḤaFiS* [*Siḥāḥ* I, 137]; *ṢāʿiQa* і *ṢāQiʿa* [*Siḥāḥ* I, 605]; *ʿaYiSa* і *YaʿiSa* [*Siḥāḥ* I, 442, з посиланням на Ібн ас-Сіккіта].

Близько сорока випадків метатезних словоформ наводить Абу Місхал ал-'А'рабі, учень ал-Кіса'і (737 – 805), в праці "*Nawādir*". Однак він ототожнює їх не з діалектними варіантами – *lugāt*, а визначає як *maqlūb* – похідні форми, утворені перестановкою кореневих приголосних.

Такими ж вважає більшу частину метатезних словоформ і той же ал-Джавгарі – зокрема, слова *ʿaNBaDa* і *ʿaNDaBa* [*Siḥāḥ* I, 540, 105] 'туго натягувати тятиву'; *ĠaBaZa* і *ĠaZaBa* [*Siḥāḥ* I, 272, 36]; *HaZiNa* та *HaNiZa* [*Siḥāḥ* I, 428] 'псуватись (про м'ясо)' тощо.

В подальших лексикографічних працях тенденція визначати ті чи інші конкретні метатезні словоформи то як *lugāt*, то як *maqlūb* посилюється. Так, Абу 'Убайд (770 – 838) і ал-Джавгарі ще вважали, що дієслово *ĠaBaZa* утворене від дієслова *ĠaZaBa* шляхом *qalb* – штучної метатези, тоді як уже ал-Файйумі (пом. 1368 р.) в праці "*Al-Miṣbāḥ al-munīr*" визначає їх як діалектні варіанти [*Lexicon* II, 373].

Слідом за ал-Халілом слова *'aMiQ* та *Ma'iQ* більшість лексикографів вважали діалектними варіантами, однак ас-Сагані (1181 – 1252) в словнику “*Ubab*” розглядає форму *Ma'iQ* як похідну від *'aMiQ* методом *qalb* [Lexicon V, 2151].

Розбіжність точок зору у філологів існувала й щодо природи метатези в словах *'aTYaB* і *'aYTaB* [Lexicon V, 1902] “кращий”.

Уперше принципово щодо різного підходу до розуміння природи метатези висловився Ібн Дурайд. Він підкреслив, що лексикографи, на противагу граматистам, метатезні слововформи діалектними варіантами не вважають [Gamhara III, 431; Muzhir I, 476]. Такої ж думки й Ібн Фаріс (пом. 1005 р.), який зазначає більш категорично: “...метатезу створили лексикографи, а в Корані нічого схожого не зустрічається” [Ṣaḥibī 1963, 202; Muzhir I, 476].

Різний підхід до розуміння природи метатези у басрійців і кувейтців на ряді прикладів демонструє ан-Наххас (пом. 950 р.) в коментарі “*Ṣarḥ al-mu‘allaqāt*”. Так, якщо кувейтці, скажімо, розглядали дієслово *GaBaZa* як дериват дієслова *GaZaBa*, то басрійці вважали його діалектним варіантом [Muzhir I, 481].

Ібн Дуруставайг, за словами ас-Суїути, взагалі не визнавав *калбу*. В праці “*Ṣarḥ al-faṣḥī*” він зазначає: “Для *Biṭṭīn* ‘дня’ існує інша діалектна форма *TiBBīn*, з переміщенням на перше місце літери *ā*, яка для нас не є *калбом*, як стверджують лексикографи [Muzhir I, 481].

Досить чітко висловився щодо природи метатези в арабській мові ас-Сахаві (1163 – 1245) в граматичному коментарі “*Ṣarḥ al-mufaṣṣal*”: “Якщо літери міняються місцями, то від похідної форми, щоб не плутати її з оригінальною, не утворюється масдар. Він утворюється тільки від початкової форми і є свідченням її оригінальності. Напр.: *Ya'isa* / *Ya'San*. Форма ж *'aYisa* утворена від *Ya'isa* способом *qalb* і масдару не має. Коли ж існує два масдари, то граматисти вважають, що обидва дієслова оригінальні, а не утворені одне від іншого способом *qalb*. Такі дієслова *GaBaZa* і *GaZaBa*. Лексикографи ж стверджують, що все це *maqlub*” [Muzhir I, 481; Lexicon VII, 2552].

Аналогічні приклади, які засвідчують, що середньовічні арабські філологи не лише розмежовували поняття *luġa* і *maqlūb* щодо метатезних форм, але й взаємопротиставляли їх, численні. Зокрема, чимало зібрав їх у своїй філологічній енциклопедії “*al-Muzhir*” (*naw'* 33) ас-Суїути (1445 – 1505). Приклади ці з'ясовують, що філологи чітко розрізняли два джерела походження метатезних слововформ. Коли йшлося про *luġāt*, метатезу ототожнювали з феноменом, властивим самій природі арабської мови. А терміном *qalb* (**maqlūb*) позначалася штучність походження метатези, в нього закладалась ідея створення метатезних слововформ свідомою перестановкою кореневих літер, їх комбінаторним варіюванням. На доказ штучного походження метатези залучався, зокрема, аргумент, що похідні форми не мають масдарів; це водночас служило критерієм визначення природи метатезних форм. Звідси стає зрозумілим також, чому, скажімо, мовознавець Ібн Джінні (пом. 1002 р.) відніс *qalb* навіть до одного з виділених ним типів словотвору (*al-'iṣṭiqāq al-'akbar*) – ‘більший словотвір’ [Ḥaṣā'is II, 136; Muzhir II, 347].

Як відомо, словотворчі процеси в мові визначають специфіку її лексико-семантичної системи, а смислові зв'язки слів, взаємозв'язок продукуючої основи з її дериватами, вкрай важливі для розуміння структури словника, побудови окремої словникової статті. Яке ж у зв'язку з цим справжнє місце лексичної метатези в арабській мові і в класичному тлумачному словнику?

На наш погляд, не лише глибокий аналітичний розум та математична обдарованість, але й притаманна самій арабській мові більше, ніж будь-якій іншій, схильність до природньої метатези, підказали ал-Халілу задум укласти перший тлумачний словник на принципі перестановки (пермутації). Виходячи з нього, ал-Халіл отримував кореневий реєстр через комбінування певного вихідного набору кореневих літер (від двох до п'яти). Існуючі мовні комбінації він позначав терміном

musta'mal, на противагу терміну *muhmal* “теоретично можливий, але неіснуючий”, який пізніше ввів Ібн Дурайд при перелікові в своєму словнику й гіпотетичних коренеутворень на зразок *TSS*, *TGG*, *TZZ* [Gamhara I, 39] та ін.

У подальших лексикографічних працях послідовники започаткованого ал-Халілом так званого пермутативного принципу [Рибалкін 1990, 62 – 78], як-от ал-Калі (901 – 967), для позначення утворюваних у такий спосіб словоформ почали вживати термін *maqlūb* (← *qalb*); він став означати будь-яку перестановку в межах певного набору кореневих приголосних, незалежно від того, існують чи ні конкретні слова з таким кореневим каркасом.

Пермутативний принцип аранжування словника спонукав як самого ал-Халіла, так і послідовників його системи (Ібн Дурайд, ал-Харзанджі, аз-Зубайді, ал-Калі, ал-'Азгарі, Ібн 'Аббад, Ібн Сіда, ат-Танухі) абстрагуватися від наявного лексичного матеріалу і рухатися не від конкретних мовних реалій до техніки їх подачі в словнику, а навпаки. Зрозуміло, що в певних випадках це призводило до сумнівів щодо того, чи дійсно той чи інший теоретично можливий корінь відсутній у мові, чи він просто невідомий укладачеві словника. Подібні сумніви породжували сумбурні й невиразні тлумачення окремих слів, а іноді й підробку посилань (див., напр., [Pellat 1953, 133]).

Щодо авторів словників, укладених на інших засадах (римовий, звичайний алфавітний), то вони вагалися пояснити причини таких сумнівних тлумачень. Не знаходячи задовільного логічного пояснення, вони вважали їх помилками укладачів словників, як, скажімо, ал-Лайса ал-Музаффара, який, імовірно, був причетний до завершення словника ал-Халіла “al-'Ауп” чи принаймні до його редагування. Невпевненість у вірогідності деяких слів, мабуть, спричинилася і до того, що вони не потрапляли до більшості пізніших словників. Так, у першому томі словника ал-Халіла ми знаходимо 7 наборів трилітерних коренів, для яких можливі всі 6 перестановок, тобто 42 корені, і 13 наборів, що для них можливі 5 перестановок, тобто 65 коренів. Однак із них 6 (або 14,3%) та 11 (або 16,9%) у подальших відомих словниках не згадуються або ж фіксуються лише в окремих із них як досить рідкісні форми. Одні з них утворені через штучну аллотеузу, переважно для поетичних потреб, напр.: *'FQ* замість *G̣FQ* [‘Ауп 199, прим. 3 та 5], *BQ* замість *BK* [‘Ауп 237], *BG* замість *BK* [‘Ауп 273], *GB* замість *GB* [‘Ауп 273, прим. 7]. Інші – подаються або у вигляді голих парадигм, або пояснюються через одну-єдину форму без залучення дериватів та шагидів (напр.: *R'K*, *B'G*, *MS*), що, як зазначалося, свідчить про те, що ці корені справді могли бути вигаданими.

Як на нас, подібною можливістю проникнення до словника слів, існування яких у мові сумнівне, слід пояснювати й певний прошарок деяких метатезних словоформ.

За пермутативного принципу укладання словника в межах одного розділу, який об'єднував певний набір корневих літер, перелічувались усі можливі перестановки, підтверджені конкретним лексичним матеріалом. У пошуках такого матеріалу лексикограф цілком міг поширювати або переносити значення вихідної форми на дериват, отриманий через перестановку (пермутацію) [Pellat 1953, 133]. За таку можливість свідчать і дані сучасної психології; вони, зокрема, вказують, що кількість і якість елементів, які складають ціле, схоплюються і сприймаються набагато швидше й легше, аніж їхня послідовність: це, зокрема, стосується запам'ятовування кольорів і порядку їхнього розташування в триколірних прапорах [Реформатский 1967, 207]. Обов'язковість значення для кожного слова пояснюють і психолінгвістичні дослідження, оскільки значення і є тим імперативом, що спонукає носіїв мови підшукувати його. Тому годі бути цілковито певним у “семантичній стерильності” новоутворень. Досліджувана особа ладна не тільки конвенційно надавати деяким нісенітним комплексам якісь значення, а й готова запідозрити в добре відомій їй мові явно неіснуюче слово. “Імператив пошуку значень для фонетично допустимого в мові звукового комплексу, оскільки його реально вжито, діє досить силь-

н о" (розрядка моя.– В.Р.) [Супрун, Клименко 1974, 198]. Тезу цю підтверджує і лексикографічний матеріал. Так, у словниковій статті *Q'M* ал-Халіл подає форму *miq'ama* з таким тлумаченням: "цвях із загнутою плішкою на краю дошки" ['Ауп, 214]. Жоден відомий тлумачний словник такого слова з таким значенням не подає. Однак у наступній статті *QM'* ал-Халіл дає слово *miqma'a* і майже дослівно пояснює його як і попереднє: "цвях із загнутою плішкою, який може бути на краю дошки" ['Ауп 214]. Ніякого розмежування в значеннях цих слів автор не робить, а те, що вони – метатезні словоформи, ніяк не пояснює. Тому видавець словника "Ауп" А.Дервіш слушно зауважує, що, ймовірно, перша форма утворена від другої способом *qalbu* [Ауп 214, прим. 13].

Навряд чи йдеться і про природню метатезу, коли ми зустрічаємо одразу декілька таких форм, як згадувані вже *BaRKa'a*, *Ka'BaRa*, *KaRba'a* [Nawādir I, 182] та *Ba'KaRa* [Ḡamhara III, 431] чи *'aMKūS*, *'aKMūS*, *Ka'MūS*, *Ka'SuM*, *KaS'ūM* [Ḡasūs, 180]. Про їхню штучність свідчить хоча б те, що вони не приживались у повсякденному мовленні, потрапляючи до вузьких спеціальних праць на зразок трактатів про рідкісні форми (*nawādir*), де їх особливо ясно.

Іноді, коли метатезні словоформи не були, на думку лексикографів, діалектними варіантами або не сприймалися ними як такі, спостерігалися не завжди переконливі спроби розрізнити їхні значення. Так, за ал-Халілом, відмінністю дієслова *MaDaḤa* від дієслова *ḤaMiDa* є нібито те, що перше, на відміну від другого, стосується відсутньої особи [Lexicon VII, 2968] – відтінок значення, практично ніде не фіксований у наступних словниках. Спроба розмежувати значення метатезних форм *Ma'iṬ* та *'aMiṬ* спостерігається у ал-Халіла, також у словниковій статті *M'Q*: "Слову *'umq* іноді віддають перевагу, коли йдеться про криницю і т.ін., якщо відстань спрямовано вглиб землі. Слово ж *ma'q* вибирають для інших понять, скажімо, долин і ущелин, які простягаються по землі вдалину. Разом із тим, навряд чи скажуть *faḡḡ ma'iq* "глибока ущелина", швидше: *'amiq*. Весь зміст зводиться до відстані та глибини в землі" ['Ауп, 213].

Е.Лейн повідомляє, що Г.Фрейтаг із посиланням на невідомий йому авторитет подає тлумачення слова *TiBBiḤ* як "велика диня", на відміну від *BiṬṬiḤ* "маленька диня" [Lexicon I, 216 ;V, 1882].

Ас-Суїути, подаючи визначення маловживаних і архаїчних слів як *ḥūṣiyu-l-kalām waḥṣiyuh* та *al-waḥṣiy min-al-kalām ... ḥūṣiy*, нічим не виділяє різниці в значеннях метатезних словоформ *WaḤSiY* та *HūSiY*.

Отже, підсумуємо деякі спостереження над інтерпретацією метатези в класичному арабському мовознавстві. Коли вживається термін *qalb* (дія, явище), або *maqlūb* (форма, утворена внаслідок такої дії), слід насамперед брати до уваги його багатозначність. Він може означати:

1. Взаємну перестановку місцями двох кореневих літер слова за відсутністю загального значення у вихідної форми й деривата. Тут термін виступає на загальне позначення пермутативного принципу укладання словника.

2. Те саме, але зі спільним значенням у вихідної та похідної словоформ: термін вживається для позначення лексичної метатези.

3. Заміну якої-небудь кореневої літери зі збереженням спільності чи близькості значень вихідної та похідної форм. Це вживання терміну більш рідкісне й спеціальне і є синонімом терміну *'ibdāl* – "субституція".

З огляду на багатозначність терміну *qalb*, метатезу в контексті пермутативного принципу аранжування словників легко сплутати з будь-якою іншою перестановкою, окремим випадком якої вона виступає. В такому співпаданні пермутативних принципів у лексикографії з природою лексичної метатези, на наш погляд, якраз і приховуються витоки суперечностей середньовічних арабських філологів щодо її походження.

Граматики (*naḥwīyūn*) підходили до розуміння мовних явищ неупереджено, з

позицій відносно об'єктивних реалій, оскільки не були причетні до якогось апіорного втручання в морфологічну модель словоформи через аранжування лексики. Тому вони більше схилились до розуміння феномену метатези як цілком природнього. На відміну від них, лексикологи й лексикографи (*lugawīyūn*) були схильніші вважати, що метатеза має штучне походження, бо самі при укладанні словників свідомо використовували пермутацію, аналогічну за характером метатези.

Таким чином, слід особливо підкреслити, що в лексиці класичної арабської мови існувало джерело метатези, досі не засвідчене загальним мовознавством. Воно обумовлене діяльністю ранніх лексикографів і виникло як побічний продукт аранжування ними словників за пермутативними принципами. Тому в середньовічних тлумачних словниках позначки *qalb* і *maqlūb* цілком звичайні і часто фігурують поруч з позначкою *luḡa*. Але і до тих, і до інших треба підходити вкрай обережно, адекватно оцінюючи описану тенденційність арабських філологів у трактуванні метатези.

Щодо метатезних словоформ, які дійшли до нашого часу, то вони вже не сприймаються ні як діалектні варіанти, ні як штучні словоутворення, а мають рівноцінне громадянство в словниках загальнонаціональної арабської літературної мови, де постають без будь-яких позначок.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Майзель С.С. 1983. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва.
 Милитарев А.Ю. 1973. "Исследования С.С.Майзеля в области корнеобразования и семасиологии семитских языков." Народы Азии и Африки. 1. Москва.
 Реформатский А.А. 1967. Введение в языковедение. Москва.
 Рыбалкин В.С. 1990. Арабская лексикографическая традиция. Киев.
 Старинин В.П. 1955. "К вопросу о семантическом аспекте сравнительно-исторического метода (изосемантические ряды С.С.Майзеля)". Советское востоковедение. 4. Москва.
 Супрун А.Е., Клименко А.П. 1974. "Исследование лексики и семантики". Основы теории речевой деятельности. Отв. ред. А.А.Леонтьев. Москва.
 'Ayn – *Al-Halil ibn Ahmad al-Farāhīdī*. Kitāb al-'Ayn. Ġ.I. Bagdād, 1967.
 Bārī – *Al-Qālī*. Al-Bārī fī-l-luḡa. Bagdād – Bayrūt, 1972.
 Ġamhara – *Ibn Durayd*. Ġamharat al-luḡa. Ġ.I-IV. Haydarābād, 1344.h.
 Ġāsūs – *Aṣ-Ṣidyāq*. Al-Ġāsūs 'ala-l-qāmūs. Qustantīniya, 1299.h.
 Haṣā'is – *Ibn Ginni*. Al-Haṣā'is. Tab'a 3. Ġ.I-III. al-Qāhira, 1986–1988.
 Haywood J.A. 1960. Arabic Lexicography. Leiden.
 Lexicon – Lane E. An Arabic-English Lexicon. 8 vols. London, 1863–1893.
 Muzhir – *As-Suyūṭī*. Al-Muzhir fī 'ulūm al-luḡa wa 'anwā'ihā. Ġ.I-II. Ṣayda – Bayrūt, 1987. 651, 663.
 Nawādir – *Al-'A'rābī*, 'Abū Mishal. Kitāb an-Nawādir. Ġ.I-II. Dimāšq, 1961.
 Pellat C. 1953. Le milieu basrien et la formation de Ġaḥiz. Paris.
 Qalb – *Ibn as-Sikkīt*. Kitāb al-qalb wa-l-'ibdāl. A.Haffner. Texte zur arabischen Lexikographie. Leipzig. 1905.
 Ṣaḥībi – *Ibn Fāris*. Aṣ-Ṣaḥībi fī fiqh al-luḡa. Bayrūt, 1963.
 Ṣiḥāḥ – *Al-Ġawharī*. Taḡ al-luḡa wa Ṣiḥāḥ al-'arabīya Ġ.I-II. al-Qāhira, 1282 h.

Дмитро Чекалкін

МІСЦЕ ПАРЕМІЙ В АРАБСЬКІЙ КУЛЬТУРНО-МОВНІЙ СПАДЩИНІ

Віддаючи данину глибокої поваги пам'яті Агатангела Юхимовича Кримського, ми знову звертаємося до багатой спадщини вченого, відкриваючи все нові й нові грані його таланту лінгвіста, літературознавця, історика, етнографа, перекладача й педагога. Серед численних проблем, що перебували в колі інтересів А.Кримського як ученого-сходознавця, особливе місце посідають прислів'я, приказки, анекдоти, казки, загадки. Наукові розвідки у цій галузі являють нині особливий інтерес, позаяк указані мовні одиниці не лише перебувають у центрі лінгвокраїнознавчих і етносоціолінгвістичних досліджень, але і є предметом вивчення самостійної наукової дисципліни – пареміології, яка зараз успішно розвивається.

Слід зазначити, що термін “паремія” (гр. *афоризм*) порівняно недавно ввійшов у широкий науковий обіг і не одержав поки що загального визнання у нашому мовознавстві. У новітній лінгвістичній літературі цим терміном прийнято позначати окремий клас номінативних мовних одиниць (передусім прислів'я, приказки, афоризми, крилаті вислови), об'єднаних спільністю таких відмітних рис, як: 1) клішування, тобто масова відтворюваність у готовому незмінному вигляді; 2) повна або відносна синтаксична завершеність; 3) сентенційність, тобто еквівалентність логічному судженню, що відбиває оцінково-етичну інформацію [Пазяк 1989, 5, 68–71; та ін.].

Досить цікаво, що, хоч термін “паремія” і грецького походження, його розширювально-узагальнююче значення, на думку німецького вченого Рудольфа Зельгайма [Sellheim 1982, 10], зумовлене впливом семітських мов, опосередкованим завдяки грецькому перекладу Старого завіту. Річ у тім, що в тексті Септуагінти грецьке слово “паремія” є сталим перекладацьким відповідником єврейського *mašal*, слова, котре, як і споріднений з ним арабський *masal*, відрізняється багатозначністю і на українську може перекладатися як притча, байка, прислів'я, приказка, приклад, порівняння. На думку Р.Зельгайма, саме під впливом “Перекладу 70 тлумачників” грецька “паремія”, як і семітська *mašal /masal*, набула нового узагальнюючого смислу.

Отже, з цілковитою певністю можна стверджувати, що А.Кримський, який напрочуд захоплено збирав і вивчав арабські *'amsāl*, зробив істотний внесок у розвиток пареміологічного напрямку в нашій і світовій арабістиці.

А.Кримський один з перших лінгвістів-семітологів указав на особливу комунікативну функцію паремій в арабомовному соціумі. Вже після перших місяців перебування в Бейруті, Агатангел Юхимович доходить висновку, що “араб - сірієць... не любить строгої і наукової логіки та об'єктивної доказовості, а понад усе цінує афоризми, правила, влучне слово і т.д. Прислів'я для нього більша доказовість, ніж найбільш правильний силогізм” [Крымский 1975, 150]. Але, на жаль, ідея А.Кримського про специфічну функцію паремій в арабському мовному континуумі не отримала належного наукового обґрунтування ні в працях самого вченого, ні в працях пізніших дослідників.

Інтерпретуючи роль паремій у забезпеченні комунікативних потреб арабомовних народів, ми виходимо з таких моментів.

Словесне мистецтво давніх арабів сягає корінням далекого минулого. Для різних племен, що колись населяли Аравійський півострів, слово мало надприродну, магічну силу. Красномовство, ораторська майстерність, мистецтво оповіді викликали майже побожний захват. Вважалося, що вміння володіти словом могло вберегти від багатьох прикрощів та лих. І не випадково за уявленнями іудеїв та мусульман саме слово було знаряддям акту божественного сотворіння світу [Пиотровский 1991, 30].

Навіть ті уривчасті відомості, які ми маємо, свідчать про неабияку майстерність давніх ораторів. Особливо цінувалася лаконічність викладу, вміння висловити думки короткими небагатослівними формулами. Не менш важливою вимогою до мистецтва арабського красномовства (*fannu-l-balāḡa*) була виразність мови, насиченість її зрозумілими й наслідувальними образами. "Спрямовувати людей неосвічених на істинний шлях можна лише мовою простою, послуговуючись образами, картинами й притчами" [Игнатенко 1989, 46–47].

Схильність до лапідарності та образності викладу, відзначена у відомому афоризмі *ḥeyru-l-kalām ta qall wa dall* (досл.: "найкраще слово те, яке коротке і значиме"), визначила частотність уживання в мові давніх арабів різних різновидів паремій. Середньовічні джерела свідчать, що в них широко вживалися прислів'я, афоризми й байки [Фильштинский 1977, 23].

Відзначаючи багатство арабської мови, особливу питому вагу слова й словесного мистецтва в культурній спадщині арабських народів, середньовічні вчені вбачали розгадку такого феномену в географічному середовищі, природних, кліматичних умовах Аравійського півострова [Проблемы... 1987, 329]. Переважно кочове життя арабських племен, зумовлене довколишнім середовищем, не сприяло розвитку таких форм мистецтва, як архітектура, скульптура, живопис, театр. Тривалі переходи в пустелі з її одноманітним ландшафтом, життя у віддалених кочів'ях давали лише один вихід творчій енергії арабів-кочовиків: усе багатство їхніх художніх виражальних засобів полягало в усній народній творчості. "Бедуїни не знають живопису й скульптури, не складні їхні танці; якщо відволіктися від орнаментів, які жінки творять на килимах, то можна дійти висновку, що володіння словом, мистецтво оповіді й поезія – головне тло показу творчого обдарування народів Арабського Сходу" [Штайн 1981, 95]. Навіть незмінному супутникові бедуїна – верблюду відводиться певна роль у розвитку арабського красного письменства. Щоб зберегти заданий ритм каравана, погоничі мусили годинами декламувати чи співати тужливі монотонні пісні [Тимофеев 1983, 83]. Та й з різновидами верблюжого кроку деякі дослідники пов'язують походження форм арабської поетичної метрики [Еремеев 1990, 38].

Не знаходячи розмаїття в довколишній дійсності, кочовик шукає його в оригінальних поетичних образах, вишуканих метафорах, несподіваних порівняннях. Це прагнення, пронесене крізь віки, найточніше висловив відомий арабський літератор початку століття Мустафа Лутфі Манфалуті (1876–1924): "Красу я люблю більше в уяві, ніж у реальній дійсності..., мене жахає думка, що дійсність могла б відняти в мене цю фантастичну відряду уяви" [Крымский 1971, 658].

Мабуть, не всі наведені причини мають строго наукову доказовість, але навіть ті уривчасті історичні відомості, які є, засвідчують: ще в доісламську епоху, в епоху джагілії, арабське мистецтво красномовства досягло досить високого рівня". Словесні герці під час міжплемінних змагань і різноманітні публічні виступи політичного й релігійного характеру перед співплемінниками сприяли розвитку ораторського мистецтва, вже в давнину підпорядкованого своїм стилістичним і композиційним правилам [Фильштинский 1977, 23]. Певним підтвердженням ролі словесного мистецтва в культурних традиціях арабів є той факт, що арабська філологія склалась і посіла чи не панівне становище в культурі ще в другій половині VIII ст., тобто за 150 років до становлення арабської філософії [Проблемы... 1987, 46]. У трактаті "Слово про класифікацію наук" видатного арабського вченого-філософа Абу Насра ал-Фарабі (870 – 950) наукам про мову відведено почесне перше місце [Игнатенко 1989, 133]. Показовим видається і те, що до кінця XIX ст. філологія і споріднені з нею науки становили все коло дисциплін, які вивчались у більшості навчальних закладів Арабського Сходу.

Значення словесного мистецтва і, зокрема, паремій для арабського суспільства доісламського періоду значною мірою визначалося тим, що в арабів не було власної

писемності. Для народу, який не мав писемних літературних пам'яток, прислів'я і близькі до них фольклорні форми виступали засобом збереження і передачі людського досвіду, відомостей про історію, культури народу, його традицій і звичаїв. Іншими словами, виразно проявляються кумулятивна і директивна функції арабських паремій [Верещагин, Костомаров 1990, 77–79], що безумовно посилює значення одиниць цього класу для арабської культурно-мовної традиції. Частотність вживання паремій у мові доісламських ораторів, зокрема язичницьких вішунів "кягінів", визначалася і тим, що прислів'я, афоризми, як квінтесенція багатовікового народного досвіду, відбивають винятково авторитетну загальну думку і, отже, мають особливу переконувальну силу, виявляючи посилений вплив на слухача. В той же час завдяки прислів'ям думка мовця висловлюється "не тільки точніше, а й інформативніше, образніше і головне значно емоційніше" [Верещагин, Костомаров 1990, 79]. Останній фактор особливо значимий для арабського лінгвосоціуму, оскільки однією з рис національно-етнічної психології арабофонів прийнято вважати їхню неабияку схильність до емоційного впливу, нерозчленованість чуттєвого й раціонального пізнання світу [Васильєв 1986, 121; Фильштинский 1977, 11]. Завдяки цьому слово й набуває тієї магічної сили, про яку йшлося вище. Виступи арабських ораторів більше звернуті до почуттів, ніж до розуму, і часом мова, мовна активність набувають самостійного існування від дійсності, від інших форм людської життєдіяльності. "Слово, – пише автор книги "Єгипет і єгиптяни" Васильєв, – нерідко зачаровує арабів, красномовністю впираються і промовець, і слухач. Араби люблять свою мову і справедливо пишаються нею. Без фільтру логіки й міркування слова одразу впливають на емоції" [Васильєв 1986, 120]. Іноді гарна промова вже подія незалежно від того, як її зміст співвідноситься з реальністю. Є чимало історичних прикладів, коли виступ політичного діяча, поета, письменника полонив слухачів не змістом, а формою [Еремеев 1990, 230]. Слід зауважити, що особливий вплив слова на емоції арабів давно відзначили європейці й часом успішно використовували в своїх цілях.

Безперечно, наведені фактори створили передумови для плідного розвитку арабської словесності і, зокрема, такого її жанру, як паремія. Проте вирішальне значення для цього процесу мало поширення ісламу, який остаточно встановив пріоритет словесного мистецтва в арабів-мусульман. Іслам однозначно визначив своє негативне ставлення до живопису, скульптури, музики, танців, а також, до певної міри, віршування і співу [Еремеев 1990, 127–128]. На відміну від християнства чи буддизму, іслам забороняє використовувати ці види мистецтва для релігійної пропаганди. Але риторика, красне письменство і паремії були не лише однією з небагатьох дозволених форм вияву арабського художнього генія, але й формою, освяченою самим Кораном. Для підсилення поетичної виразності й емоційного впливу в Корані, в проповідях Мухаммада широко застосовувалася притча, часто у вигляді розгорнутої оповіді. "Ми розподілили людям у цьому Корані всілякі притчі, але більшість людей стоїть на тому, щоб бути невірними" [Коран 1990, XVII : 91]. "Веде Аллах до свого світла, кого забажає, і наводить Аллах притчі для людей" [Коран 1990, XXV : 35]. Численність притч у текстах Корану і хадисів пов'язують із впливом іудейсько-християнської традиції, з впливом стилю біблійних книг [Фильштинский 1977, 137]. Визнаючи слушність такого припущення, відзначимо, що частотність вживання притч у коранічних текстах є либонь наслідком спільносемітських норм і законів словесного мистецтва. Кількома рядками важко викласти всі особливості паремій в канонізованих ісламом текстах. Тут можна назвати лише такі основні моменти:

– проникнення ідеології ісламу в усі сфери мусульманського суспільства на основі нерозчленованості світського й духовного начал, жорстка регламентація сімейно-побутових, майнових, торгових, морально-правових та інших взаємин між членами мусульманської громади, беззастережне схиляння мусульман перед Кораном, якому

традиційно приписується "унікальна незрівнянність і неперевершена досконалість" (i 'gāzu-l-qur'ān), заучування коранічних текстів у школі та їх прискількиве вивчення як спеціальних дисциплін у багатьох вузах, постійне повторювання коранічних аятів при щоденній п'ятиразовій молитві, обов'язкове повне прочитання тексту Корану за 30 днів місяця ісламського посту рамадана, характер релігійних догматичних вправ, що зводяться до постійного цитування різних текстів Корану, Сунни й низки інших законодавчих і теологічних творів; усе це викликало те, що Коран справив "свій вплив на мову найширших суспільних верств – вплив, якого ніколи не справляла жодна книга в світі" [Крымский 1905, 128] ;

– як наслідок, численні коранічні цитати стали загальновідомими й масово відтворюваними, увійшовши до пареміологічного фонду арабської літературної мови, а це ще більше зміцнило статус паремій у культурно-мовній спадщині арабських народів. Значною мірою цьому сприяв повчальний характер більшості коранічних аятів, які являють собою "лаконічні узагальнено-повчальні судження і прескрипції" [Ушаков 1989, 13], іноді часто повторювані в тексті однієї або кількох сур. Поширення і засвоєння коранічних текстів істотно полегшувалося і тим, що Коран писано римованою прозою, де думка виражається групою коротких фразок з однаковою римою. Прагнення будь-що зберегти ритмічність прози ("рабство Мухаммада перед римою" [Крымский 1972 – 1974, 4, 79]) іноді порушує логічну послідовність думки, але тим самим досягається піднесений і врочистий стиль оповіді.

Водночас слід відзначити, що, хоч коранічні паремії об'єктивно входять до арабського пареміологічного фонду, вони мають специфічний статус і можуть виділятися в окрему підгрупу пареміологічних одиниць на основі таких факторів:

1) для мусульманина, змалку вихованого на Корані, коранічна мова – ідеал класичної арабської мови, взірць арабського стилю і найвище ораторське досягнення. До того ж у Корані є місце, з якого при бажанні неважко висувати, "що віра в цілковиту досконалість мови Корану приписується богом як незаперечний догмат" [Крымский 1972 – 1974, 4, 81] ;

2) усі коранічні цитати, як асоціативно пов'язані в пам'яті носіїв мови з Кораном, мають своєрідну емоційно-естетичну конотацію, а висловлені в них приписи мають силу законодавчих і наділені значно більшою імперативністю, ніж інші паремії повчального характеру.

Таким чином, паремії коранічного походження займають вищий або заповідний горизонт мовної практики арабофонів, що в певному розумінні обмежує їхнє вживання і дозволяє виділити їх із загального корпусу пареміологічних одиниць арабської літературної мови (що, як правило, і роблять арабські пареміологи; детальніше див.: [Чекалкин 1991, 4]).

Розширення комунікативних функцій паремій в арабському лінгвосоціумі значною мірою зумовлює такий суто екстралінгвістичний фактор, як загальновизнана консервативність арабського суспільства, що живе іноді за багатовіковими законами й традиціями. Традиціоналізм, властивий арабам не менше, ніж іншим народам Сходу, завжди виступав критерієм протиставлення східного й західного типів цивілізації. "На Заході кожну річ, навіть хорошу, прагнуть якомога вдосконалювати, дедалі покращувати, щоб усе виходило краще, ніж у батьків та дідів, а на Сході кажуть, що старовина найкращий учитель, і прагнуть робити все за старовиною, як робилося колись. Захід і дивиться вперед – і йде вперед, Схід дивиться назад – і не рухається. Тому Захід молодіє і оновлюється, а Схід стариться і виснажується", – писав у статті "šarq wa ġarb" (1902 р.) Ісмаїл Гаспринський [Крымский 1971, 167]. Та й сьогодні деякі представники арабської інтелігенції висловлюють подібне судження. "Арабські маси змагаються під важким тягарем почуттів, відчуттів, способів вираження і мислення, сформованих упродовж століть занепаду цивілізації, глибокого культурного й наукового застою" [Al-'Azm 1970, 139].

Як і в кожному традиційному суспільстві, що прагне відтворитися на колишній основі, арабський лінгвосоціум завжди відчував явну потребу в "нормах і взірцях, освячених минулим" [Проблемы... 1987, 305], які ретельно зберігалися в пам'яті й повторювались у первісному вигляді. Паремії, через свої функціональні особливості, на наш погляд, як жодні інші мовні одиниці, відповідають згаданим вимогам. Різні типи паремій і передусім прислів'я не лише акумулюють багатовіковий досвід народу, передають запас соціально значимих відомостей, необхідних для відтворення суспільства, а й надійно оберігають самі традиції від замаху на них. Тож природно припустити, що розширення комунікативних функцій паремій обумовлене об'єктивно існуючою прямопропорційною залежністю між ступенем консервативності суспільства й кількістю використовуваних ним одиниць пареміологічного рівня.

Безпосереднім виразником традиціоналізму в арабській філології був класицизм, що культивував давнину, суворо регламентував закон арабської художньої майстерності. Зароджений як "загальна тенденція до закріплення давньої традиції у вигляді сукупності норм і приписів" [Проблемы... 1987, 100], він згодом трансформувався в "омертвляюче начало, регламентацію, що обмежує творця і породжує шаблон, умисну стилізацію та архаїзацію" [Фильштинский 1977, 23]. Класицизм істотно вплинув на розвиток арабської пареміологічної традиції. Праці видатних дослідників арабських паремій – Аскарі (пом. 1005 р.), ал-Майдані (пом. 1124 р.), аз-Замахшарі (пом. 1144 р.) стали своєрідним арабським пареміологічним канонам. Усі наступні дослідники орієнтувалися на зібрані цими авторами одиниці як на класичні зразки арабських паремій. На підставі укладених ними антологій і насамперед створеного ал-Майдані "Mağma'u-l-'amsāl" ("Збірник паремій") [Al-Maydānī 1972] усі арабські прислів'я традиційно поділялися на *qadīma* ("давні") й *muwallada* ("запозичені", досл. *всиновлені*). Повертаючись до питання про джерела арабського традиціоналізму, доречно ще раз вказати на панування в мусульманському суспільстві релігійного світогляду, проникнення релігії буквально в усі його сфери. Водночас іслам не без підстав вважають найконсервативнішою з трьох світових релігій. Адже не випадково ідеалом майбутнього соціального устрою для мусульман є повернення до суспільства часів пророка [Проблемы... 1987, 280], до минулого як скарбниці норм і досвіду, які слід не змінювати, а максимально точно відтворювати в сучасній соціальній практиці.

Іншою визначальною рисою мусульманства, яке скувало, на думку етнопсихологів, розвиток арабів, як і інших народів, що сповідують іслам, була сліпа віра у фатум, у долю; вона випливала з мусульманського вчення про цілковиту передвизначеність усього суцього – *qadr* [Еремеев 1990, 84]: "Скажи : "Не спостигне нас ніколи ніщо, крім того, що накреслив нам Аллах. Він – наш покровитель! І на Аллаха нехай покладаються віруючі" [Коран 1990, 9: 51]. "Що написано на чолі, того не зітреш руками", – мовить арабське прислів'я. У самій назві релігійного вчення – *іслам* (досл. *покірність*) закладено ідею фаталізму, беззастережного підпорядкування усталеному життєвому порядку. Правовірний мусульманин має безумовно дотримуватися суспільних моральних норм і законів, що, як відомо, знаходять концентроване вираження в пареміологічних одиницях.

Слід також врахувати, що на сучасному етапі консервативні тенденції в багатьох арабських країнах посилились. Як відповідна реакція на процеси глобальної універсалізації соціально-культурної сфери, яка трансформує традиційну свідомість багатьох народів, а також під впливом таких історичних факторів, як тривала боротьба за національне визволення, політична і воєнна конфронтація з Заходом, у арабів загострилося почуття самозбереження і національної гідності, зросло прагнення до "самоідентифікації, неминуче пов'язане з традиціоналізмом". Національна культура стала для арабів найважливішим засобом самозахисту [Проблемы... 1987, 280]. Ці тенденції, як і посилення в багатьох країнах ідей панісламізму та ісламського фундаменталізму, стимулюють в арабському суспільстві ізоляціоністські й традиціоналістські настрої.

Для будь-якого традиційного суспільства характерне включення всіх його членів у замкнуто-органічні зв'язки, інстинктивне і цілком усвідомлене підкорення індивідуума усталеним традиціям, нормам поведінки, правилам співжиття. В негативному ставленні до всіх форм індивідуалізму етнопсихологи вбачають ще одну відмітну рису національного характеру арабофонів [Еремеев 1990, 272]. З часів середньовіччя в арабському суспільстві переважала колективна свідомість, спосіб життя з невичлененням людини з родини чи племені. Духовна єдність, злиття з родичами й одноплемінцями, які відігравали вирішальну роль у світовідчутті середньовічних арабів і які традиційно позначаються спеціальним терміном *asabiya*, також є суттєвим засобом оборони, захисту традицій арабів, збереження "стійкості типових рис їхнього трибу життя" [Штайн 1981, 24]. І в наші дні акцентований індивідуалізм, самоствердження особистості, що входять до пріоритетних цінностей сучасної західної цивілізації, не відповідають соціально-психологічному складу особистості арабофона, аж ніяк не схильного "виявляти свої індивідуальні якості й прагнення, серед них і особисту відповідальність, ініціативу, бажання ризику" [Еремеев 1990, 272]. Переважна більшість членів арабомовного соціуму свідомо чи ні зважують кожний свій вчинок з можливою реакцією суспільної думки. Такий спосіб життя, для якого властиве слідування безособовісним звичаям і нормам, називають догматичним. "Розважливість аж до повної пасивності, до ігнорування всіх прав і правил, що не стали традиційними, не освячених авторитетами, не вкорінених повторенням день у день" [Арнольд, Кругликов 1987, 110]. Такими повторюваними "день у день" "авторитетними правилами" і є паремії.

Важливою рисою арабської етнічної психології, що визначила розширення комунікативних функцій паремій, була відзначена ще середньовічними дослідниками любов арабів до образних алегоричних зворотів. У цьому, як на етнографів, проявилась схильність носіїв мови не висловлювати свої думки відверто, а говорити натяками, алегоріями. Прислів'я та інші різновиди паремій з образним мотивуванням загального значення [Пермяков 1988, 34–58] якнайкраще відповідають цим вимогам.

Не менш істотною особливістю психологічного обличчя арабофонів, яка визначила специфіку функціонування паремій у їхній мові, була дивовижна здатність арабів відтворювати й відповідно сприймати одні й ті самі багаторазово повторювані мовні твори, котрі, попри своє нескінченне тиражування, не видаються їм банальними й замацаними. Французький дослідник часів Бонапарта Денон порівнював цю особливість арабів із здатністю парижан ходити по кілька разів на одну й ту саму добре знайому п'єсу [Крымский 1971, 49]. На думку І.Фільштинського, естетика схильності до одних і тих самих сюжетів характерна і для давньоарабської поезії, і для всієї арабської середньовічної літератури. А в постійному повторенні в Корані тих самих фраз і сюжетів І.Фільштинський вбачає принципову відмінність Корану від біблійних книг [Фильштинский 1977, 137]. З цією особливістю психологічного складу арабофонів безпосередньо пов'язана і властива їм від середньовіччя любов до заучування різноманітних текстів. Завдяки цій схильності в пам'яті багатьох поколінь зберігалась багатюща давньоарабська поезія, народні перекази (*habar*), племенні родоводи. Показово, що коранічні тексти десятиліттями існували лише в усній передачі, а після їх писемної фіксації і остаточної канонізації заучувалися для багаторазового ритуального повторювання. Навіть за найвищого розквіту арабської писемності заучування і усна передача становили одну з характерних рис арабської культурної традиції, що й собі певною мірою сприяло збагаченню арабського пареміологічного фонду.

Водночас деякі дослідники вважають, що частотність уживання клішованих сталих виразів у мові носіїв будь-якої мови зумовлена їхнім низьким культурним рівнем, зі зростанням якого розширюється мовний багаж і, відповідно, скорочується число використовуваних у мові клішованих словосполучень, прислів'їв та приказок [Шагаль 1987, 58]. Однак ця точка зору, певно, досить поверхово відбиває природу

пареміологічних одиниць і щодо арабської мовної спільності слухна лише почасти.

Таким чином, вище були викладені деякі спільні риси національно-етнічної психології арабофонів, які значною мірою визначили особливе місце паремій в арабській культурно-мовній спадщині. Далі хотілося б зупинитися на дещо іншому аспекті даного питання.

А.Кримський, як і інші дослідники, вважав арабську мову у всіх відношеннях багатшою за інші семітські мови. Основним проявом даного феномену є унікальна парадигма функціональних форм арабської мови. В сьогоденній мовній ситуації, яку можна визначити як багатоступеневу диглосію, в кожній арабській країні у процес комунікацій навіперемін включаються кілька різновидів арабської мови, що перебувають між собою у генетичній спорідненості й функціональній доповнюваності. Освічений носій арабської мови, як правило, вільно володіє кількома мовними кодами і з високим ступенем автоматизму переходить від одного до іншого, залежно від соціальних та психологічних умов комунікативної дії [Шагаль 1987, 79]. Усе розмаїття форм арабської мови, паралельно з існуючими в кожній з арабських країн, можна звести до двох самостійних мовних систем: літературної і діалектної, кожна з яких має власні мовні ресурси, потенційно достатні для незалежного розвитку. До названих мовних ресурсів, природно, належать і паремії. Та якщо одиниці літературної мови являють відносно цілісну універсальну систему з незначною ареальною варіативністю, то пареміологічні одиниці народно-розмовних мов можна звести до певної кількості незалежних підсистем, кожна з яких формується в межах пареміологічного рівня певної регіональної розмовної мови [Чекалкин 1990; Чекалкин 1991]. Показово, що арабським пареміям більшою мірою, ніж іншим мовним одиницям, властива здатність адаптації до текстів, породжуваних на різних функціональних різновидах арабської мови. Так, використання діалектних прислів'їв освіченими арабами літературною мовою часто не дисонує із загальним соціально-психологічним тлом акту комунікацій. Водночас у багатьох діалектних текстах цілком природне вживання одиниць з пареміологічного фонду літературної мови. (За даними дослідження, опублікованого в журналі американського товариства сходознавців, близько чверті всіх прислів'їв, якими володіють сільські жителі ряду арабських країн, відносяться до літературної мови [Шагаль 1987, 43]).

У завдання даної статті не входить детальний аналіз взаємодії пареміологічних систем літературної та діалектних мов, тож обмежимося констатацією того факту, що багатство функціональних форм арабської мови, їх постійна взаємодія, безумовно, сприяли збагаченню загальноарабського пареміологічного фонду.

З іншого боку, багатство арабських паремій значною мірою зумовлене перипетіями історичної долі арабомовних народів. Ще в доісламську епоху спільнобедуїнська мова вирізнялася багатством лексики і фразеології, що увійшла в нього з говірок численних арабських племен, які населяли Аравійський півострів [Еремеев 1990, 52]. Пізніше, за поширення ісламу і, особливо, за правління "освічених аббасидських халіфів" (750 – 1258 рр.), араби впритул зіткнулися з культурною спадщиною народів на величезних просторах від Індії до Франції, які розмовляли перською, арамейською (сірійською), грецькою, єгипетською (коптською), берберськими, романськими, готською та іншими мовами. Засвоєння і переробка арабами культурно-мовної спадщини цивілізацій трьох частин світу, а також поширення арабської мови серед неарабського населення і пов'язане з цим явище інтерференції, безумовно, істотно вплинули на подальший розвиток арабської мови. Суттєвим видається те, що через високий ступінь сприйняття фразеології будь-якої мови до іноземних запозичень, через специфічні особливості арабської граматичної системи, що утруднило запозичення лексики, паремії як жоден інший клас арабських мовних одиниць були сприйнятливі до іномовного впливу. Інтенсивність калькування іноземних прислів'їв і приказок у цей історичний період засвідчує обсяг відповідних розділів *muwalladūn* у згадуваному збірнику ал-Майдані.

Кальковані іншомовні паремії успішно засвоювалися не лише літературною, а й діалектними формами арабської мови, причому в останньому випадку пареміологічний фонд кожного діалекту завдячує складному процесу взаємодії пареміологічних одиниць говірок осілих аравійських племен і мов підкорених народів. Згодом, коли араби самі стали об'єктом політичної і культурної експансії, коли нормою існування арабської інтелігенції став культурний, психологічний, а отже, і мовний дуалізм [Проблемы... 1987, 282], процес калькування іномовних паремій набув нового поштовху і досьогодні істотно поповнює і розвиває арабський пареміологічний фонд.

Однак загальновідомо, що паремії, як мовні одиниці, наділені яскравою національно-культурною семантикою, напрощуд точно відбивають особливості історії, традиції кожного народу, специфіку навколишнього середовища, клімату, флори й фауни, характерної для даної місцевості [Верещагин, Костомаров 1990, 71]. Відмінність історичних доль арабських народів, різноманіття природних і кліматичних умов районів їх розселення посилили тенденції до дивергенції пареміологічних підсистем у різних регіональних варіантах арабської мови, що врешті-решт сприяло збагаченню спільноарабського пареміологічного фонду. Варто уточнити, що тематика цієї роботи не дозволяє детальніше розглянути питання диференціації арабських пареміологічних підсистем, гідне, як на нас, стати об'єктом самостійного наукового дослідження.

Певним підтвердженням тези про особливе значення паремії для арабської культурно-мовної спадщини є багатовікова традиція вивчення прислів'їв та приказок в арабському мовознавстві. При цьому ми виходимо з припущення, що зіставлення лінгвістичних традицій дозволяє виявити не тільки універсальні властивості мов, а й суттєві розбіжності, "багато з яких зумовлені типологічними відмінностями мов народів, у яких ці традиції формувались" [Алпатов 1990, 13].

Перші спроби зібрати й класифікувати арабські прислів'я припадають ще на епоху джагілії та на придворних оповідачів царів династії Лахмідів. А вже згадувані антології арабських прислів'їв 'Аскарі, аз-Замахшарі й ал-Майдані, що вражали сучасників повнотою і чіткістю викладу, побачили світ задовго до антологічних досліджень на матеріалі будь-якої з європейських мов [Sellheim 1982, 25]. На кінець XVII ст. відносяться перші спроби збирання простонародних прислів'їв та приказок [Крымский 1971, 84–85]. Спираючись на багату арабську лексикографічну традицію, дослідники арабських паремій виконали величезну роботу по збиранню, тлумаченню, класифікації пареміологічних одиниць, пошукові їх етимологічних коренів, всебічному їх аналізу в структурному, семантичному й функціональному аспектах. Нині в більшості арабських країн регулярно видаються або перевидуються збірники "народних прислів'їв" ("Al-'amṣāl aṣ-ṣa'bīya"), що викликають жвавий інтерес у різних верств населення, і навіть у тієї частини арабської інтелігенції, котра вважає розмовну мову одним з недоліків сучасного арабського суспільства, як і "невігластво, злидні й хвороби". Чимало прислів'їв літературної і розмовної форм арабської мови включено у відповідні розділи шкільних підручників, посібників для студентів, іноді навіть тих, що не мають нічого спільного з філологічними дисциплінами (скажімо, підручники єгипетських сільськогосподарських факультетів містять численні прислів'я про селянську працю [Васильев 1986, 37]).

Широке використання прислів'їв та приказок є характерною рисою арабської публіцистичної традиції. Паремії досить популярні в заголовках газетних і журнальних матеріалів, як підписи до карикатур. У багатьох арабських періодичних виданнях є спеціальні рубрики, де вміщуються матеріали, стилю яких властива максимальна насиченість тексту прислів'ями й приказками, належних іноді до різних функціональних форм арабської мови. Розташування подібних матеріалів у газеті може бути різним, від передовиці чи кримінальної хроніки в палестинській "al-Ittihād" до підвальних гумористичних рубрик "al-masā'iyāt" в алжирській "al-Masā". На останніх сторінках друкованих видань часто можна зустріти підбірку перекладених арабською

мовою іноземних прислів'їв та приказок, часом з їх арабськими відповідниками.

Не можна обійти й поширену практику використання арабських прислів'їв у художній і науково-популярній літературі, для характеристики психологічного складу арабофонів, опису їхнього побуту і звичаїв. Годі перерахувати всіх арабських та зарубіжних авторів, котрі успішно послуговувалися цим прийомом. Проте саме тут слід відзначити, що А.Кримський частіше за інших авторів вдавався до паремії, щоб розкрити арабський національний характер і дати точну, яскраву характеристику персонажам своїх творів. Лише в одному з бейрутських оповідань "Розбещення моралі" Агатангел Юхимович застосував двадцять три арабські прислів'я.

Кажучи про особливе комунікативне й кумулятивне навантаження арабських паремій, не можна не торкнутися питання про їх взаємовідносини з такими близькими традиційними формами арабської словесної майстерності, як поезія, пісня і хабар. У працях численних дослідників не раз відзначалася велика роль поезії в житті доісламського арабського суспільства. Відсутність писемності, любов арабів до римування, заучування, високий соціальний статус поетів і ряд інших факторів визначили першість віршованої форми в доісламському словесному мистецтві. Та й після поширення ісламу, попри злісні випадки пророка та його сподвижників на адресу поетів [Фильштинский 1977, 135], поезія не втратила свого значення для арабської культури.

Арабській поетичній мові властивий особливий лаконізм, також пов'язаний, на думку І.М.Фильштинського, з уявленнями про магічну силу слова: "дієва магічна формула повинна бути стислою, не більше одного або двох віршованих рядків" [Фильштинский 1977, 54]. Звідси неодмінна в давньоарабській поезії вимога смислової завершеності кожного бейта, що спонукало поетів до виняткового лаконізму, до граничної економії поетичних засобів. Завдяки цій особливості, що перетворювала кожен бейт у самостійний завершений мовний твір, а також завдяки схильності багатьох поетів до неодноразового повторення одних і тих самих сюжетів, були створені необхідні передумови для поповнення арабського пареміологічного фонду численними уривками з поетичних творів. Цьому сприяло і те, що до найбільш поширених жанрових форм класичної арабської касиди відноситься *ḥikma* (досл. *мудрість*, філософський афоризм) ; вона являє невеличкий поетичний відступ повчального характеру, що відрізняється піднесеністю стилю, "відсутністю будь-якого комізму чи прозаїчності" [Фильштинский 1977, 52]. Хікма частіше за інші жанрові форми класичної арабської поезії ставали поширеними арабськими пареміями.

На сьогодні до пареміологічного фонду літературної мови входять рядки з творів арабських поетів найрізноманітніших історичних епох і художніх напрямів від Імрулькайса (500 – 540), Тарафи ібн ал-'Ід (538 – 564) та інших авторів "Mu'allaqāt" до "еміра поетів" Ахмада Шауки (1868 – 1932) та сучасного туніського поета Абу-ль-Касима аш-Шаббі. Особливе місце серед поетичних цитат у пареміологічному фонді літературної мови займають рядки з віршів найвідомішого поета-панегіриста арабського середньовіччя Абу Таййіба ал-Мутанаббі (915 – 965). Цитати з творів ал-Мутанаббі, що стали прислів'ями, арабські дослідники включали в спеціальні збірники, перші з яких: "Imtiyāz 'an 'arṣ" ("Право на престол") ат-Талькані та " 'Amṣālu-l-Mutanabbi" ("Паремії Мутанаббі") Ісмаїла ібн 'Ібада були впорядковані ще на початку ХІ ст. [Sellheim 1982, 20].

Специфічним різновидом поетичних творів, що дали життя тим чи іншим арабським пареміям, є тексти пісень як на літературній, так і на розмовних мовах. Ще в давнину вірші арабських поетів виконувалися під музичний супровід – "не випадково одна з найпопулярніших середньовічних антологій давньоарабської поезії називалася "Книга пісень" ("Kitāb-al-'agānī") [Фильштинский 1977, 30]. І хоч у період раннього ісламу співаки, як і поети, піддавалися переслідуванням і гонінням, у подальшому пісенне мистецтво плідно розвивалося завдяки злиттю в халіфаті чотирьох пісенних традицій:

"стародавнього арабського співу, характерного для кочового періоду, культурної пісні давніх народів Йємену, перської та грецької пісенних традицій" [Климович 1988, 92–93]. Для переважної більшості населення арабських країн пісня на сьогодні є найулюбленішим жанром національного мистецтва. Тексти багатьох популярних пісень заучуються напам'ять, а найбільш вдалі уривки одержують право на самостійне існування в мові, поповнюючи тим самим корпус арабських паремій.

Ще одним популярним жанром словесного мистецтва, що живив арабський пареміологічний фонд, були хабари (усні прозаїчні перекази, що "поєднали в собі легенди, притчі й чарівні казки" [Фильштинский 1977, 310]), вони виконували в арабському суспільстві особливу акумуляційно-інформаційну функцію. Як правило, кожному з хабарів відповідала подія, що справді мала місце в історії доісламської Аравії. Однак у тексті оповіді часто трапляються повторювані казкові сюжети, згадуються легендарні персонажі, як хоробрий богатир Антара, безтурботний гультай ан-Набіга, мудреці – Лукман з племені 'Ад і Аксам Бен Сайфі з племені Тамім. Впродовж подій, але найчастіше в заключній частині хабара, хтось із персонажів промовляв лаконічну фразу – резюме, своєрідну мораль усієї оповіді. Ці влучні та місткі за змістом вирази часто ставали поширеними прислів'ями. Показово, що перший з арабських пареміологічних збірників "Kitāb-al-'amṣāl" ("Книга паремій"), що дійшов до нас, укладений ал-Муфаддалем ад-Даббі (пом. 784 р.) для халіфа першої аббасидської династії еміра Мансура, містив 160 виразів, пов'язаних переважно з легендами арабських племен Тамім і Дабба [Sellheim 1982, 25].

Водночас слід уточнити, що, вказуючи на той чи інший поетичний твір, пісню чи хабар як джерело поширених прислів'їв, ми йдемо за традиційним арабським трактуванням походження цих одиниць, хоч, як свідчить досвід етимологічних пошуків [Пиотровский 1991, 150], у багатьох випадках нема достатньої впевненості у тім, що відомі вислови вперше були застосовані саме в цьому історичному чи поетичному контексті. Зрештою, "немає нічого сказаного, чого б не сказали раніше" (Декарт). Тож цілком природно припустити, що чимало знаменитих уривків з творів арабської словесності були відомі ще до появи самих творів, але саме завдяки їм одержали свою особливу славу й поширення.

В "Історії нової арабської літератури" А.Кримський детально зупиняється на впливові текстів макам видатного сирійського літератора XIX ст. Насіфа ал-Язиджі на формування пареміологічного фонду мови освічених сирійців та ліванців на початку нинішнього століття [Крымский 1971, 521–523]. Численні афоризми, вжиті Язиджі в його "Злитті морів" (1856 р.) (курс літератури і історії арабів у формі макам, за яким навчалось кілька поколінь ліванської та сирійської молоді), були невіддільні у свідомості носіїв мови від авторських текстів ал-Язиджі, попри те, що чимало афоризмів були відомі ще з давніх часів. Отож, говорячи про збагачення арабського пареміологічного фонду цитатами з творів інших жанрів арабського письменства, слід враховувати, що цей процес не був одностороннім, і правильніше було б казати про взаємовплив і взаємопроникнення. Цьому значною мірою сприяла структурна близькість паремій до поетичних текстів, а саме властива багатьом із них ритмічна побудова, повна або приблизна рима, алітерація, опозиція та інші виражальні засоби.

Крім указаних факторів на збагачення арабського пареміологічного фонду вплинула близькість паремій та їх взаємоперетин з різними формами арабського мовного етикету. Загальновідомо, що в арабському мовному середовищі прийнято чимало подій особистого, сімейного та громадського життя супроводжувати мовними формулами (для деяких ситуацій існують навіть церемонії обміну кількома ритуальними фразами). Чимало поширених форм арабського мовного етикету відповідають усім нашим вимогам до пареміологічних одиниць і в такий спосіб поповнюють арабський пареміологічний фонд.

Істотним, як на нас, фактором розширення сфери вживання арабських паремій

були традиції арабської каліграфії. Іслам, як відомо, під загрозою покари в день Страшного суду заборонив будь-які зображення людини й тварин [Еремеев 1990, 127–128]. Єдиною сферою діяльності художників-мусульман стали орнамент і каліграфія. В арабському світі виникло кілька напрямів цього мистецтва, виробились особливі різновиди почерків. Та хоч би як відрізнялися каліграфічні прийоми, зміст виконуваних написів був, як правило, однаковий: крилаті цитати з Корану, Сунни, висловлювання пророка та його сподвижників. Каліграфічні традиції збереглися до наших днів, але репертуар виконуваних написів значно розширився. Сьогодні це не тільки тексти релігійного змісту, а й популярні гасла, цитати з виступів політичних лідерів, відомі афоризми, крилаті вислови. Та й прикрашаються арабською в'яззу не лише склепіння мечетей і палаців, а й корпуси сучасних споруд, стіни учбових аудиторій, автомашини, посуд, одяг, не кажучи вже про різноманітну поліграфічну продукцію: календарі, листівки, плакати тощо. Така "реклама" зображуваних текстів призводить до ще більшої їх популярності, що й собі сприяє поповненню арабського пареміологічного фонду.

Лишається додати, що специфічну комунікативну функцію паремій, їх велику питому вагу в культурно-мовній спадщині арабських народів можна визначити не тільки шляхом умоглядних побудов, а й емпірично, за допомогою спеціальних статистичних методів. Так, досвід експериментальних досліджень, здійснюваних автором цієї статті для вивчення пареміологічного фонду арабів Алжіру, Тунісу, Лівії, Єгипту, Йємену, Йорданії, Сирії, Кувейту свідчить, що частотність вживання прислів'їв та приказок на 10 тисяч знаків арабського тексту в середньому в 1,5 – 2 рази перевищує відповідний показник у російській мові [Чекалкин 1990, 23].

У світлі цього видається доцільним розглядати розширення комунікативних функцій паремій як одну з основних відмітних рис арабської мовної спільності.

Відбір і вивчення одиниць пареміологічного фонду будь-якої природної мови не тільки становлять значний науковий інтерес, а й украй важливі у дидактичному плані, в плані оптимізації навчання іноземній мові. Найкращий доказ тому – особистий приклад А.Кримського. Цілеспрямоване й ґрунтовне вивчення арабських паремій не лише допомогло йому нечувано швидко оволодіти живою розмовною мовою сирійських арабів і стати, як висловився І.Крачковський, "єдиним у Росії строгим науковим знавцем живої арабської мови" [Мишуров 1985, 42], але й суттєво розширило пізнання вченого в галузі культурних традицій, релігійних вірувань і звичаїв арабських народів. Приклад А.Кримського наслідувало чимало вітчизняних арабістів, серед них і І.Крачковський, який, за власним свідченням, починаючи знайомство з арабськими діалектами, особливу увагу приділив вивченню народних прислів'їв.

На жаль, багатий фактичний матеріал, зібраний А.Кримським у царині арабських паремій, досі не став надбанням широкої наукової громадськості, а зроблені ним теоретичні висновки не отримали належної оцінки й подальшого розвитку, хоча чимало з них не втратили наукової цінності й можуть слугувати відправним пунктом для розгорнутих лінгвістичних досліджень.

"Цінність історико-філологічних наук, – писав А.Кримський в одному з листів, – на аптекарських терезах не зважиш" [Крымский 1975, 306]. Справді, будь-яка оцінка праці дослідника в даній галузі буде суб'єктивною. Але безперечно одне: для нових поколінь вітчизняних арабістів А.Кримський є яскравим прикладом виняткової наукової сумлінності й цілеспрямованості, відданої, всепоглинаючої любові до науки.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алпатов В.М. 1990. "О сопоставительном изучении лингвистических традиций". *Вопросы языкознания*. 2.
- Арнольдов А.И., Кругликов В.А. 1987. *Культура, человек и картина мира*. Москва.

- Васильев А.М. 1986. Египет и египтяне. Москва.
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. 1990. "Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного". Русский язык. Москва.
- Еремеев Д.Е. 1990. Ислам: образ жизни и стиль мышления. Москва.
- Игнатенко А.А. 1989. В поисках счастья : Общественно-политические воззрения арабо-исламских философов средневековья. Москва.
- Климович Л.И. 1988. Книга о Коране. Москва.
- Коран. 1990. Пер. с араб. акад.И.Ю.Крачковского. Москва.
- Крымский А.Е. 1905. Семитские языки и народы: Лекционные обработки (по Т.Нельдеке) и лекции А.Крымского. Москва.
- Крымский А.Е. 1971. История новой арабской литературы (XIX – начало XX вв.). Москва.
- Кримський А.Ю. 1972 – 1974. Твори в п'яти томах. Київ.
- Крымский А.Е. 1975. Письма из Ливана 1896 – 1898 гг. Москва.
- Мишкуроев Э.Н. 1985. Типология диалектного и литературного грамматического строя современного арабского языка. Москва.
- Пазяк М.М. 1989. "Нові видання в пареміології". Народна творчість та етнологія. 5. Київ.
- Пареміологічні дослідження. Сб. ст. Сост. Г.Л.Пермяков. 1984. Москва.
- Пермяков Г.Л. 1988. Основы структурной паремии. Москва.
- Пиотровский М.Б. 1991. Коранические сказания. Москва.
- Проблемы... 1987. Проблемы арабской культуры. Москва.
- Тимофеев И.В. 1983. Ибн Батута. Москва.
- Ушаков В.Д. 1989. Фразеология арабского классического языка : (На материале языка Корана). Москва.
- Фильштинский И.М. 1977. Арабская литература в средние века. Москва.
- Чекалкин Д.В. 1990. "К вопросу о пареміологічному мінімумі арабського мови". Сб. ст. Вопросы истории. Москва.
- Чекалкин Д.В. 1991. "К вопросу об источниках формирования пареміологічного фонду арабського літературного мови". Сб. ст. Вопросы истории. Москва.
- Шагаль В.Э. 1987. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. Москва.
- Штайн Лотар. 1981. В черных шатрах бедуинов. Москва.
- Al-'Azam S.D. 1970. An-naqd az-zāti ba'ada-l-hazīma. Bayrūt.
- Al-Maydānī. 1972. Mağma'u-l-'amṣāl. Bayrūt.
- Az-Zamaḥṣarī. 1977. Al-mustaqsā fi 'amṣālī-l-'arab. Bayrūt.
- B'tāren Qāda. 1987. Al-'amṣālu-š-ša'biyatu-l-ğazā'iriya. Al-Gazā'ir.
- Taymūr Aḥmad. 1971. Al-'amṣālu-š-ša'abiyatu-l-miṣriya. Al-Qāhira.
- Sellheim Rudolf. 1982. Al-'amṣālu-l-'arabiyatu-l-qadīma : Пер. з нім. Bayrūt.

Олександр Божко

УКРАЇНІЗМИ В МОВІ ВІРМЕНСЬКИХ АКТОВИХ ЗАПИСІВ XVI – XVII ст. З м.КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Появу перших вірменських поселень на українських землях історики відносять до часів Київської Русі [Хачикян 1961, 110; Dachkévytch 1973–1974, 10, 305–358; Dachkévytch 1975–1976, 11, 323–375]. Впродовж сторіч їх налічувалося близько семидесяти. Найбільші з них – у містах Кам'янці-Подільському та Львові – засновані в XIII – XIV ст. Їх оформлення в самоврядні громади припадає щонайпізніше на другу половину XIV ст. Уже в 1363 р. у Львові була кафедра вірменського єпископа [Сецинский 1895, 176], а 1398 р., як свідчить фундаційний напис вірменського купця Сінана Хутлубея, споруджено вірменську церкву св. Нікогайоса у Кам'янці-Подільському [Кучук-Иоаннесов 1903, 11, 41]. Ще раніше – 17 червня 1356 р. грамотою польського короля Казимира III Великого вірменам цих двох міст дозволялося мати власне судочинство [Przedziecki 1841, 1, 147–148].

Вірменські судді керувалися “Судебником” Мхітара Гоша (1130 – 1213), в якому поряд з церковними канонами використані норми вірменського звичаєвого права та пристосовані до тодішньої дійсності біблійські закони [Арутюнян 1954, XXXIII]. Постійно велися актові книги – спочатку вірменською, а з 70-х рр. XVI ст. – мовою, яку в науці прийнято називати вірмено-кипчацькою [Гаркавец 1981, 76–80; Гаркавец 1979; Гаркавец 1980, 81–90]. В Центральному державному історичному архіві, що в Києві, зберігається частина актових книг Кам'янець-Подільського вірменського суду, писаних вірменською мовою й опублікованих у Єревані окремим збірником [Kamenec-Podolsk... 1963]. Там представлено 632 найцікавіших документи за час від 7 серпня 1559 р. до грудня 1614 р.

Мова цих актів – середньовірменська, що прийшла на зміну грабару (давньо-

вірменській). На відміну від грабару, де було сім простих голосних [Туманян 1971, 17–18] (*a*, *e* відкритий, *e* закритий, *i*, *o*, *u*, *ə*), у мові актів – лише шість: тут маємо один голосний *e*, позначуваний літерами *e* та *ē*, які могли вживатися в тому самому слові й у тій самій позиції: *mit ear* (493) // *mit ēar* (250) “він подумав”; *ver* (499) // *vēr* (499) “рана” тощо.

Початково вірменський алфавіт, створений Месропом Маштоцем на початку V ст., налічував 36 літер. Згодом, завдяки освоєнню грецької писемної спадщини, приблизно після XII ст. з'явилося ще дві літери: *o* та *fē*. Перша з цих літер позначала дифтонг *aw*, який ще раніше став зазнавати монофтонгізації й вимовлявся близько до простої голосної *o*. Етимологічно простий *o* позначався вже наявною в алфавіті літерою *o*, яка на початку слова читалася як *WO*. У сучасній вірменській мові літера *o* вживається всередині слова, а літера *o* – на початку. В досліджуваних актах літера *o* вживається в обох випадках, певною мірою витісняючи стару літеру *o*, що свідчить, напевно, про тотожність їх фонетичного значення, пор.: *Akob* (146) // *Akqb* (632), *Movses* // *Movsēs* (632), *K'riži'qf* (447).

Деякий апаралелізм в уживанні непридихових і придихових глухих приголосних (*ben* – *p'iwr*, *da* – *t'o*, *čē* – *ča*, *ca* – *co*) у запозиченнях може розцінюватися як свідчення якщо не часткової втрати звуками *ph*, *th*, *čh*, *ch* придиховості, то принаймні недостатнього усвідомлення даної риси. Подібне можна сказати й про розкотистий *ṛ*, який, очевидно, не зовсім чітко відрізняється від звичайного *r*. Пор.: *Čap'lič* (150) // *Čablič* (302), *Gabruš* (596) // *K'abruš* (11), *earmark* (151), (ярмарок) тощо.

При відмінюванні іменників хоча й зберігаються властиві давнім відмінкам

загальні закономірності, але вже западають в око нові явища. Це стосується, наприклад, закінчення орудного відмінку на "ov", яке стає спільним для іменників усіх відмін – *spitakov* (67) "полотном".

Щодо синтаксису, то нові риси виявляють себе у вживанні означення перед означуваним, порушенні узгодження, неправильному використанні займенника "z" тощо. Численні запозичення, неологізми, вживання слів у новому для них значенні – також характерна особливість актив. Показовим тут є іменник *barut'yun* – "добро", що під впливом українського іменника *добро* – "маєтність" набув саме цього значення, якого в жодному іншому регіоні не мав та й тепер не має в літературній вірменській мові.

Ці та інші граматичні особливості актив вірменського суду дозволяють віднести мову, якою вони написані, до середньовірменської, так званої "рамкорен" з досить помітними ознаками західно-вірменських говорів. Адже предки значної частини кам'янець-подільських та львівських вірмен прибули на Україну з Криму, переселившись туди після зруйнування сельджуками вірменської столиці Ані (1064 р.). Природно, що вони зберегли у своїй мові елементи поширеної в тому ареалі говірки. Разом з тим, живучи в містах, де крім українців та поляків мешкали також євреї, німці, молдавани, підтримуючи зв'язки з ближніми та дальніми краями – Волощиною, Угорщиною, Туреччиною, Наддніпрянською Україною, Московщиною тощо, вірмени зазнавали певного мовного впливу і з боку тамтешніх народів. Для повнішого уявлення, за яких умов функціонувала вірменська мова, врахуймо також ту обставину, що внаслідок тривалого перебування у тюркомовному Криму кам'янець-подільські вірмени в побуті користувалися переважно вірмено-кипчацькою мовою, яку ще називали татарською або турецькою. В одній із своїх праць Я.Р.Дашкевич наводить слова єпископа А.-М.Граціані, який на початку XVII ст. так писав про це: "псалми, яких співають у церкві, написані вірменською мовою і вірменськими літерами, але

розуміють їх хіба що священники; самі вони розмовляють зазвичай по-турецькому або по-татарському" [Дашкевич 1962, 25].

Усе це позначалося на соціолінгвістичному характері функціонування вірменської мови і, зокрема, на текстах тогочасних документів, які рясніють іншомовними лексичними вкрапленнями. Прикметна така деталь: в судових актах кам'янець-подільської вірменської громади українізмів значно більше, ніж у письмових пам'ятках громади львівської, де переважають полонізми, що пояснюється, очевидно, значним впливом польського чинника на тамтешніх вірмен. До того ж у той час польська мова із зрозумілих причин превалювала в адміністративно-діловій сфері на землях, де були вірменські поселення.

Та все ж багатосотлітнє співжиття української та вірменської людності Кам'янця-Подільського стало важливим чинником певної уніфікації лексичного складу вірменської писемної мови. Про визначальну роль у цьому процесі усної та книжної української мови свідчить хоча б наявність численних українських термінів або локально-інтернаціональних слів саме в українському оформленні, які, щоправда, пізніше у вірмено-кипчацькій мові були витіснені польськими або ж попольськи оформленими.

Найбільша кількість українських запозичень припадає на дві тематичні групи лексики – суспільно-політичну та адміністративно-ділову і господарчу, наприклад: *abēlačia*, *aresd*, *purmiudr*, *voyt'*, *tek'red*, *tēbudad*, *toqlat* (152), *zabis*, *ilax* "лях, поляк", *invendar*, *gazna* "в'язниця", *matazin* "склад", *maharičnik'*, *mzta*, *minut'a* "витяг, копія", *mochniy* (// *močovaniy*, *umočovaniy*), *bamedniy*, *bomočna*, *brivilea'*, *p'rok'urador*, *raydča* (230) [*radča*], *rat'a*, *rat'uš*, *sdadud*, *uhota* (248), *ureatnik'* (244) [*uryadnik*], *forma*; складені дієслова з українськими інфінітивами: *abēlovat aṛnel* "апелювати", *isdikovat aṛnel* "вимагати сплати", *(o)canovat aṛnel* "оцінити, оцінювати" тощо; хатне начиння, збіжжя, одяг, прикраси тощо: *atamašk'a* (445), *pečk'a*, *potnea* (283) [*bodnya*], *trušlak'* (445), *zk'aderd* (445), *k'afdan*, *k'olp'ak'* (283).

k'qltk'a (283), *k'ofa'* (445), *kuxna'*, *lançux* (445), *muxayear* (152), *nahawiça* (136), *namid* (283), *opšleak'* (283) [obšlyak], *ožirileē* (283) [ožirilye], *banov* (445), *biwē* (421) [pivo], *blaxqt'* (283), *brisdawk'a* (445), *ruk'pmiy* (445), *svoyeç* (283) [suvoyeç], *sdol* (445) [stol], *t'orpa'* (152), *çara* (445), *šk'adula'* (445), *žt'uk'a'* (445); назви мір, грошей: *hriwna* (136), *hroš* (306), *k'amēn*, *k'oba*, *lok'od*, *lod* (136) [lot], *monida'*, *suma*, *taylar'* [t'aylar]; виробничо-професійні назви: *provar* (389) [brovar], *k'pbiça*, *kraweç* (136), *miročnik'*, *basik'a* (228), *řimar* (283), *řurman*, *řilça* (283) “телець, агнець божий” (ювелірний виріб), *k'orčma* (421); назви зброї: *řapla* (330), *k'resk'a* [krosk'a] (150), *řagovnica* “та ін. Засвідчені в актах назви церковних свят, уживані для відносного датування: *svediy Bedrē* (122) [Petre], *brovot* (303) [provod]. Нейтральна лексика: *hvali*, *řlak* [řlak], *p'uk'lasd* у (445), *bolovay* (389), *sirey* (389), *bērisdēy* (430), *sireawey* (362) [siriavēy], *hničēy* (389) [hničēy], *nosadēy* (82) “хворий на сап (носатизну)”, *ealoviça* (565) [yaloviça].

Істотний вплив українська мова справила на формування вірменського ономастикону. Як і у вірмено-кипчацькій мові, у вірменській мові досліджуваних актів відзначаємо масу власних назв, насамперед імен і прізвищ, що їх носили вірмени. Всі вони поділяються на власне вірменські: *Manuřak* (63), *Grigor* (149), *Astvacatur* (468), *Lewon* (452); українські імена та прізвища: *Yurko* (22a11), *Hričk'o* (603), *Lewk'o* (205), *Anriy* (450) [Andriy], *Norses Broso* (616) [Proso], *Holup* (211) [Holub], *Bonetilko* (356) [Ponedilko], *Pilař* (571) [Bilař] тощо; українізовані вірменські: *Hačko* (16) – зменшене від *Hačatur*; похідне від нього прізвище *Hačenko* (89), *Azizko* (200), *Milko*, *Kohark'o* (263) від *Gohar* тощо.

Характерно, що писарі чітко розрізняли вірменські та українські імена, які утворені від одного кореня. Так, вірменське ім'я *Grigor* (149) ніколи не плутали з його українським відповідником *Hričk'o* (603), хоча з контексту видно, що носії цих імен обидва були вірмени. Те саме стосується імен *Lewon* (452) та *Lēvk'a* (205), *Astvacatur* (468) та його прямого

українського аналога *Pohian* (27) “Богдан”.

Ім'я *Lazar* серед вірмен набуло форми *Łazar* (390), оскільки в запозиченнях з грецької звук *λ* субститується через вірменський *l*. Проте в Кам'янці-Подільському поширенішим був український варіант *Lazar*, який у досліджених актах зустрічається 10 разів у 5 осіб, тоді як *Łazar* – тричі у двох осіб. Ці дві форми одного імені не отожднюються.

Зафіксовані топонімічні назви дають уявлення про географію торговельних та господарських зв'язків подільських вірмен. Крім назв довколишніх містечок та сіл, згадуються в актах *K.Polis* або *Stampol* “Стамбул” і *Xot'in*, *Ilov* “Львів” і *Varřov* “Варшава”, *Ostroh* і *Mosk'ov* “Москва” та ін. Привертає увагу вірменський варіант назви Львова – *Ilov* (8). Таке його звучання можна пояснити, з одного боку, певними фонетичними явищами в українській мові, коли в деяких словах перед приголосними *p*, *l*, *m*, після яких колись вимовлялися *ъ*, *ь*, на початку слова виник новий голосний *i* (*іржа*, *імла*). Отож “Львів” у деяких південно-західних діалектах вимовлявся як *Ільвів* чи *Ільвов* [Словник... 1977, 1, 561]. Саме таку форму назви цього міста і засвоїли вірмени, в свою чергу теж дещо її змінивши. Не виключено, однак, що поява протетичного голосного перед ініціальними сонорними приголосними: *ilax* “лях, поляк”, *Ilov*, *Ořomařk'o* (2) – *Řomařk'o* (588) тощо – наслідок законів розмовної вірменської і вірмено-кипчацької мов, оскільки їй також ці форми були властиві. Адже фонетична система вірменської мови кам'янець-подільських актових записів через загальну субординативність вірменсько-вірмено-кипчацької й вірменсько-слов'янської двомовності відзначалася помітною відкритістю. Слов'янські, у тому числі українські лексеми, переважно зберігали свою фонетичну будову, і лише в ранніх запозиченнях спостерігаємо елементи адаптації, імовірно – під впливом вірмено-кипчацької мови.

Вірменська абетка, ясна річ, не здатна була відтворити весь звуковий ряд української мови. Так, через відсутність у вір-

менській і вірмено-кипчацькій мовах голосного, тотожного українському *и*, на письмі останній відтворюється переважно літерою *ini*, рідше – літерою *эi*, напр.: *miročnik* [мірошник], *hničəu* [гнідий].

Великі труднощі бачимо у відтворенні українських м'яких і пом'якшених приголосних. В одних випадках м'якість попереднього приголосного передається літерою *єč'* перед голосним, в інших – жодних засобів не вживається, пор.: *ureatnik* (246) [uriadnik], *kuxna* [kuxnia], *lok'ot* [lokot], *zk'atert* [skatert] тощо.

Звертає на себе увагу одна послідовна морфологічна особливість засвоєння української лексики. Слова, в яких при словозміні відбуваються закономірні

чергування (*o*, *e* – *i*; голосний – нульзвук), нерідко засвоюються в формі непрямого (переважно родового) відмінка: *Luck'a* – “Луцьк”, *Eazlovca* [Yazlovca] – “Язлівець”, *k'olt k'a* (283) “колт”, *jilca* (283) “телець” (українська діалектна видозміна польського *cielec* – *cielca*). У множинних словоформ відпадає закінчення множини: *brovod* (303) “проводи”.

Стислий огляд соціолінгвістичної ситуації функціонування вірменської літературної мови в Кам'янці-Подільському кінця XVI – початку XVII ст. й українізмів, засвідчених актовими записами, писаними по-вірменськи, показує складність і багатоплановість порушеної проблематики.

* Посилаючись на тексти, вказуємо номер актового запису в виданні “Kamenec-Podolsk ...”

БІБЛІОГРАФІЯ

- Арутюнян Б.М. 1954. «“Армянский судебник” Мхитара Гоша». Армянский судебник Мхитара Гоша. Ереван.
- Гаркавец А.Н. 1979. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI–XVII вв. Киев.
- Гаркавец А.Н. 1980. “Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI–XVII вв.” Средневековый Восток. Москва.
- Гаркавец А.Н. 1981. “Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи”. Тюркологический сборник. 1977. Москва.
- Дашкевич Я.Р. 1962. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. Ереван.
- Кучук-Иоаннесов Хр. 1903. “Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму”. Древности восточные. Т. 2. Вып. 3. Москва.
- Сецинский Е. 1895. Город Каменец-Подольский. Киев.
- Словник... 1977. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. Т.1. Київ.
- Туманян Э.Г. 1971. Древнеармянский язык. Москва.
- Хачикян Л.С. 1961. “Новые материалы о древней армянской колонии в Киеве”. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Вып. 1. Ереван.
- Dachkévytch Ya. 1973–1974. “Les Arméniens a Kiev (jusqu' a 1240)”. Revue des Études armeniennes. Nouvelle Serie. T.10. Paris.
- Dachkévytch Ya. 1975–1976. “Les Arméniens a Kiev (jusqu' a 1240)”. Revue des Études armeniennes. Nouvelle Serie. T.11. Paris.
- Kamenec-Podolsk...1963. Kamenec-Podolsk k'ałak'i haykakan datarani arjanagruŋyunnere (XVI d.). Erevan.
- Przedziecki A. 1841. Podole, Wołyn, Ukraina; Obrazy miejsc i czasów. T.1. Wilno.

Валентин Величко

РЕГІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИТАЮ

(ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ)

Криза формаційного підходу, який тривалий час був лише “робочою гіпотезою” [Общество... 1991, 84], викликала потребу нового, свіжого трактування соціально-економічної історії Сходу взагалі й Китаю зокрема. Одним із продуктивних, хоч і малодосліджених, став регіональний підхід, давно властивий зарубіжному китаєзнавству (як-от, наприклад, “сунський проект” Е.Балажа). Необхідність розробки регіональної проблематики відчули й вітчизняні китаєзнавці.

Потреба в дослідженнях регіональної специфіки господарського та соціального розвитку викликана не тільки й не стільки вимогами прочитати “чисті сторінки” економічної історії Китаю. Хоча само по собі “відкриття” умов становлення економічного комплексу того чи іншого краю було б цікавим, як колись вельми цікавими й популярними були дослідження “білих плям” на карті Азії.

З’ясування співвідношення двох початків, регіональної специфіки та загальнокитайського суспільно-економічного потенціалу, важливе як синтезуючий показник рівня й тенденцій розвитку середньовічного суспільства. Це дозволяє виявити не лише хронологічні вузли, дати більш чітку історичну періодизацію, а й намітити контури стадіальної типології однопорядкових процесів, попри їхню територіальну рознесеність та асинхронність [Макаренко 1991, 15].

Якщо ж узятися до розробки абстрактно-теоретичної моделі розвитку суспільства, то й тут досвід окремих регіонів (а вони часто були або окремими державами, або напівзалежними формуваннями) дозволить чіткіше з’ясувати загальні риси такої моделі.

Це лише одне, хоч і важливе, “надзавдання” регіонального погляду на середньовічну історію Китаю. Без спеціальних достатньо ґрунтовних регіональних екскурсів, дослідження нерівномірності економічного розвитку, демографічного росту, наявності або обмеженості мінерально-сировинних та природних ресурсів, інших питань, життєво важливих для китайської цивілізації, а також з’ясування антропогенного фактора розвитку й “походження” екологічних проблем без їх локалізації, мабуть, неможливе¹.

Очевидно, це стосується й розробки теоретичних уявлень про державний устрій Китаю через вивчення конкретно-історичних інститутів (центрального та регіонального) державного управління, а подекуди й традиційного самоврядування. На основі регіонально-економічного підходу до цих проблем якісно поновленим (або принаймні збагаченим) стане інструментарій дослідника таких питань, як характер і ефективність дії верховної місцевої влади, господарського механізму, адміністративно-територіального устрою, внутрішньої й зовнішньої політики, дипломатії².

Саме через адміністративну систему й законотворчість держава використовувала у своїх інтересах результати економічного розвитку регіонів, встановлювала, підтримувала та посилювала контроль на комунікаціях, місцевих ринках, пунктах податкової й митної мережі. Нарешті, держава була безпосереднім власником землі, включаючи орну, – основного засобу виробництва. Поза коротким і далеко не повним переліком реляцій щодо необхідності регіонального підходу та його органічної

притаманності до кардинальних соціально-економічних проблем звернемося до деяких, найбільш відомих першоджерел і спробуємо визначити їхні можливості.

Літописи й відповідні розділи (*zhi, shihuo zhi* та ін.) династичних хронік китайських імператорів наводять числові та якісні дані про розміри й розташування основних масивів орної землі, окремі господарства, розвиток ремісництва й промисловості у містах. Враховуючи, що джерелами цих хронік значною мірою були доповіді китайських чиновників із місць, а також зведення й розрахунки по регіонах столичних відомств, можна, на наш погляд, вважати, що вони – початкова умова регіональних економічних досліджень.

Регіональному розвитку країни, як і соціально-економічним процесам взагалі, притаманні тенденції циклічності. Так, у Ханьську епоху (206 р.до н.е. – 220 р. н.е.) відбувалися різкі зміни в розселенні, розподілі орних земель, в інфраструктурі сільського господарства. У системі регіонального управління кілька разів суттєво змінювалося співвідношення центр – провінція. Наприкінці епохи, завдяки загальнодержавній традиційній політиці “землеробство – основне, ремісництво й торгівля – другорядне”, найбільш розвиненими регіонами країни стали території середньої та нижньої течій Хуанхе та Хуайхе, а центрами ремісництва й торгівлі – багатолюдні міста Чанань, Лоян, Ченду, Янді, Ханьдани, Лінцзи. Певна уніфікація стандартів, мір ваги й грошової системи, створення сітки доріг і судноплавних каналів стимулювали розвиток товарно-грошових відносин та відкриття нових ринків. Перші постійні канали переміщення значних мас товарів, за джерелами Ханьської епохи (*Han shu, Shiqi shi shangqiu, Hou Han shu*), дозволяють стверджувати наявність міжрегіональної торгівлі, а вихід через південнокитайські порти Фаньюй (Гуанчжоу), Наньхай до ринків Індії й країн Аравійського півострова і через “шовковий шлях” до країн Середньої та Південної Азії – про постійні міжнародні потоки товарів і грошей.

Кінець епохи ознаменувався активним втручанням держави у всі сфери економічного життя, намаганням встановити монополію й жорстку регламентацію в сфері купівлі-продажу землі, торгівлі, ринкових цін, кредитно-позикової системи тощо (“реформи Ван Мана”, 9 – 23 рр. н. е.).

Як і в попередню епоху “заколоту семи ванів” (II ст. до н.е.), коли надмірна централізація економічної влади й управління викликала опір напівзалежних місцевих князівств, держава не змогла ефективно регулювати соціально-економічні процеси. Один із “ванів-заколотників”, Лю Пі, як свідчить тогочасне джерело, “монополізував скарби гір і морів”, привласнив державні податки (*yan tie lun jiaozhou*). За реформ Ван Мана більшість додаткового продукту знову потрапляла до землевласників та купців китайських міст. В обох випадках відбувалося або значне скорочення населення, або його переливання з регіону в регіон, зокрема із сільських регіонів до міст; зменшувалась інтенсивність і скорочувався обсяг міжрегіональних зв’язків, не кажучи вже про міжнародні; наставав період різких змін у територіальній структурі виробництва.

У “Дискусії про сіль та залізо”, яка у I ст. започаткувала пошук нових шляхів, зокрема, регіонального розвитку країни, частина державних чиновників і теоретиків знову почала виходити з ідеї централізму, висунутої легендарним Гуань-цзи: “Якщо весь прибуток проходить через державний канал, така держава непереможна. Якщо ж він проходить через чотири канали, то така держава неминуче гине” [Штейн 1959, 355].

Джерела III – VI ст. (Вейської та Цзіньської епох) конкретно змальовують регіональний розвиток виробничих сил і суспільного виробництва. Через розвал централізованої імперії Хань і наступну децентралізацію управління, та ще навалу сусідніх кочових та напівкочових народів на Північний Китай, відбулися кардинальні територіальні зрушення у розміщенні виробничих сил.

Середньовічні джерела (*Jin shu*) свідчать, як значна частка населення країни перебиралася в малозаселені центральні й південні райони, як на Півночі занепало

сільське господарство, ремесла й торгівля. За умов, коли роздіблена держава й регіони в III – VI ст. не могли забезпечити нормальний плин соціоприродних процесів (насамперед функціонування розвинутої й розгалуженої іригаційної мережі, а також широкомасштабну допомогу виробничникам на випадок стихійного лиха), відбувався масовий вихід із культивацийного обороту орних земель.

“Географічні описи” (*difang zhi*)³ провінцій, округів, областей і повітів містять чимало конкретних даних про природні умови, господарство, торгівлю, територіальний поділ, податкову систему по регіонах різних рівнів.

По ряду регіонів “Географічні описи” допомагають досліджувати процес розвитку визначених економічних явищ в одній місцевості протягом кількох століть⁴.

Наприкінці IV – на початку VI ст. нижня течія Янцзи й провінція Сичуань заселилися значною частиною вихідців із Північного Китаю. Вони перенесли сюди нові сільськогосподарські технології. Перелогове землеробство швидко змінилося зрошувальним. Відбулися кардинальні зміни й у розміщенні ремісничого виробництва. Джерела Північної Вей дають численні приклади влаштування в нових ремісничих центрах десятків тисяч сімей майстрів і робітників. Особливо бурхливо розвивалося залізоробне виробництво, соляний промисел, ткацтво (*Wei shu*).

Об’єднання країни в єдину державу в Суйську епоху (VI ст.) призвело до змін у регіональній економічній політиці. Зусилля суйських імператорів спрямовувалися на те, щоб відновити орні землі, втрачені через стихійні лиха й політичні негаразди. Завдяки втіленню в життя традиційної доктрини “землеробство – основне, ремісництво й торгівля – другорядне” загальна площа орних земель протягом VI – VII ст. збільшилася майже втричі. Є дані, що це сталося внаслідок упорядкування податкової системи та інших економічних і позаекономічних чинників. Джерела з економічної історії Китаю того часу дають вкрай складну й неоднозначну картину регіональних виробничих сил, вивчення яких потребує значних зусиль. В окремих регіонах виробничі сили не тільки не розвивались, а й скорочувались через міжусобиці, роздібненість, навали кочових і напівкочових народів.

На цей час припадає й виникнення ще одного малодослідженого кола питань регіональної політики, пов’язаної з формуванням систем землекористування та іригації.

За Танської епохи особливо нерівномірним було формування територіальної системи сільського господарства на макрорівні. У Північному Китаї найважливіші економічні показники сільського господарства тривалий час не зростали, тоді як у басейні Янцзи, районі нинішньої течії Хуанхе, та в провінції Чжецзян динамічно формувалися густозаселені сільськогосподарські райони, складалися центри шовководства, спеціалізовані райони вирощування технічних культур, особливо чаю. У цей період і далі поглиблювалися розбіжності між північним і південним типами землеробського господарства. Середньовічні джерела та їх сучасні трактування [Ershiwu shi 1934, 3] дають безліч фактів про те, що на Півночі переважало міцне господарство, яке використовувало тяглових тварин і різноманітні знаряддя, а на півдні – малі господарства з ручним землеробством і найпростішими знаряддями.

За початок Сунської епохи (друга половина X – початок XI ст.) наявні джерела не дають достовірної картини про різкі зміни в територіальному розміщенні виробництва. За такий тривалий період, однак, чітко виявилася тенденція до зростання орних земель на Півночі й відповідно – поширення селянських господарств північного типу. Зрушення в територіальній структурі сільського господарства, тісно пов’язані з будівництвом іригаційних споруд, відбулися пізніше. Документи Сунської епохи далі підтверджують активну регіональну політику держави. Декрети імператора Чжао Шоуї за таким джерелом, як “Чорнове зведення найважливіших матеріалів династії Сун”, нерідко враховували особливості місцевих умов різних районів імперії (*Song hui yao jigao*). Значна кількість історичних творів дає уявлення про систему регіонального

управління, особливо на мікрорівні (Si ku quanshu). З XII століття імператорські укази мали визначену територіальну адресу. Однією з причин цього був потяг могутніх феодалних домів до самостійності як політичної, так і економічної. В зазначений час це стосувалося провінцій Хунань, Хубей і особливо південно-західних провінцій (Сичуань, Куйчжоу). Указом 996 р. уряд через адміністративні органи обласного, повітового й волосного рівнів прагнув встановити контроль над соціальним життям, господарською діяльністю сильного Південно-Західного осередку феодалів.

З кінця XII до початку 60-х років XIII ст. почасти з політичних причин (загарбання Північного Китаю чжурчженями) знову починається скорочення та переливання населення з Півночі на Південь. Але основне розміщення виробництва відбувалося в Східному Китаї (дельта Янцзи, провінція Чжецзян). Завдяки прогресивній агротехніці, новим засобам виробництва та істотному зменшенню населення країни в цілому було забезпечене значне зростання регіональної продуктивності праці⁵. Це дало підстави деяким ученим стверджувати, що підйом сільського господарства в Центральному й Південному Китаї XI – XIII ст. був середньовічною “аграрною революцією” [Balazs 1957, 587–593].

Для Сунської епохи також характерний розвиток ремісництва й поступова урбанізація, яка змінювала територіальні продуктивні сили. Одне з найбільш відомих і цінних першоджерел цього періоду – книга Лі Сінчуаня “Різні замітки про події при імператорському палаці й у народі з епохи Цзяньян” – подає статистичні дані про видобуток корисних копалин, виробництво промислово-ремісничих товарів. Це перше відоме нам джерело, де чітко визначено регіональний розподіл матеріалу. Навіть більше : на певній статистичній базі автор досліджує територіальну спеціалізацію виробництва.

Регіональні економічні проблеми Сунської епохи за середньовічними джерелами досліджені французьким сінологом-медієвістом Е.Балажом. Спираючись переважно на невідомі нам адміністративні документи сунського двору (із застосуванням картографічного методу – вперше), Е.Балаж визначив територіальні угруповання (комплекси) Сунського господарства, а також комерційні й виробничі центри багатьох галузей ремісництва [Balazs 1957, 587–593].

З інших Сунських джерел, які торкаються ремісництва, впливає й те, що зростання промислових центрів невіддільне від міграційних процесів, особливо тих, що проходили на мікрорівні. За даними “Yongle da dian” (“Великого зведення, упорядкованого в роки Юнле”), за півстоліття в окремих повітах Південно-Східного Китаю міське населення збільшилося приблизно в сім разів, а сільське – у півтора [Yoshinobu 1970, 137]. Очевидно, що при незначному прирості населення від міграції зовні перерозподіл наявного населення на користь міста – значний.

Втрата через навалу в Китай племінного союзу чжурчженів (початок XII ст.) двох третин території, мабуть, не змінила тенденції до посилення комплексотвірних процесів.

У XII ст. чітко визначилося складання локальних і магістральних транспортних систем та товарних потоків. Південно-північний напрям цих потоків переважав над іншими. Тогочасні джерела, поряд із транспортною ситуацією в тому чи іншому регіоні, дають і поважну статистичну базу. Вона вторинна: переважають дані про торговельні податки й збори в різних регіонах [Lishi yanjiu 1961, 4, 46–47]. Але й це дозволяє виявляти центри міжрегіональної торгівлі та процеси місцевих торговельних зв'язків. Уже назване “Чорнове зведення найважливіших матеріалів династії Сун” дає чітке уявлення про основні товарні потоки на Південь. Оскільки на Півдні великих міст, транспортних вузлів та осередків внутрішнього ринку було мало, то різко зросла транспортно-торговельна активність адміністративних центрів нижчих рівнів-округів чи й навіть повітів (Song hui yao jigao). Такий темп урбанізації особливо характерний для провінцій Гуаннаньдун та Гуаннаньсі, де нові міста-чжені виникали

до появи там міської адміністрації. За офіційною класифікацією вони формально не були містами, хоча за населенням і територією, не кажучи вже про торгово-ремісничу діяльність, часто переважали “офіційні” міста. У Сунський період, за тодішніми джерелами, вже наприкінці X ст. утворився ще один чинник регіональної інфраструктури – загальнодержавна фінансово-податкова система. Існувала ціла мережа податкових управлінь – від Центральної палати торговельних податків до податкових пунктів у чуженях та “неофіційних” містечках. “Сун ши” повідомляє, що існували тимчасові макрорегіональні податкові управління: спершу для східних районів, а тоді й для західних (Song shi). Для Південного й Північного районів це означало, що власті враховували соціоприродну різницю між Півднем та Північню країни.

Значні регіональні відмінності існували й у грошовому обігу. В китайських династичних історіях, переважно у розділах “Шихо чжи” (“Shihuo zhi”), є чимало імператорських указів, які регулювали грошову систему, зустрічаються повідомлення чиновників щодо фінансового господарства, а також доповідні з місць про його функціонування в провінціях. Навіть забезпечення сировинної бази монетної справи, використання різних матеріалів як засобів грошового обігу, поширення різновидів кредитних грошей мали суттєві регіональні відмінності (Fin shu). Суто місцеві особливості мали товарно-грошові стосунки з прикордонним населенням, також відбиті у тих самих династичних історіях [Производительные... 1984, 35]. Внутрішні особливості грошового обігу мають місцеві джерела на зразок документів з Дуньхуану (Танського періоду) або колекції паперових грошей XIV століття, знайдені в мертвому місті Хара-Хото, не кажучи про джерела щодо Чосону (Кореї), Дайв’єту чи країн Південних морів з їхнім “номінальним васалитетом” (термін О.А.Бокщанина) у відносинах з Китаєм.

У XVI ст. тривала інтенсивна урбанізація, розвивалися старі та виникали нові міста. Цей процес тісно пов’язаний із зростанням ремісництва й торгівлі. Торговельно-ремісничі поселення виникали уздовж транспортних артерій та у вузлових місцях. Вони виконували, поряд з виробничою, також важливу транспортно-розподільчу функцію. Але міста насамперед виникали і як центри переробки сировини в сільськогосподарських районах, що в XVI ст. вже спеціалізувалися на шовковництві, вирощуванні бавовнику, цукрової тростини, інших технічних культур. Такі праці з економіки регіонів, як “Гуандун сіньюй”, “Ваньлі цзяньжу”, “Ужу ліньюй чжи” тощо, містять численні дані про регіональну спеціалізацію й роль місцевих поселень в її становленні [Guangdong xinyu 5; Wanli jian shu, 1, 60; Wuru lin yu zhi, 13, 15].

Процесу урбанізації в XVI ст. властива ще одна тенденція. В районах деяких міст – ремісничих центрах – виникали села, населення яких при незмінному офіційному статусі дедалі більше відходило від сільського господарства й займався ремісництвом. Ці села перетворювались в чжені – великі торговельно-ремісницькі поселення. Очевидно, цей процес почався з південно-східних провінцій і поступово поширився на Північ і Захід (Shuanlin zhen zhi).

Період XIV – XVII ст. у соціально-економічній історії Китаю дав низку джерел, що висвітлюють розвиток регіональних виробничих сил. Поширена думка про те, що з останньої третини XIV ст. почався заключний етап розвитку виробничих сил і суспільного виробництва середньовіччя. Однак він здебільшого має політичні причини.

При вивченні регіональних виробничих сил цього періоду династичні історії (“Юань ши”, “Мін ши”) дещо втрачають своє значення як джерела з історії регіональної економіки. В той же час і далі складаються “географічні описи”, чіткішою стає їхня прив’язка до певних адміністративно-територіальних одиниць, з’являється можливість провадити порівняльні дослідження, враховуючи природне районування, географічний фактор, стан і особливості соціоприродних процесів у регіонах.

З’являється місцевий матеріал для економічної й демографічної статистики у хроніках типу “Shi lu” (“Правдиві записи”) (Ming shi lu). Дані про зростання посівних площ та населення дозволяють простежити локальні особливості у землезабезпеченні,

а при натуральних показниках виробництва (або в грошовому обчисленні) – і регіональну продуктивність праці. Масив даних про податки й мито в цих джерелах дозволяє аналізувати стан продуктивних сил таксономічних одиниць того чи іншого рангу, обсяг та можливості централізованої державної мережі постачання, а почасти й міжрегіональний обмін. Податкові й митні обсяги з приморських районів або з областей на кордонах із кочовиками Центральної Азії давали картину експортних можливостей регіонів і розвитку зовнішньої торгівлі⁷.

Нові зрушення спостерігались і в системі управління. Окремі законодавчі акти й укази імперії (про оподаткування, матеріальне постачання) видавалися для окремих регіонів з урахуванням виробничої (сільськогосподарської чи ремісничої) спеціалізації [Ming shi lu, 2a].

Чимало джерел з регіональної економічної проблематики належить окремим авторам. Їх джерелознавча вартість різна: від капітальних праць ученого XVII ст. Гу Яньу, який дає історико-економічний та географічний опис країни, до авторських офіційних чи неофіційних хронік китайських міст і окремих місцевостей. Існувала й ціла низка праць середньовічних авторів з різних провінцій про стан господарства та виробництва в регіонах (див. таблицю).

Щодо джерел типу “Ши лу” слід зазначити, що в них зустрічаються нечасті, але показові ознаки становлення (після політичних або стихійних катаклізмів) та розвитку товарообміну й ринкових відносин між містом та сільськогосподарським районом. В окремих регіонах з різною інтенсивністю поглиблювалася спеціалізація аграрного виробництва, а ціни на місцевих ринках дедалі більше стають основою для сплати державних податків [Ming shi lu 10, 11]. Навіть такий побіжний і несистемний огляд середньовічних джерел дозволяє поглиблено вивчати соціально-економічну історію Китаю в таких сферах:

- зміни природничо-кліматичних умов господарської діяльності, що викликали (безпосередньо або побічно) зміни в розміщенні виробництва й системі розселення по регіонах;
- переміни регіональної продуктивності праці в сільському господарстві, ремісничому виробництві, будівництві і транспортній системі;
- розширення міжрегіональних торговельно-економічних зв’язків, товарного обігу й потоків, переміщень торговельного капіталу й робочої сили;
- формування взаємовідносин центральних органів з периферією і місцевих управлінських структур із підлеглими, аж до представництв влади нижче повітового рівня;
- створення загальнокитайського ринку, локальні прояви торгового ізоляціонізму й ремісничого протекціонізму, виникнення і розпад місцевих ринків;
- формування в регіонах саморегульованого господарського механізму в умовах відносної політичної відособленості;
- з’ясування регіональних особливостей кредитно-грошової системи, місцевих грошей, фінансово-розрахункових документів, локалізованих сировинних баз по виробництву монетного (грошового) матеріалу;
- створення розгалуженої загальнодержавної та місцевих систем оподаткування, “ефективність” їх дії у просторово-часовому вимірі;
- розвиток урбанізаційних процесів, зростання кількості й розмірів міст, зміни в їхньому плануванні, формування ремісничо-сільськогосподарських комплексів довкола міст та крапково-лінійної транспортної структури між ними тощо.

Можна гадати, що подальша розробка цієї тематики в регіонально-економічному ключі матиме науково-практичне значення. На прикладі Китаю може вдосконалюватися інструментарій порівняльного аналізу господарства осілого типу при суттєвих відмінностях локально-історичних умов. Звідси вихід на методологію порівняльного вчення господарств в широкому історичному контексті.

**Тематика авторських джерел про стан господарства
та виробництва в окремих регіонах Китаю
(XIII – XVIII ст.)**

Автор або упорядник, редактор	Регіон (провінція)	Назва праці (обсяг)	Основні напрям- ки досліджень господарства ре- гіонів	Період
1) Ван Цунь	Переважаюче Цзяннань	Yuanfeng jiu yuzhi (опис дев'яти жит- ниць старого Ки- таю)	Сільське госпо- дарство, зернове господарство	З “давни- ни” до XII ст. включ- но
2) Ван Сян- чжи		Yudi jisheng (повний опис китаї- ської землі) 192 цзюаня	Сільське госпо- дарство, ремісни- цтво	XIII ст.
3) Гуй Цзін- шунь	Шаньсі	Hengshan zhi (опис гірського р-ну Хеншань), т. 1–5	Промисли, гірни- ча справа	XVIII ст.
4) Інь Гуань- жень, Чжан Жу- лінь	Аомень	Aomen jilue (короткі записи про Аомень), 1 кн.	Багатогалузеве господарство	XVII ст.
5) Лі Тяо- юань	Цзяннань	Nanyue biji (нотатки про пів- денні землі), т.1, 2	Землеробство, водне gospodar- ство, ринки міст	XIII ст.
6) Не Цзянь- гуан	Шаньдун	Taishan dao li ji (записи про гори Тайшань)	Транспорт, про- мисли, місцеві ринки	XVII ст.
7) Цзен Вей	Чжецзян	Guang Yandangshan zhi (опис гори Янь- даншань)	Особливості роз- витку госпо- дарства у гірських районах	До XII ст.
8) Цянь Шою	Цзяннань	Xian Chun Lingan zhi (опис столиці Лі- нань в період воло- дарювання Сянь Чуня)	Міське господар- ство	XIII ст.

¹ Навіть у піонерних роботах, у прагненні “підняти соціально-екологічну цілину”, наявність регіонального підходу однозначна [Кульпин 1990, 245].

² Регіональні аспекти цих першоджерел досліджувались у вітчизняному й зарубіжному китаєзнавстві. Їхні обсяги, як правило, великі (хроніка китайської держави Сун “Сун ши” має близько 1000 друкованих аркушів).

³ У назвах окремих описів слово “діфан” відсутнє (“У сянь чжи” – “Опис повіту У” та ін.).

⁴ Подеколи в одному випуску “діфан чжи” міститься матеріал про розвиток регіону за п’ять – сім століть.

⁵ За даними американського синолога Lee Mable Pinghua населення Китаю за період з 1189 по 1264 рік скоротилося з 25,4 до 13,0 млн душ [Pinghua 1921].

⁶ Дослідники цих джерел вважають, що в них багато лакун, викликаних політичними міркуваннями правлячих верхів або заборонами офіційної ідеології [Крюков, Малявин, Софронов 1987, 14].

⁷ У ряді випадків джерела типу "діфан чжи" доповнювали стислі констатації які знаходимо в типі "ши лу" [Guangdong tongzhi 1823, 89].

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

- Ershiwu shi. 1934. V.3. Shanghai.
 Guangdong tongzhi. 1823. V. 89.
 Guangdong xinyu. 1–12 v. – B.5.
 Han shu. 1962. Beijing.
 Hou Han shu ("zhi" bu). 1–8 v.
 Jin shu. 1958. Ershisi shi. V.19. Shanghai.
 Ming shi lu. 1964–1968. V. 10, 11. Xianggang.
 Shuanlin zhen zhi. V.13.
 Siku quanshu zhengben chuzi ("shi" bu). V.1.
 Song hui yao jigao. V.5 ("shihuo zhi" bu). Beijing.
 Song shi. Sibei yao. V.754.
 Wang Mingsheng. 1959. Shiqi shi shangqin. V.1. Beijing.
 Wanli jianshu. V.1.
 Wei shu. 1936. V.114. Shanghai.
 Wuru lin yu zhi. V.13.
 Huan Kuan. 1958. Yan tie lun jiaozhu. Shanghai.

ЛІТЕРАТУРА

- Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. 1987. Этническая история китайцев на рубеже средневековья и нового времени. Москва.
 Кульпин Э.С. 1990. Человек и природа в Китае. Москва.
 Макаренко В.В. 1991. "К вопросу об уровне феодального развития как основе капиталистической трансформации общества". Восток в новое время: экономика, государственный строй. Москва.
 Общество... 1991. Общество и государство в Китае. Тезисы докладов XXIII научной конференции. Ч.2. Москва.
 Производительные... 1984. Производительные силы и социальные проблемы старого Китая. Под редакцией Илюшечкина В.П., Непомнина О.Е., Хохлова А.Н. Москва.
 Штейн В.М. 1959. Гуань-цзы. Исследование и перевод. Москва.
 Balazs, Etienne. 1957. "Une carte des centres commerciaux de la Chine a la fin du XI siecle". Annales: Economies, Societes, Civilizations. T.4. Paris.
 Elwin, Mark. 1973. The pattern of Chinese past. Stanford.
 Jingji yanjiu. 1956. 4.
 Lishi yanjiu. 1961. 4.
 Pinghua, Lee Mable. 1921. The economic history of China. New York.
 Yoshinobu, Shiba. 1970. Commerce and society in China. Transl. by M.Elwin. Ann-Arbor.

Лідія Петрова

ПРО АНДАЛУСЬКИЙ ПРОТОТИП ПРОВАНСАЛЬСЬКОЇ ЛІРИКИ

“Важко допустити, що просто волею випадку в арабській Іспанії і на півдні Франції в один і той самий історичний період виникла така складна поетична форма, як заджал”.

П.Декс (“Семь веков романа”)

Відомо, що в середні віки Прованс був однією з найкультурніших областей Європи. Міста південної Франції надовго зберегли римське законодавство й римський муніципальний устрій. Через Марсель, фокейську колонію, поширювалася еллінська цивілізація й традиції. Крім того, Прованс відчував неабиякий вплив арабів, які в Іспанії були посередниками між християнським і мусульманським світами.

Саме тут, ніби й несподівано, розквітла в XII ст. поезія, якої ще не знала тоді середньовічна Європа. Провансальська література першою досягла художньої обробки в творчості своїх поетів-трубадурів, ставши, таким чином, найстарішою із романських літератур. Мандрівні поети, які представляли її, були прийняті при різних дворах Італії, Сіцилії, Англії та Іспанії; туди вони несли свої вірші, що оспівували нові ідеали любові й добрести.

Нові ідеї, нові настрої, специфіка жанрових форм, образи й строфіка – все це визначило особливу роль провансальської лірики, яка кликала до життя поетичну творчість середньовічної Європи й усього Середземноморського культурного ареалу.

У середньовічній Іспанії – Андалусії також існувала строфічна поезія, за якою арабські філологи довго не визнавали рівних прав з літературою Дамаску чи Багдаду через її відхід від класичної традиції моно-

рима, що утвердилася в VI ст. також через використання народної мови – кордовського діалекту з домішкою романської лексики.

Так, автор XIII ст. ат-Тіфаші (пом. 1253 р.) не без зловтіхи констатував, що “в старовину пісні людей Андалусії були за стилем або християнськими, або в дусі бедуїнів, погоничів верблюдів” [García Gómez 57].

Дещо поблажливішими виявилися представники арабської науки, вихідці з Андалусії, для яких місцева мова й нові традиції поступово ставали рідними. Так, історик іспано-арабської літератури Ібн Басам із Сантарена (пом. 1141 р.) уклав антологію строфічних творів з короткою згадкою про їхніх авторів. Знаменитий філософ Ібн Халдун (пом. 1406 р.) і собі не обійшов увагою строфічної арабської поезії, відомої в двох своїх формах *muwašṣaḥ* (“оперезаний”) і *zağal* (“мелодія”). Обое вчених сходилися на думці, що строфу *muwašṣaḥ* винайшов сліпий поет із Кабри, поблизу Кордови – Мукаддам Ібн Муафа, який жив наприкінці IX – першій чверті X ст.

Muwašṣaḥ – строфічний вірш з основною схемою

```

—A—A
—A—A
—B—B
—B—B
—B—B
—A—A
—A—A
—C—C
—C—C
—C—C
—A—A
—A—A

```

будувався на повторенні римованих оперезаних двовіршів і неримованих тривіршів-моноримів. *Muwašṣaḥ* неод-

мінно писався літературною арабською мовою, а лексична вільність у вигляді діалектичних або романських слів допускалася лише в рефрені, арабською – *markaz* ("кілочок", "підпора"). *Zağal*, який принципово не різнився у формальному відношенні, повністю створювався на діалекті із значною домішкою романської розмовної лексики.

Поки ще не з'ясовано, що давніше – *tiwaššaḥ* чи *zağal*. Більш поширена думка, певно, не без впливу Ібн Халдуна, що *zağal* – народний варіант *tiwaššaḥ* й виник пізніше. Г. Крачковський висловив припущення про більш раннє походження *zağal*, який поступово ввели в літературу арабські філологи; вони вилучили з нього його особливості – колоритну мову мешканців андалуських міст, яка й складала, за словами Ібн Сана ал-Мулка, "сілі заджала, його цукор, його мускус".

Видатним майстром заджала, диван якого дійшов до наших днів, вважається "імам поетів" кордовець Ібн Кузман (1080 – 1100).

Звернемося тепер до лірики трубадурів, творчість яких викликала численні наслідування в інших народів, де первісно мовою поезії була мова південної Франції. Наскільки мистецтво мандрівних співців з Провансу було популярне в Італії свідчить хоча б те, що Данте в своїй "Комедії" вивів трубадура Арно Данієля, вклавши в його уста кілька строф провансальською мовою (Чистилище, п. XXVI). В епоху Відродження, коли вірші трубадурів читали й вивчали італійські поети, і Данте, і Петрарка були зобов'язані їм не менше, аніж творам стародавніх класиків.

Що ж до іспано-арабської строфічної поезії, то вона не зажила такої слави поза арабським світом, ставши в історії арабської культури яскравою, але швидко згаслою зіркою. Інтерес до неї за межами арабського ареалу виник завдяки дослідженням євро-

пейських учених генезису провансальської поезії.

До початку XX ст. існувало дві гіпотези. Перша зводила поезію трубадурів до античної традиції (так звана "антична"), друга – "середньовічно-християнська" – до латинських церковних гімнів.

У поетиці Провансу важко розглядати пряму античну спадкоємність хоча б тому, що антична поезія, як відомо, не знала рими, тоді як практика трубадурів виробила нові поетичні форми з чіткими комбінаціями рим, описані в поетичному трактаті Молиньє [Molinie 1811]. Щоправда, народна пісенність Провансу зберігала деяку архаїку латинських пісень, та сліди її скоріше відчувалися не в творчості трубадурів, а в ремеслі жонглерів, які мусили розважати публіку всілякими фокусами й комічними сценками. Вони нерідко виступали з трубадурами, акомпануючи їм на музичних інструментах, але ніколи не ставали професійними поетами, так і лишаючися співцями-ремесниками.

У провансальській ліриці трапляються мотиви, які можна співвіднести з травневими піснями, виконуваними в старовину на флораліях – весняних святах на честь богині Флори; однак, як на нас, годі тільки цим збігом пояснити складне й багатогранне мистецтво трубадурів.

Середньовічно-християнська гіпотеза, яка допускала, що прототипом провансальської лірики є латинські церковні гімни лише на основі того, що в них, як і у віршах трубадурів, використовувалися тривірші-монорими, теж виявилася досить вразливою; це переконливо довів іспанський романіст R. Menéndez-Pidal, полемізуючи з Р. Лапа і А. Жанруа [Менендес Пидаль 1961, 468 – 478].

По-іншому підійшов до проблеми іспанський арабіст Рібера-і-Тарраго, який на початку століття висунув так звану "арабську" гіпотезу щодо походження провансальської, а отже, і всієї

європейської середньовічної поезії.

Учений звернувся до поетичної творчості арабів Іспанії, до строфічної поезії – *muwašṣaḥ* і особливо *zaḡal*. Його увагу привернув унікальний рукопис дивана Ібн Кузмана, який і досі зберігається в Інституті сходознавства в Санкт-Петербурзі. Саме в ньому він побачив “цілу поетичну систему, яка осягає дуже живим світлом темну добу середньовічної європейської лірики: ця лірична система пов’язана, на його думку, найтіснішими нитками з європейськими, які зародилися на кілька віків пізніше” [Ribera 1912, 1, 5].

Справді, аналізуючи поетичний матеріал дивана кордовського поета, можна дійти висновку про безперечну близькість іспано-арабської строфічної поезії та лірики трубадурів. Це – і теми, і образи, і ритмічне оформлення, і, нарешті, сама манера виконання, яка передбачає музичний супровід або спів соліста з хором.

Використовуючи прийоми арабської класичної поезії, Ібн Кузман вводив у літературну практику й народно-пісенні виражальні засоби, притаманні самій природі куплетної форми. Специфіка його лірики полягає насамперед у різноманітному використанні живої розмовної мови (окремі репліки, монологи й діалоги), майстерно вплетеної в поетичну тканину *zaḡal*. Пряма й непряма мова займає не менше половини дивана. Деякі п’єси цілком побудовані на відтворенні живої розмовної інтонації. В його *zaḡal* розмовляють усі: мешканці кварталу, що влаштували засідку невдасі-закоханому, самі закохані, друзі дитинства і випадкові сусіди по товариському бенкету. Навіть зірки в небі розмовляють між собою чудової весняної ночі.

Традиції інтонаційної виразності, де пряма й непряма мова звучить у повторюваних рефренах, властиві й поезії трубадурів. У Ібн Кузмана вона стала самостійним поетичним прийомом. На основі аналізу текстів рукопи-

су ми виділяємо три її основні функції:

- 1) мовна характеристика героїв;
- 2) пряма мова як прийом опису;
- 3) пряма мова як композиційний

прийом.

Усе, чим майстерно володів кордовський поет, зустрічається і в ліриці трубадурів. Завдяки цьому ми не тільки “бачимо”, а й “чуємо” те, що закарбовано на сторінках унікального рукопису і в збірниках провансальських співців.

Проводячи паралель між заджалями Ібн Кузмана й поезією трубадурів, вкажемо ще на три істотні моменти:

- 1) співпадіння основних принципів побудови строфічних форм;
- 2) мова поезії – літературна обробка місцевої розмовної мови – в тому та іншому випадку;
- 3) куртуазний характер любовної лірики.

Повернемося до гіпотези Рібери, який вважав, що виникла в Андалусії строфічна поезія поширилася згодом на північний захід Середземномор’я, де й стимулювала зародження якісно нової поезії – праматері всієї європейської.

Припущення, висловлене Ріберою, ще не стало загальноновизнаним, але одразу ж знайшло підтримку серед представників іспанської арабістичної школи, а також в окремих арабістів і романістів інших країн. Палким прихильником нової гіпотези був, наприклад, російський арабіст Г. Крачковський, праці якого значно сприяли популяризації ідей Рібери [Крачковський 1956, 2, 360 – 373, 470 – 524; 5, 300 – 329].

Слід, однак, зазначити, що окремі загальні зауваження й міркування про вплив іспано-арабської поезії на європейську подібуються в працях, присвячених арабській літературі в Іспанії починаючи з середини минулого століття. Так, Ф. де Барді вважав Європу “боржницею Аравії”, бо, за ним, “завдяки їй Європа одержала можли-

вість бути проголошеною царицею світу в науці й літературі” [Bardi 1846, 248]. Він же за півстоліття до гіпотези, запропонованої Ріберою, писав: “Поштовх до нової літератури дали араби... Справді *арабською* була форма і суть провансальської поезії” [Bardi 1846, 240].

У іншого дослідника – А.-Ф. фон Шака, автора двотомної праці “Поезія і мистецтво арабів Іспанії та Сіцилії”, знаходимо зауваження про те, що строфічна поезія арабів несправедливо забута, тоді як кастильська, провансальська й північно-французька вивчені до найдрібніших деталей, а в “хорі всіх націй відсутній якраз голос того народу, який тривалий час своєю культурою осявав усі інші” [Schack 1865, 4]. Крім того, він підмічає спільність андалуської любовної лірики й провансальської, мовлячи: “Вже в IX ст. зустрічаємо ми вірші андалуських поетів, сповнені ніжних почуттів; вони являють собою майже благоговійне оспівування, що його християнські лицарі присвячували дамі свого серця” [Schack 1865, 61].

Строфічну форму *zağal* учений має за довершену й відточену, вважаючи, що саме їй зобов’язані своїм походженням провансальські вірші: “Якщо припустити, що християнські нації отримали її не від арабів, а створили самостійно, то слід було б вважати неможливою літературну взаємодію між народами і пристати на те, що сонет не був сприйнятий іншими народами від італійців, а створювався власними засобами” [Schack 1865, 163]. Проте гіпотеза Рібери знайшла не тільки прихильників. З нею, скажімо, не погодився видатний романіст К.Аппель, який стверджував, що “провансальська поезія існувала й до того, як Ібн Кузман створив свою першу пісню”. На цю помилку вченого вказав Р.Менендес Пидаль, який нагадав, що Ібн Кузман уже встиг стати мандрівним співцем (1094 р.), тоді як його сучасник Гільом IX герцог

Аквітанський, перший із датованих трубадурів (нар. 1087 р.), досягнув лише семирічного віку [Менендес Пидаль 1961, 479]. Крім того, задовго до Ібн Кузмана впродовж IX – XII ст. в Іспанії культивувалась і розвивалась строфічна поезія у формі *muwašṣaḥ* і *zağal*.

Природно припустити, що арабська поезія не могла розвиватися осібно від місцевого пісенного матеріалу Піренейського півострова. Вона стала дітищем двох поетичних традицій – арабської класичної і романської народної лірики, яка в оригіналі не збереглася, а трансформувалася в арабській поетичній творчості. Про це свідчить передусім строфічність, невідома класичній поезії арабського Сходу. Не випадково тому, що чимало вчених, які займалися строфічною поезією, зверталися до її найважливішого елементу – *harğa* (“заспіву-приспіву”) – опорним рядкам, які творять ритмічну схему всього твору. І якщо в тривіршній моноримі можна помітити специфічну особливість давньої арабської поезії, то *harğa*, що сходить за своєю природою до народної пісенної архаїки півострова, носить уже романський характер. Строфічність – це те, чим збагатилася арабська поетична традиція в Іспанії.

Водночас, визнаючи певну роль архаїчної іспанської поезії в появі строфіки в арабів, не слід недооцінювати й значення арабської поезії: рання романська лірика півострова збереглася писемно лише в рамках арабських строфічних форм.

Ті дослідники, які применшують значення арабської класичної традиції, не враховують, що найраніші твори, які дійшли до нас, датовані VI ст. і що вже до VII ст. арабська поетична практика виробила свої 16 віршованих розмірів і створила свою монументальну жанрову форму касиду, існуючу й донині. А до поширення арабської поезії в Іспанії вона вже створила власну поетику, не схожу на поетику Арісто-

теля і без впливу останньої, а також пережила свій “героїчний” і “золотий” вік (за визначенням Гамільтона Гібба), збагатившись творчістю народів, які потрапили під арабський вплив.

Щодо її першопочаткового поширення в Іспанії, то там вона ще довго перебувала в своєму споконвічному традиційному вигляді, і поети, які писали тут, спочатку мало чим відрізнялися від поетів Багдаду чи Дамаску. Поступово арабську поезію засвоїла й аристократична частина романського населення, наближена до дворів емірів, а місцеві поети навіть користувались класичною арабською мовою.

Отож годі повністю погодитися з В.Григор'євим, який вважає, що “процес становлення ліричної поезії на Піренейському півострові почався ще до арабського завоювання, і твердження про роль арабської поезії як єдине джерело поезії романської зовсім бездоказове. В той же час з повною підставою можна говорити про вплив романської пісенної культури на арабську поезію вже у IX ст. і про романські запозичення в арабській поезії, принаймні починаючи з XI ст.” [Григорьев 1965, 96].

Відомо, що найранішою ліричною народною поезією Піренейського півострова була галісійська, датована не раніше ніж XIII ст. Що ж до поезії на кастильському діалекті, який став згодом основною мовою Іспанії, то “цей різновид поезії, – за словами Менендеса Підаля, – спершу культивувався навіть не кастильською мовою, а галісійським діалектом, та й зароджується він під впливом або під прихистком провансальської мови, а коли, нарешті, отримує вираження кастильською мовою, то шукає підтримки в літераторів італійського Відродження” [Менендес Пидаль 1961, 413].

Отже, арабську строфічну поезію в Іспанії доводиться визнати джерелом для вивчення архаїчної лірики Піренейського півострова хоча б тому, що арабські *muwaššah* і *zağal* уві-

брали в себе й зберегли відлуння романських народних пісень, записаних арабською графікою.

Чи можна поважно говорити про романські запозичення в арабській поезії, а тим більше про вплив романської пісенної культури на арабську поезію, якщо сама ця пісенна культура склалася значно пізніше в тому вигляді, в якому змогла б впливати своїми ідеями, образами, поетикою. Строфічність – ось єдиний, певна річ, важливий елемент, який надбала арабська поезія в Іспанії.

Арабська поезія, виробивши свої строфічні форми, не позбулася водночас власних багатих традицій і не пішла іншим, чужим їй природі шляхом. У свою чергу, лірична культура Піренеїв не збагатилася створеними тут арабською поезією строфічними формами. Вона не сприйняла їх, перебуваючи ще на початку свого становлення, а запозичила пізніше через треті руки – від трубадурів Провансу, які самі перейняли їх із арабської строфічної поезії.

Серед деяких романістів побутує думка, ніби іспано-арабська строфічна поезія виникла лише внаслідок сприйняття арабами народної творчості Піренеїв. Нагадаємо, що вживання у *muwaššah* й *zağal* романської *ħarġa*, навіть в готовому вигляді (доречно зазначити, що часто *ħarġa* створювалися і арабською, і змішаною мовою, і романські рядки бралися в цьому випадку за зразок), ще не робить іспанську поезію найдавнішою з романських, а *muwaššah* і *zağal*, близькі за строфікою до канцон трубадурів, залишаються усе ж жанровими формами арабської літератури. Історія їх створення і вся термінологія, пов'язана з ними, зафіксована середньовічними арабськими джерелами.

Арабські терміни, пов'язані з поезією, почасти – зі строфікою, до певної міри були сприйняті в Іспанії, а згодом, як відомо, проникли до інших романських мов. Певним доказом цього

може служити слово *markaz*, що означає, як уже мовилося, опорні рядки строфічної форми *zağal*. Цікаво, що воно знайшло свою іспанську паралель для назви рефрена – повторюваних рядків, заспіву-приспіву. Іспанське слово *estribo* сходить до того самого змістового значення – "підпора", "опертя".

Не менш показове в цьому плані й слово *трубадур*. Походження його остаточно не з'ясоване. Наявні його співвідносини з латинськими основами: *tropare* ("складати тропи – духовні вірші"), *turbare* ("хвилювати", "тривожити"), а також із давньогерманським – *treffen* ("влучати", "зачіпати").

Проте через те, що до гіпотези Рібери про походження провансальської лірики зовсім ігнорувалася іспано-арабська строфічна поезія, не враховувалася імовірність походження терміну *трубадур* від арабської основи. Арабське дієслово *ṭaraba*, лексично близьке до слова *трубадур*, має кілька значень: "бути схвилюваним радістю або горем", "співати"; пов'язані з ним утворення *muṭrib* – "співець", "музикант", *ṭarab* – "збудження", "радість".

Наведемо в зв'язку із цим висловлювання американського арабіста Г.Е. фон Грунебаума про настрій і загальну тональність провансальської лірики: "Ми не можемо заперечувати, що особливий настрій, який спирається на радість і веселощі, поєднаний дивним чином зі смутком, який виникає через безмежну духовну любов, що живиться самозреченням, властивим Провансу. Водночас необхідно вказати й на те, що подібний настрій проник до Іспанії, якщо тільки його не було там доти" [Grunebaum 1946, 2, 147–148].

Згадаємо і заключні вірші одного з заджалів Ібн Кузмана, що їх Рібера вважав прообразом *albada* (мотив

розлучення закоханих на світанку), добре відомої з провансальської поезії:

Ранок зайнявся – цей жорстокий тиран.

І навіщо він над нами засяяв!

Я підвівся узяти плаща незабарно,

А вона мені каже: Куди ж ти? Чого поспішаєш?

Облиш той свій плащ і залишся ще коло мене.

(Zağal 141, IV–V)

На наш погляд, арабська основа *ṭaraba* має певні переваги над латинськими. Після сказаного про близькість іспано-арабської поезії і лірики трубадурів, при значно ранішому виникненні першої – співвідносити термін *трубадур* з арабською основою не видається зовсім безпідставним. Все це йде в руслі гіпотези Рібери і може виявитися ще одним її підтвердженням.

Зрозуміло, що питання про походження провансальської (і всієї європейської) поезії вкрай складне. Тут сходяться найрізноманітніші культурні явища, і вирішувати його однозначно навряд чи правомірно. І все ж видається, що магістральною лінією був вплив арабської літератури.

А закінчимо ми словами П.Декса, що їх наводили раніше: "Важко позбутися думки, що заджал належить до тих пісень, які хочеться наспівувати, коли їх почуєш, і яким хочеться наслідувати, якщо ти поет" [Декс 1962, 351].

І далі: "Якщо уявити собі, що таке пісня, вправні співці, чар екзотики і магічний вплив арабського вірша й музики, то можна з повним правом припустити, що це мистецтво стало стимулом для поетів, які жили за тієї епохи на півдні Франції" [Декс 1962, 349].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Григорьев В.П. 1965. "Заметки о древнейшей лирической поэзии на Пиренейском полуострове". **Вестник ЛГУ**. 8. Ленинград.
- Декс П. 1962. **Семь веков романа**. Москва.
- Крачковский И.Ю. 1956. **Избранные сочинения**. Москва – Ленинград.
- Менендес Пидаль Р. 1961. **Избранные сочинения**. Москва.
- Bardi F. de 1846. **Storia litteratura araba sotto il Califato**. Firenze.
- García Gómez E. 1952. "Venticuatro jaryas romances en muwassahas árabes". **al-Andalus**. 17.
- von Grunebaum G.E. 1946. "The Arab contribution to troubadour poetry". **Bulletin of the Iranian Institute**. Vol. 2, 3.
- Molinie. 1811. **Fiors del gay saber**. Tovlysa.
- Ribera J. 1912. **El cancionero de Abencuzman discurso leído ante la Real Academia Espanola**. Dis.1. Madrid.
- von Schack A.-F. 1865. **Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien**. Berlin.

Юрій Кочубей

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКО-КРИМСЬКІ ВІДНОСИНИ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

(ДО ПРОБЛЕМИ ЛІТЕРАТУРНИХ СТЕРЕОТИПІВ)

Між фахівцями, джерелознавцями та історіографами, хоч і мляво, точиться дискусія щодо того, чи можна вважати художні твори за джерела до історії того чи іншого народу, тієї чи іншої країни. На нашу думку, літературні, як і мистецькі твори, можуть служити джерелами для написання окремих розділів історії, таких як історія культури чи історія суспільної думки певної епохи. Справжніми джерелами можуть бути лише історичні документи, хроніки, літописи, аннали, описи подорожей, де *per se* має бути виявлена об'єктивна фіксація фактів, подій та ін. Це аж ніяк не виключає суб'єктивного підходу, а то й прямої тенденційності авторів історичних джерел. Але для того й існує порівняльний аналіз та критика історичних джерел, щоб уникнути хибних висновків на основі різних писемних джерел або й решток матеріальної культури, знайдених археологами.

І все ж художні твори, суб'єктивні за своєю природою, при створенні яких велику роль відіграє творча уява автора, можуть вдало передавати загальну атмосферу різних подій, настрої широких верств населення, те, що по-французькому називають *ambiance*. Отож вони допомагають краще зрозуміти, чим зумовлені ті чи інші події або ж поведінка певних діячів на історичному кону, на перший погляд, невмотивована й випадкова. Літературні твори очевидців описуваних історичних подій варті більшої уваги істориків-дослідників, бо краще доносять так званий колорит епохи.

Але художні твори адресуються насамперед широкому загалові, який не знає всіх достовірних історичних джерел, дотичних до описуваної епохи, не завжди може критично оцінити їх. Що й призводить до того, коли деякі щирі, але малопоінформовані люди, звиклі вірити друкованому слову, сприймають декотрі історичні романи за автентичний виклад історичних подій. Найяскравіший приклад – романи російського письменника В.Пікуля, які для певного кола читачів стали джерелом незаперечних, єдино правильних концепцій історичних подій, підставою для оцінки історичних постатей. Такі твори найперше породжують всілякі міфи, які здатні поступово витіснити з суспільної свідомості об'єктивне знання і замінити його.

Ще однією небезпечною особливістю літератури є те, що вона переносить і закріплює з покоління в покоління різні стереотипи, вироблювані суспільством у його практиці пізнання тих чи інших явищ.

Стереотипи, стереотипізація не є чимось від першопочатку негативним, це – один із способів ощадження розумової діяльності, вона допомагає компактній передачі інформації від однієї особи до іншої. Стереотип, як на нас, виникає на основі певних досить тривалих контактів з якимось феноменом або при повторюваності певного феномена. Тоді з'являється бажання виділити щось, на думку людини, типове, характерне в явищі й ним означити **все** явище. Такі стереотипи надзвичайно стійкі, бо дозволяють ощадити розумові зусилля і надовго залишаються в суспільній свідомості відповідних груп людей. Фольклор і художня література сприяють такому тривкому існуванню. Розвиток засобів масової комунікації в новітні часи надзвичайно прискорив поширення інформації в часі й просторі. А разом з об'єктивною інформацією прискорено засвоюються всілякі стереотипи і спричинені ними хибні уявлення.

Сказане повною мірою стосується української літератури, коли йдеться про українсько-турецько-кримськотатарські відносини. Наша література засвоїла і передає від покоління до покоління ряд стереотипів щодо наших південних сусідів – мусульман, з котрими нам судилося століттями жити поруч. Кримське ханство з його сюзереном – Оттоманською імперією стало одним із визначальних геополітичних чинників в історичному процесі на Україні аж до кінця XVIII ст. Це глибоко відбилося на історичній долі та суспільній свідомості українського народу.

Ні Велике князівство Литовське, ні Польська корона не були спроможні захистити українські землі, які підпали під їхню владу після занепаду Української держави, і тому Україна чи не щороку зазнавала татарських набігів, метою яких був грабунок, насамперед, худоби, а також захоплення людей для продажу на невільничих ринках Криму й Туреччини. Цей промисел набув неабиякого розмаху: десятки й сотні тисяч працездатного населення з України було продано в країни Сходу, де воно ставало дармовою робочою силою. Для українців ці набіги були незмірним лихом: їх позбавляли батьківщини, засуджували на довічну примусову працю, розлучали з рідними. Така всезагальна трагедія не могла не відбитися в літературі. Жажлива дійсність в Україні через сусідство татар і турків знайшла відбиття в усній народній творчості – думах та піснях. У них йшлося про полон, гірку невільничу долю, втечу й щасливе, хоч і нечасте, повернення до рідного краю, “на тихі води, на ясні зорі”. Ось як писав про це у вступному слові до книги “Думи”, виданої 1982 року, Михайло Стельмах: “Терпкими соками суворості і величності історії, волелюбністю народного серця і незміряною любов'ю до рідної, навпіл засіяної зерном і кров'ю землі вирощена українська дума. Не в затишку біля домашнього вогнища, а на сплюндрованих вогнем і мечем поселеннях, не під дзвін золотої бджоли, а під гадючий посвист петлі татарського ординця і під зловісний блиск турецького ятагана народжувався наш героїчний епос... Тому ми й крізь віки вчуємо в українській думі кипучу пристрасть наших предків, разючий свист козацьких шабель, брязкіт невільницьких кайданів і ясу перемог” [Стельмах 1982].

Поява на історичній арені запорізького козацтва зробила протистояння з османсько-татарською експансією ще драматичнішим, ще запеклішим, і то обоюдно.

Не стояла осторонь від цієї тематики і “вчена поезія”, де всенародна трагедія теж знайшла відображення. За приклад могли б служити твори поетів XVII – XVIII ст. Олександра Бучинського-Яскольда, Анни Люболичівни та інших.

Ах мій милий, зла неволя – чому нас розлучила?

Деся там б'ється з татарвою, а тут нудиться мила, –

писала А.Люболичівна [Пісні... 1984, 228].

Українські релігійні діячі-теологи й собі включилися в антиісламську полеміку. Відомі, насамперед, Іоанікій Галятовський своїми трактатами, та поезіями – Лазар Баранович – активний поборник союзу слов'янських християнських народів для

боротьби проти османсько-татарської експансії. Задля повноти скажемо, що українську літературу не оминуло й характерне для тієї епохи (XVII ст.) “туркофілство”, яке виявилось як на Заході, так і в Польщі й Росії. На Україні релігійна терпимість у Туреччині протиставлялася станові речей у католицькій Польщі, де переслідувалася православна церква (З.Копистенський, М.Смотрицький) [Кримський 1924].

Слід пам'ятати, що християнство прийшло на Русь із Візантії саме тоді, коли вона провадила важку боротьбу проти грізного наступу Ісламу. Негативні стереотипи щодо “агарян”, “ісмаїльтян”, “сарацинів” перейшли й до нас, хоч Русь і не мала прямих сутичок з мусульманами. Про такі стереотипи свідчать хоча б уступи з “Повісті врем'яних літ”, де йдеться про вибір святим Володимиром віри.

Ось так виникали, фіксувалися і тиражувалися стереотипні уявлення про наших південних сусідів – мусульман. Вони дожили до XIX ст. і знайшли повне застосування в поезії та прозі, насамперед, романтиків, Т.Шевченка й пізніших авторів. “Запорожець за Дунаєм” є лише винятком, що підтверджує правило.

Позитивною рисою українського “орієнталізму” в художній літературі вважаємо те, що в нашій літературі Схід, на противагу західноєвропейському, не просто декорація, екзотичне тло для подвигів романтичних героїв, а відбиття історичних реальностей, пережитих нашим народом і вкарбованих у його національну свідомість.

Як на нас, уже в XIX ст. стереотипні уявлення про кримських татар і турків більше шкодили українській літературі, ніж допомагали як засіб передачі певної інтегрованої інформації. Насамперед тому, що в XIX ст. докорінно змінилася геополітична обстановка в Причорномор'ї: Оттоманська імперія перестала бути загрозою для Європи й сама ледь відбивалася від ласих до її багатств європейців, а Крим і Україна, втративши незалежність, хоч і обмежену, опинилися в одній імперії і поділяли однакову долю поневолених народів. Створені за інших історичних умов стереотипи, по-перше, заважали консолідації визвольних рухів українського і кримськотатарського народів на шкоду обом. По-друге, на терені літератури вели до створення трафаретних ситуацій, героями яких були одномірні персонажі, що, відповідно до стереотипних уявлень про “ворога”, нібито й не потребували психологічного заглиблення, розробки характерів тощо.

За таких умов стереотип виявив свої негативні сторони. Термін цей, як відомо, застосував ще у 1922 році видатний американський журналіст Уолтер Ліппман у книзі “Громадська думка” (“Public Opinion”) [Harding 1968, 15, 259–262]. Він, а тоді й інші фахівці, вказали на ряд негативних рис стереотипів. Ось деякі з них: вони спрощують явища, виявляючи, як правило, біло-чорний підхід, подають їх недиференційовано і надто узагальнено; його отримують з других рук, шляхом минулого, а не прямого досвіду; йому властивий спротив до модифікацій відповідно до нового досвіду; стереотипи часто підсвідомо формують ті чи інші концепції й погляди всупереч навіть очевидним даним; стереотипи, як правило, несуть емоційне забарвлення, що розмиває раціональні контури того чи іншого явища.

Аналіз творів української літератури, і не лише історичної прози, причому як в Україні, так і в еміграції, показує, що з повним кошиком застарілих стереотипів щодо відносин українського народу з південними мусульманськими сусідами ми в'їхали й у XX ст. і вони майже безроздільно панують у нашій літературі, а отже, і в нашій свідомості. Навіть дозволю зазначити, що вони запевне підсвідомо присутні у наших професійних істориків. А вище вказувалося, які вади приховують стереотипи попри те, що вони й справді відбивають певну реальність, звісно, минулих часів.

Візьмімо ряд: *орда – ординці – татарва* з їх знаряддями, так би мовити, праці: *аркан, ятаган*. Від М.Рильського (“Моя Батьківщина не посвист орди”) до В.Базилівського через В.Симоненка, В.Швеця, М.Петренка – це все подається як щось украй негативне, страшне і небезпечне, хоча “орда” – просто форма політичного

буття кочових народів. А П.Перебийніс взагалі приписує орді те, що в неї ніколи й на думці не було, кажучи: “Ех, пісня! Не взяла її орда”. У цьому ж дусі писав Ю.Буряк. Роман Іваничук, автор широковідомого історичного роману, все ж в основному збалансованого, заявляє, як публіцист: “По наших душах пройшла орда” [Іваничук 1991, 2, 3].

Другий ряд: *полон – ясир – бранці (бранки) – галери – неволя – гарем*. Ці реалії минулого стереотипно прив’язані, насамперед, до татар і турків, буквально заповнили нашу поезію. Хто про це тільки не писав! Ось емігранти – С.Кузьменко, Юрій Дараган. А в Україні ще більше: В.Отрошенко, С.Зінчук, Р.Лубківський, В.Лисенко, О.Забужко, В.Коломієць, М.Шевченко (ці – про галери).

Третій ряд: *яничари* (тепер їх інколи замінюють на “манкурти”). Це слово надзвичайно часто вживається в нашій поезії й несе цілком конкретне емоційне й політичне навантаження. Авторів, що вдаються до цього стереотипу, який став своєрідним символом зради свого народу, сила-силенна. Є навіть пісня Б.Мозолевського і М.Литвина “Яничари” [Мозолевський 1990, 3, 15] (в ній йдеться про конкретних нібито яничар, що напали на нашу землю, хоч яничари, султанська, по суті, гвардія, як правило, не робили набігів як татари та ногайці). Оскільки це слово пов’язане з турками, то й весь від’ємний емоційний запал спрямовується проти них, роз’яtringє старі рани, бо кілька століть тому вони й справді створили яничарське військо. При цьому забувається, що сучасні “яничари” ніякого стосунку до Туреччини не мають, а породжені зовсім іншими явищами.

Спрощений чорно-білий підхід притаманний переважній більшості історичних романів пожовтневої, особливо повоєнної доби, де татари завжди жорстокі вороги, потвори без людської подобі. Спроби дещо об’єктивніше показати наших сусідів бачимо в П.Загребельного, Р.Іваничука і В.Малика. Особливо хотілося б вирізнити роман Зінаїди Тулуб “Людолови”, який продовжив благородну традицію М.Коцюбинського у ставленні до кримськотатарського народу. Авторка, передовсім глибокий ерудит, зуміла правдиво показати непросте життя в Криму, долю українських бранців, знайти належні підходи для створення образів кримців. Високі якості цього твору відзначав і М.Жулинський, хоча не з усіма його заувагами можна погодитись.

Як зразок неприйнятного, на нашу думку, твору про складні українсько-татарські відносини можна навести вірш В.Василяшка “Бахчисарайський палац” [Василяшко 1985, 6, 4]:

“Хоч не зруйнована – руїна ся будова...”
Лєся Українка (“Бахчисарайський дворець”)

Не вабить ніч
приземок з мінаретом.
Димить з бійниць
середньовіччя тлін.
О виплід орд,
о кат невинних предків,
Я всліп на цінності
музейних стін.
Гаремні кліті,
як саван, морозять.
Печуть, як рани,
квіти в килимах.
На вільні лиця
шабля глипа косо.
Поділля рідне
постає в дымах.
З ганьби чи з ляку

утіка між гори
Узвіз, що хану
милу здобич віз.
І велич Києва
терзав цей дворик.
Тож хай рида
віки Фонтаном сліз!
Потрапив хан
в аркан доріг
ним битих,
Від ляку зник
Як хвиля на воді.
Пізнало гірко
Царство орд неситих:
Хиткі палаци
на чужій біді.

Гадаємо, такий невважений, історично несправедливий щодо кримських татар твір міг з'явитися лише за наших умов, в Україні радянській. Його зумовило, насамперед, незнання (розрядка моя. – Ю.К.). Ми маємо чимало історичних романів на теми, пов'язані з Туреччиною і Кримом. Одних “Роксолан” кілька, а поезій – не перелічити. Цілі серії: про Байду, Сірка, Сагайдачного. Що ж до суміжних муз, то маємо й ораторію М.Вериківського про дівчину-бранку, й інструментальний твір Г.Хоткевича “Невільницький ринок у Кафі”. У живописі бачимо “Торг невільниками у Туреччині” І.Іжакевича, “Невольники” О.Саєнка, “Розвідник. У погоні за татариним” А.Монастирського, “Продаж у турецьку неволю” В.Сидорука тощо. Активно, як відомо, працює на відтворення певного стереотипу й знаменитий “Лист запорожців турецькому султанові” та його наслідування.

А скільки маємо історичних досліджень про Крим та Турецьку імперію, про наші стосунки з ними – вони ж, як свідчать документи хоча б із архіву Запорізької Січі, не завжди кривава різня! Була й торгівля, інші контакти, спроби (і не одна) укласти договори!

Сказане нашими істориками однобічне, будоване на стереотипах, без вивчення відповідних джерел. Ми дивимося на українсько-турецько-татарські стосунки тільки зі свого боку, забуваючи, що й з іншого боку теж є люди зі своїми проблемами. Тільки врахування всіх аспектів явища може привести до висновків, гідних бути записаними в історію. Ми поділяємо думку Ф.Шевченка про необхідність “відмовитися від конфронтаційного підходу при висвітленні відносин Січі із своїми найближчими сусідами (Польщею, Туреччиною, Кримом, Росією) і розглядати їх з точки зору співпраці та добросусідства” [Горобець 1991, 7, 158].

Ми маємо вивчати й зрозуміти поведінку татар, не виставляти їх як взірць якоїсь особливої жорстокості та підступності. У ті часи скрізь панувала жорстокість і зневага до людського життя. Самі татарські набіги на Україну зумовлювалися особливостями їх економічного життя, соціальними суперечностями між осілими й кочовими народами, що відзначав іще Ібн-Халдун (XIV ст.). Кочовики, і не тільки татари, вважали, що мають щонайповніші права на степові чи пустельні простори і тому, не дбаючи про мораль, грабували каравани, брали людей у полон.

Поведінка наших предків не відрізнялася від поведінки татар щодо ведення війни, хіба що на нас немає гріха торгівлі невільниками. Ми своїх визволяли, а мусульман просто вбивали. І це очевидно з тих же історичних пісень. Візьмімо хоча б “Ой не знав козак, ой не знав Софрон, як слави зажити”. Він, виявляється, зібрав хлопців-молодців “та й пішов орду бити”. Поставте себе на місце тієї “орди”. Або ж візьмімо пісню з виданої нещодавно збірки – “Та ой як крикнув же та козак Сірко”, де він закликає козаків: “Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці, та збирайтеся до хана в гості!” Там же й пісня “Отамане, батьку наш”, де говориться:

Косить, хлопці, ту гречку,
Гайда в землю турецьку.
Гей-гей, о-ха-ха
Гайда в землю турецьку.
Тай поїдем в Крим гулять
Татар з турком воювать
і т.д.

[Отамане... 1991, 5, 11]

У сучасній поезії, як виняток, можна навести “Думу про кошового Івана Сірка” Любові Забашти, яка малює реальну картину повернення запорожців з походу [Забашта 1987, 181]:

Що із Криму Сірко іде, за собою орду веде,
Веде орду на припоні, наче змії, грають коні.
Що він турка конем погнав, конем погнав, в полон узяв.

А татари посік мечем, посік мечем, ще й сікачем.
Веде турків попри возі, попри возі на мотузі,
А татари попри коні, попри коні на ремені.
Пісок очі роз'їдає, кривця тіло заливає.
Біля шиї аркан в'ється, аркан в'ється той турецький,
Веде хана на припоні
Сірко – хлопець молодецький.
Іде полем, як димами, веде орду з татарами,
Веде орду й худобоньку, ще й султана красну доньку.

Як спробу висвітлити українсько-татарські взаємини з гуманістичних позицій, можна назвати твір донецького автора Л.Губіна "Мінкаш і Уляна", фрагменти якого друкувалися в періодиці. Сюди ж можна долучити й опублікований у "Літературній Україні" цикл віршів Ореста Корсовецького "Дружимся, татарине!" [Корсовецький 1991, 37, 4].

Підсумовуючи, хотілося б підкреслити: ми не закликаємо переписувати історію, подавати складні моменти в рожевому світлі, ні! Але твердо переконані: українська історична наука мусить повернутися обличчям до Сходу, взятися за джерела з османських архівів. Та й тих, що лежать у глибинах наших сховищ. Аби створити справжню, рельєфну історію нашої країни і спільно з письменниками, іншими митцями, як вказував академік О.Пріцак, "аналітично деміфізувати архетипи міфа, а разом з тим породжені ним пересуди й табу..." А ми додамо: аби розбивати застарілі стереотипи, аби давати об'єктивну, достовірну картину історичного процесу в Україні. Застарілі міфи в певному політичному контексті можуть відігравати з обох боків негативну роль. А це тільки шкодитиме остаточному визволенню як українського, так і кримськотатарського народу.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Василяшко В. 1985. "Бахчисарайський палац". Літературна Україна. 6. Київ.
Горобець В. 1991. «Республіканські наукові читання "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку"». Український історичний журнал. 7. Київ.
Забашта Л. 1987. Вибране. Київ.
Іваничук Р. 1991. "По наших думках пройшла орда". Літературна Україна. 2. Київ.
Корсовецький О. 1991. "Дружимся, татарине!". Літературна Україна. 37. Київ.
Кримський А. 1924. Історія Туреччини. Київ.
Мозолевський Б. 1990. "Яничари". Соціалістична культура. 3. Київ.
Отамане... 1991. "Отамане, батьку наш". Українська культура. 5. Київ.
Пісні... 1984. Пісні Купідона. Київ.
Стельмах М. 1982. "Вступне слово". Думи. Київ.
Harding John. 1968. "Stereotypes". International Encyclopedia of Social Sciences. Vol. 15. New York.

Григорій Халимоненко

ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА : ТЮРКСЬКОГО Й УКРАЇНСЬКОГО

Упродовж двох століть досліджуються історичний та філологічний аспекти терміна козак, але й досі немає точної етимології його, вчені вагаються стосовно визначення хронологічної та географічної меж первісного ареалу козацтва.

Етимологію терміна *козак* розробляли переважно зарубіжні сходознавці й теми українського козацтва вони торкалися тільки побіжно. Історичний аспект проблеми активно досліджували українські історики (В.Антонович, М.Грушевський, Д.Яворницький), та, на жаль, вони не мали достатніх можливостей розглядати феномен українського козацтва у зв'язку з козацтвом тюркським. Скуті ж ідеологічними догмами історики більшовицького періоду мали право говорити про козаччину як соціальне явище пізньої доби – не раніше XV сторіччя, а поєднувати генезу українського козацтва з інститутом козацтва тюркського вони, певна річ, не наважувались.

Слідом за визначним тюркологом В.Радлювим більшість сходознавців констатують факт, що первісний ареал козаччини – це ті терени сучасного Казахстану й Узбекистану, що їх за доби середньовіччя називали Дешті-Кипчак, тобто Кипчацький степ.

Щоправда, А.Самойлович, відсунувши хронологічну межу слова козак до XI ст., поширив і кордони кипчацького степу – аж до Чорного моря, проте автор не дійшов думки, що кипчацьке козацтво слід вивчати тільки у зв'язку з українським. Натомість прообраз українського козацтва вбачали у напівкочових слов'янських громадах Азовщини, Причорномор'я та Дону історики школи В.Антоновича. Початки Запорозжчини шукали в Тмутарокані М.Максимович та М.Грушевський. Виникнення козацтва пов'язували з долею змішаного українсько-тюркського населення такі чутливі історики, як М.Дашкевич, П.Клепатський. Бачили зв'язок між Чорними Клобуками й козаками М.Погодін, М.Карамзін, С.Соловйов. Основу козацтва бачив у бродницьких громадах П.Голубовський : “Якщо козаки на Україні є в 1499 році, то відкиньте достатньо часу на утворення самого Запорозжжя, маючи при цьому на увазі, що обоє ці явища повинні були витворитися не за рік-два, а за десятки літ, щоб виробити ті типові риси, ті, ні з чим не схожі звичаї та мораль, якими відрізнялося Запорозжжя; зробіть все це і ви прийдете до кінця XIII або початку XIV століття. Остання звістка про бродників відноситься до 1254 року. Але громада, вже так відома, як *бродники*, що вдарялися в експедиції і в Угорщину, й у Візантію, і яка змогла зберегтися до самісінької навали татарів, не могла зникнути раптово” [Голубовський 1884, 209].

М.Дашкевич у своїй монографії про болохівців, згадуваних у Іпатському літописі, пише, що в 50-х роках XIII ст. вже й українське населення Побужжя за прикладом болохівців вирішує певним чином поєднатися з тюрками, які лишилися в цьому районі після монгольської навали.

Як реальний факт існування тюркського козацтва в причорноморських степах розглядали історію цього ареалу в XIII – XIV століттях П.Клепатський та І.Каманін.

У зв'язку з цим першочергового завдання набирає проблема етимологізації терміна *козак*. Щодо походження його існує чимало версій, як наївно-фантастичних, так і вірогідних – більшість їх розглянуто в роботі А.Самойловича [Самойлович 1927, 5]. Фактично всі тюркологи вважають термін *козак* похідним від дієслова *qaz-*, пор.: давньотюрк. *qaz* – “рити, копати”, *qazıan* “здобути, надбати”, *qazıanç* “надбання,

прибуток, зиск, заробіток” [Древнетюркский словарь 1969, 439], середньотюрк. (чагат.) *qaz* – “блукати”, каз., крим.-тат., тур. *qaz* – “копати”, чагат., крим.-тат. *qazaq* “людина вільна, незалежна, шукач пригод, бурлака; звияжна, загарлива людина, вправний вершник; неодружений чоловік”, також чагат. *qazaq* – “чинити розбій”, *qazaqanā* “те, що властиве вільному степовику”, *qazaqçı* “розбійник”, *qazaqlıq* “пригода, мандри”, *qazaqlıq* “ватажок розбійників”, тел. *qazra* – “конократство”, *qazraçı* “викрадач худоби”, *qazran* – “сваритися” [Радлов 1899, 2, 361–367, 386], також тур. *qazaq* “чоловік, що повністю владарює над жінкою”, “чоловік-деспот” [Турецко-руський словарь 1977, 527], кумицьк. (заст.) *qazaq* “наймит, слуга” [Бамматов 1969, 178], також “зброносець при феодалі”, “дружинник” [Дмитриев 1962, 535]. Дискутується також правомірність читання давньотюркської рунічної форми VIII ст. *qazaqum* “придбаний (не рідний) син” [Дискуссия...1968, 93].

Цікаві свідчення дає ногайська мова: “Ногайці всіх воєнних людей своєї орди називали козаками” [Бутков 1822, 193]; “Козаком у ногайців називалася людина, що йшла зі своєї батьківщини на заробітки” [Милых 1949, 249]. До речі, у грамоті кінця XIV ст. слово *козак* у значенні “наймит” зареєстровано на півночі Росії: “... да слуга монастырьской казак” [Срезневский 1893, 1, 1173].

У мовах кавказьких народів термін *козак* має подібні значення: осет. *qazaq* “найманий воїн, найманий робітник”, також *qazajraq* “кріпак”, мегрельськ. *qazaxi* “селянин”, “герой, молодець” [Абаев 1973, 2, 272–274]. Пор. також: “Черкеських князів мегрели досі називають “кашах-мепе” [Адыги... 1974, 354], даргінськ. *qazaq* “слуга” [Мусаев 1966, 161].

Деякі тюркологи вважають, що тюрк. *qaraq* “утікач, бурлака, злодій” є фонетичним варіантом слова *qazaq* [Самойлович 1927, 10; Doerfer 1963 – 1967, 434].

Слово *козак* засвідчується в кипчацько-арабському словнику 1345 року: *qazaq* “сам, самотній”, а вдруге – лише в словнику XIV ст. з території мамлюцького Єгипту: *qazaq başly* “неодружений” [Курышжанов 1970, 154].

Крім того, середньоазійський історик Мухаммед Хайдар (пом. 1551) у своїй історії “Таріх-і Рашіді” дає дуже цікаве тлумачення слова *козак*: “По смерті Абділгаїр-хана в узбецькому улусі стався такий розбрат, що степовики заради своєї безпеки почали шукати прихисту у Кирей-хана й Джанібек-хана, які відійшли від узбецького ханства ще раніше, отож обидва ці хани посилюлися завдяки втікачам. А що вони відокремилися від свого улусу й певний час були людьми безмаєтними та ще й бурлаками, то їх називали козаками” [Мухаммед Хайдар, 173 б].

Двоюрідний брат Мухаммеда Хайдара, відомий узбецький письменник, султан Бабур у своїх спогадах описує події приблизно 1500 року й під терміном *козакування* розуміє насамперед такі поняття: “існування споріднених племен (народів) без єдиної влади”, “поневір'яння без постійного житла”, “безвладдя”, “боротьба котрогось із князів за владу”: “В часи козакування та безвладдя моя мати була переважно зі мною; Тугчі нападав на козаків Танбала, розбивав їх та привозив їхні відрубані голови. З околиць Андижану й Оша наші молодці-козаки теж невтомно й відважно віднімали у ворога табуни й дуже його ослабляли” [Бабур-наме 1958, 21, 87].

У такому ж значенні термін *козак* подибуємо й у творі Абдурразака Самарканді: “Деякі з узбецького війська, зробившись козаками, приходили в Мазандеран (1440 рік. – Г.Х.) і, вчинивши повсюдно грабунки, йшли геть” [Тизенгаузен 1941, 2, 199 – 201].

Цікаво, що в посольській грамоті царя Івана Васильовича від 5 вересня 1477 року хана Менглі-Герая, який аж до 1475 року провадив тривалу династичну боротьбу зі своїми братами, названо козаком: “Коли еси был казаком” [Смирнов 1889, 273]. І це закономірно, адже Менглі-Герай став ханом тільки в 1475 році, а доти він, відокремившись від свого роду, козакував – боровся за владу.

Лише з кінця XV ст. на противагу терміну *узбек* слово *козак* набуває політичного

змісту, ставши етнонімом народу, який лишився був на території сучасного Казахстану: народ, що його слідом за росіянами і ми називаємо *казахами*, насправді має самоназву *казак* [Kraeder 1962, 126; Благова 1970, 143].

Хоча середньоазійські автори початку XVI ст. продовжували вживати термін *козак* у значенні “вільний”, “бурлака” одночасно з етнічним поняттям, перше значення цього слова тепер домінує на другій частині первісного ареалу його поширення, а може, й виникнення – Причорномор’ї. Те, що козацькі ватаги гуляли в Криму вже в XIII столітті, не викликає сумніву. Грецький Синаксар 1308 року (Сугдея) повідомляє: “Того ж дня сконав раб божий Алмалчу, Самаків син, – леле, молода людина, – що його закололи козаки” [Заметки... 1863, 5, 613].

Статут Генуезьких колоній 1499 року фіксує певні правові засади козацтва як усвідомленого соціального інституту на теренах Криму: “Коли трапиться придбати якусь здобич козакам кінним або ж Кафинцям, чи на ловах татарських биків чи деінде, постановляємо й визначаємо: аби консул Кафи й інші чиновники або й котрась висока особа аж ніяк не сміли вимагати собі частки з такої здобичі, а хай вона трактується як вільна (від податку) і з повним правом належить тим, хто її захопив чи підстрелив, і нехай консул Кафи намагається таких козаків кінних підтримувати, виявляючи їм усіляку допомогу й ласку” [Заметки... 1863, 5, 767].

Рузбехан (пом. 1521) у свій “Мігман-намеі Бухара” свідчить, що ногайці, які кочували біля Волги, “... говорили про деяких мурз, які внаслідок розбрату були витіснені зі своїх улусів: “Живуть козаком... козакують... їздять у козаках... бурлакують у козаках” [Ибрагимов 1960, 144]. До речі, в родовому складі ногайців є рід *казак*.

Як бачимо, ареал козаччини сягав Середньої Азії, вбирав у себе степи південної Волги й Крим – тож чи може бути сумнів, що цей соціальний інститут бурхливо розвивався в Причорномор’ї та українських степах.

Наводячи характеристику, яку дав у 1466 році козакам Длугош: “*Fugitivi, praedones et exules, quos sua lingua... kozakos appellant*”, П.Клепатський беззастережно висновує: “Отже, Крим та Азовсько-Чорноморські степи – ось первісні колиски козацтва... вже на початку XIV ст. Найпоширенішим таке явище стало, звісно, у татарів; переважно з татарських улусів виходили відчаюги-молодці на пошуки легкої здобичі. За прикладом татарського молодецтва з південноруських замків та сіл подалися до степу ватаги шукачів пригод та легкої здобичі. А що аналогія між першими й другими напрошувалася сама по собі, то й руські молодці були названі козаками. Коли ж козацтво стало звичайнісіньким явищем, то виникли й спеціальні терміни – “ходити в козацтво”, що означало перш за все – “виходити в поле” чи “на низ” по здобич... Розбійництво та грабунок – тільки один бік діяльності козаків. З іншого боку, це промисловці, вдатні до полювання, пасічництва, рибальства, вивезення солі тощо” [Клепатский 1912, 1, 511].

Підсумкову характеристику інституту тюркського козацтва в “Енциклопедії ісламу” дав відомий сходознавець В.Бартольд: “Ще недавно поняття *qazaq* надихало епічні славослів’я. Починаючи з XV ст. тюрки й монголи називали козаком особистість, яка з політичною метою відокремилася від своєї держави й сама чи з родиною вкупі шукала шляхів опанування степу. Словом цим називалися й князі, яким не вдалося досягти влади та які вимушені блукати по країні без певної мети. Ця назва поширилася пізніше й на цілі племена чи союзи, які відділилися від своєї держави, щоб стати козаками. І нарешті, в декотрих кочових народів увійшло у звичай посилати юнака, здатного вже до військової служби, у степ, аби він там загартувався. До найвідоміших козаків минулого зачисляють Тімюр-бека з його послідовниками та узбека Шайбані-хана (1500 – 1510) з його соратниками. Їхньою політичною метою була зміна державного порядку – вони не визнавали за правопорядок установлені відносини. Політична мета, а саме: покращення становища свого народу чи шляхом зміни уряду, чи шляхом збагачення його на кістках ворога – все

те було тільки приводом до завоювання слави, яка для героїчної особистості є перш за все. Коли ж тяжкі часи XVII століття привели до особистого збагачення, то це було виродженням козацтва" [Barthold 1927, 2, 896].

На жаль, дослідники козаччини залишають поза увагою важливе коло питань щодо першого періоду становлення українського козацтва. Виникло воно з українського населення лиш як повторення тюркського козацтва чи стало результатом поступового вливання тюрків в цей український лицарський орден або ж навпаки, чи, врешті, постало з двомовного тюрксько-українського етнічного колективу в просторах Гуляй-поля ?

Не викликає сумніву, що не тільки назви одягу, зброї, речей господарського та побутового вжитку, а й уся військова та адміністративна титулатура й атрибутика (кошовий, отаман, осавул, бунчук, сурма) майже поспіль тюркського походження. Навіть більше, регламентування життя й бою (поділ на курені, захист табором тощо) – запозичено від тюрків. Водночас, численні документи, що свідчать про здобичництво тюркських козацьких ватаг у степу, навіть не згадують про існування бодай примітивного козацького ордену, що його можна було б зіставляти із Запорізькою Січчю. Якщо такий орден у тюрків був, якщо тюркське козацтво жило ізольовано своїм кошем, поділялося на курені, керувалося отаманами й осавулами, об'єднувалося одним бунчуком та булавою, то лишається одне з двох: або в південноукраїнських степах у XIII – XIV ст. козацтво вже існувало, і лише брак документів тієї пори пояснює відсутність інформації, або ж такий організм був у зародковому стані й розвинувся міг тільки в лоні українського суспільства. Гіпотетично можна стверджувати: центру, подібного до Запорізької Січі, у тюрків не було – як на обширах Середньої Азії, так і в Приазов'ї. Його вперше створили змішані тюрксько-українські козацькі ватаги, які в основу військової системи свого ордену поклали багатовіковий досвід стратегії й тактики бою в степу – починаючи з доби чорноклобуцьких прикордонних загонів в арміях українських князів домонгольського періоду й закінчуючи практикою такого досконалого військового організму, як Золота Орда. Але й зовсім заперечувати існування козацьких таборів вже в XIII ст. або й раніше категорично не можна. Проблема вимагає опрацювання, причому розв'язати її можна використавши всі матеріали про соціальні рухи та історію війн тюрків як на теренах сучасної України, так і на всьому шляху просування тюрків та монголів з їхньої прабатьківщини до Чорного моря й Криму. Комплексне вивчення проблеми може показати, що такі козацькі табори були вже в XI – XII ст. у басейнах Росії й Сули, де мешкало самобутнє змішане тюрксько-українське населення, переважно чорноклобуцький племінний союз, що виконував роль прикордонних загонів у війську київського князя. Цікаво, що французький історик Шарль-Луї Лесюр (пом. 1849) у "Історії козаків" ("Histoire des Cosaques"), виданій 1814 року в Парижі, вважає, що предками козаків були половці. Після монгольської навали ця категорія населення – професійні вояки – не могла щезнути раптово й назавжди. Ось свідчення: "Протягом татарського панування над Росією баскаки або татарські губернатори чи воеводи тримали при собі по кілька сот татарів – озброєних вершників для власної охорони й називали їх козаками, бо всі були безпритульні й жили за плату" [Георги 1799, 199].

Як бачимо, традицію київських князів продовжують володарі й інших земель уже в XIII ст.; так, ординський баскак у Курському князівстві 1282 року "... закликав черкесів з Бештау або ж П'ятигір'я й оселив їх у слободах під назвою козаків". А що ці козаки чинили довкола грабунок, то курський князь Олег за "дозволом хана прогнав їх з Курського князівства. До цих вигнанців, які тривалий час переховувалися в лісах та яругах, приєднувалися заброди з усяких руських князівств. Нарешті вони досягли берегів Дніпра, де від місцевого ханського правителя одержали землю на оселі нижче Канева. Тут вони побудували собі містечко, а ще правильніше, острожок та й назвали Черкаськ, через те що більша частина їх була з роду черкасів"

[Словарь... 1803, 3; Коков 1965, 25, 3–6].

Факт влиття в середовище Запорізької Січі представників адигських народів заперечити важко, адже недарма росіяни тривалий час вихідців з України називали *черкасами*.

Перша згадка про Черкаси відноситься до 1394 року, хоча саме місто, звичайно ж, було засновано раніше. П.Клепатський вважає, що оселити черкесів у цьому місті міг Володимир Ольгердович. Дослідник так характеризує життя мешканців тогочасної Черкащини: "...була у черкасців ще одна стаття прибутків, яка мала важливе значення в їхньому житті. Це був відхід у козацтво. Черкаський повіт, будучи окраїною, став прихистком для всіляких утікачів, що прибували не тільки з Литви й Польщі, а й з півдня – з Криму та Туреччини і тут знаходили собі захист серед місцевого люду... Живилися ці звияжні люди переважно за рахунок турків та татарів, здобуваючи собі так звані "бутинки". Цей промисел перебував навіть під захистом влади й був обкладений податком: "...кгда козаки в земли неприятельской здобившиися прихोждать, з добытку того старосте одно што лепшее"[Клепатский 1912, 1, 413, 384].

Категоричніше характеризував ситуацію Любавський: "У Черкаському повіті Київської землі у складі місцевого військового люду зустрічаємо руських козаків – клас, який виник та розвинувся за всіма ознаками ледве чи не з татарського ядра" [Любавский 1892, 531].

Щоб повніше уявити ситуацію в степах післяординської доби, візьмімо до уваги й думку М.Ернста: "Коли ми уявляємо собі Золоту Орду в якості руйнівного організму недисциплінованими частинами, то це цілком правильно лише для XV століття. Відносно ж XIII у нас є розповіді мандрівників, як Плато Карпіні та інших, що свідчили про дуже струнку й чітку організацію Орди та її частин, внаслідок чого була повна безпека пересування в степу для купецьких караванів. У XV ст. картина різко міняється. Вже з кінця XIV ст. почалися в Орді безперервні та жорстокі чвари й серед них династична боротьба між нащадками Тохтамиша й Тимур-Кутлука. Паралельно ходу цієї боротьби розхитувалася й організація Орди, і весь степ наповнився татарськими ватагами, які, тиняючись, не визнавали ніякої влади. Безпечне пересування в степу, яке було раніше, змінилося грабуванням, нападами безпритульних ватаг на купецькі каравани. В ті часи оті татарські ватаги називалися козаками, які не корилися владі котрогось хана, а діяли незалежно й тільки іноді ішли до когось на службу. Вільні козаки-татари були на службі у генуезького уряду в Кафі" [Ернст 1927, 1, 167].

Очевидно, ідилійна картина, яку подає Ернст стосовно XIII ст., слухна лише почасти, адже сам учений повідомляє про приписку на грецькому Синаксарі 1308 року, коли козаки закололи юнака Самака. Та й історики тієї епохи свідчать, що розбій у Монголії в XII ст. був звичайнісінькою справою, коли вкрати нишком вважалося справою негідною, а забрати силоміць – подвигом звияжним: "Деякі з них розглядали розбій та насилля, аморальність та пияцтво як подвиги мужності й чогось вищого" [Кычанов 1973, 35]. Подібну характеристику дає й Аннемарі фон Габен тим розбійницьким ватагам тюрків, що захопили землі середньоазійського іраномовного населення: для таджиків така поведінка була виявом жорстокості й безбожництва, а для здобишників ознакою звияги [Gabain 1960, 11, 161].

Документи свідчать, що за монгольської навали на Україну частина степового населення на протигагу основній людності легко порозумілася з Ордою. Наприклад, Плоскиня, воєвода бродників, християнин, видав монголам загін русів. Та й узагалі князі Болохівської землі дотримувалися дипломатії геть відмінної від політики князів Русі-України. Їхня мета неабияк схожа на бажання узбек-козаків: відділитися від загального масиву й захистити автономію. Болохівці добровільно коряться монголам, аби тільки не бути під владою Данила Галицького.

Не визнавали Данилової влади, а скорилися монголам також мешканці Південного

Побужжя – сусіди болохівців. Літописці називали таких “сѣдяще за татары” чи й прямо “люди татарьскые”. Коли Ольгерд захопив Поділля, частина тюркського населення, що прийшла з монголами, вже була українізована. Ще інша частина, утікши від Ольгердового війська на Чорноморщину та в Крим, невдовзі повернулася й оселилася за Дунаєм, у Добруджі. Стрийковський свідчить, що вони розмовляли слов’янською мовою й вели господарство [Дашкевич 1876, 36].

Слід гадати, що подібна ситуація була властива для всіх південних окраїн України. Ось як описав мешканців Азовщини угорський чернець, що побував там у 1237 році: “Ії володар та населення називають себе християнами, книжки й священники у них грецькі. Кажуть, буцім князь має сто жінок; всі чоловіки голять голову, бороду ж відпускають невеличку. Тільки шляхетні на знак своєї шляхетності над лівим вухом лишають трохи чубу” [Голубовский 1884, 189].

Асиміляцію татар на Поділлі відмічав і І.Житецький [Житецкий 1884, 574]. Саме на Поділлі уперше (1363 р.) засвідчується згадка про українських козаків, з допомогою яких Ольгерд здобував Поділля [Дашкевич 1876, 41]. Одночасно засвідчується й термін *отаман* – один з найуживаніших рангових термінів у козацькому війську, а також адміністративний термін у давній Україні – в обох сферах нашої історії слово *отаман* є запозиченням з двох течій суспільного життя тюрків півдня України XIII–XIV століть: “Ольгерд з Литвою здобув... Кам’янець та Червоногородок при доброзичливості подільських козаків... Ольгерд... перемиг на Синіх Водах трьох братів: князів Кочубея, Кутлубуга та Дмитрія – ті три брати, татарські князі – отичі й дідичі Подільської землі. Від них бо пішли отамани, з них, отаманів, брали, наїжджаючи, данину з Подільських земель баскаки” [Дашкевич 1876, 36, 40]. Як бачимо, один із татарських князів, Дмитрій, мав слов’янське ім’я.

Те, що термін *отаман*, як і *осавул* та інші, посів таке важливе місце в адміністративній лексиці давньої України, має свідчити за те, що прошарок тюркського населення на наших теренах був чималий не лише на межі з Диким полем. Розглядаючи етнографічний склад населення Київської землі у XV ст., П.Клепатський відзначив, що після українців найбільший відсоток посідають татари, а вже потім білоруси й поляки. Цікаве й те, що друге місце посідали татари й у колі боярства Київщини [Клепатский 1912, 1, 446, 451].

При досить помітній асиміляції (українізації) тюрків як у міських та сільських громадах, так і в Запорізькому війську, і в україномовних, так і в тюркомовних документах впритул до XVII ст. бачимо чітке протиставлення українських (*Християн казаклари, Барабаш казаклари, Умань казаклари*) й тюркських козаків (*татар казаклари, бізім казаклари*). Які ж причини такого протиставлення? Етнічна приналежність, як на нас, не мала істотного значення, велику роль грав релігійний фактор, але вирішальний чинник був інший. На відміну від тюркських козаків, для яких заробіток шляхом грабунків або військової служби був основний, українське козацтво поряд з військовою діяльністю (головне з метою захисту) розвиває господарство: хліборобство, рибальство, ремесла – все те, що сприяло утворенню на Запоріжжі не тільки військового табору, а й козацької республіки.

У пам’ятках української мови термін *козак* засвідчується досить пізно, уперше в 1499 році: “Которыи козаки в верху Дньпра... рыбы привозят... тогда мает осмьник воеводин то осмотрѣти й обмытити” [Акты... 1848, 1, 194]. Засвідчується вживання терміна *козак* стосовно представників кримсько-татарських та ногайських козацьких ватаг: “(1551 р.) Козаки Бѣлгородскіе двадцать и чотыри чоловѣки хочуть до земли Московское ити... То есть имена тых козаков: Ясе-ходжа, Бокайчик, Карача-акгай” [Акты... 1848, 2, 157].

Українській історичній науці, нарешті, потрібно систематизувати й здійснити аналіз усіх даних про козацтво. Адже не можна не зважати й на таке свідчення, яке маємо, наприклад, у компілятивній праці Степана Лукомського (з 1770 р.): “1299 года, за

князя литовського Витена козаков литовских 600 чоловік, впадши в Прусію, великие шкоди... поділали" [Собрание... 1878, 326]. Адже ця й подібні компілятивні історичні праці настійливо запевняють, що в XII ст. козаки вже діяли, а можливо, й раніше. Адже власне ім'я *Гзак* у "Слові про Ігорів похід" є не що інше, як *козак*, бо в багатьох тюркських мовах на місці -к- виступає варіант дзвінкого -г-, пор., наприклад, топонім *Gazakh* в Азербайджані.

Крім того, досліджувати походження слова *козак* слід лише в комплексі з вивченням усієї тюркської термінології, що вживалася українським козацтвом: *осавул*, *отаман*, *хорунжий*, *булава*, *бунчук*, *барабан*, *сурма*, *табір*, *кош*, *курін*, *майдан*, *чайка*, *сал*, як і виробничої лексики (*гард*, *киргиз* тощо). Є підстави стверджувати, що ця лексика запозичувалася українцями приблизно одночасно та у зв'язку з історичною потребою формування українського козацтва. Якщо деякі терміни, скажімо, *осавул*, *отаман*, засвідчуються в староукраїнських документах вже в XIV ст., можливо й потрібно гадати, що пізніе засвідчення терміна *козак* пояснюється лише специфікою його вживання, а не пізнім запозиченням.

Як підсумок, можна сказати: основу тюркського козацтва склали кипчацькі племена, а на теренах сучасної України важливу роль у формуванні козацьких ватаг грали ногайські племена. Проте, ідея козаччини та певний її розвиток могли бути наявні ще в середовищі тюркських народів (Чорних Клобуків), які виконували функцію прикордонних загонів у війську київських князів. Таким чином, формування козацького братства могло відбутися ще до монгольської інвазії, завершувалося ж воно, поза сумнівом, синхронно із занепадом Золотої Орди. Цілісна система військової термінології, вживаної у війську Запорізькому, не знаходить аналогій у жодній тюркській мові, а це свідчить, що така система або була в мало документованих тюркських мовах (печенізька, половецька, койне Чорних Клобуків), або ж тривалий час виворювалася в середовищі насамперед змішаного українсько-тюркського населення. Про це почасти свідчить і розвиток значень терміна *козак* у тюркських та українській мовах – від первісного значення "особа, що відокремилася від громади й найнялася на службу з метою заробітку, або ж стала на шлях боротьби за владу" до всім відомого значення в українській мові.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Абаев В.И. 1973. Историко-этимологический словарь осетинского языка Т. 2. Ленинград.
- Адыги... 1974. Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XII-XIX веков. Нальчик.
- Акты... 1848. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1, 2. Санкт-Петербург.
- Бабур-наме. 1958. Записки Бабур. Ташкент.
- Бамматов З. 1969. Кумыкско-русский словарь. Москва.
- Благова Г.Ф. 1970. "Исторические взаимоотношения слов казак и казах". Этнони́мы. Москва.
- Бутков П. 1822. "О имени казак". Вестник Европы. 21. Санкт-Петербург.
- Георги И. 1799. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Ч. 4. Санкт-Петербург.
- Голубовский П. 1884. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев.
- Дашкевич М.П. 1876. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Киев.
- Дискуссия... 1968. «Дискуссия о термине "казак"». Изв. АН Казахской ССР. Серия обществоведения. 2. Алма-Ата.
- Дмитриев Н.К. 1962. Строй тюркских языков. Москва.
- Древнетюркский словарь. 1969. Ленинград.

- Житецкий И. 1884. "Смена народностей в Южной России". Киевская старина. Киев.
- Заметки... 1863. "Заметки XII – XV веков, относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре". Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 5. Одесса.
- Ибрагимов С. 1960. «"Мигман-наме" как источник по истории Казахстана XI – XIV вв.». Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Алма-Ата.
- Клепатский П. 1912. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Одесса.
- Коков Дж. 1965. «К истолкованию топонима Черкассы и слова "казак"». Ученые записки Кабардино-Балкарского Государственного университета Нальчик.
- Курышжанов А. 1970. Исследование по лексике "Тюркско-арабского словаря". Алма-Ата.
- Кычанов Е.И. 1973. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. Москва.
- Любавский М.К. 1892. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. Москва.
- Милых К. 1949. "Ногайские тексты". Языки Северного Кавказа и Дагестана. Ч. 2. Москва – Ленинград.
- Мусаев М. 1966. Заимствованная лексика даргинского языка. Проблемы лингвистического анализа. Москва.
- Радлов В. 1899. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2. Санкт-Петербург.
- Самойлович А. 1927. «О слове "казак"». Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып.2. Ленинград.
- Словарь... 1803. Словарь географический Российского государства. Ч.3. Москва.
- Смирнов В. 1889. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. Одесса.
- Собрание... 1878. "Собрание историческое... Лукомским сочиненное". Летопись Самовидца. Киев.
- Срезневский И.И. 1893. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1. Санкт-Петербург.
- Тизенгаузен В.Г. 1941. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Москва – Ленинград.
- Турецко-русский словарь. 1977. Москва.
- Хайдар Мухаммед, Ркп Институту сходознавства АН Узбекистану за инв. №1490.
- Эрнст Н.Л. 1927. "Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой". Изв. Таврического общ-ва истории, археологии и этнографии. Т.1. Одесса.
- Barthold W. 1927. "Kazak". Enzyklopaedie des Islam. Bd. 2. Leiden – Leipzig.
- Doerfer G. 1963–1967. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. 3. Wiesbaden.
- Gabain A. 1960. "Kasakentum, eine soziologisch-philologische Studie". Acta orientalia Hungarica. Т. XI. Budapest.
- Krader L. 1962. "Ethnonymy of Kazakh". American Studies in Altaic Linguistics. Bloomington.

Іван Фуртак ТВОРЕННЯ І ВЗАЄМОСТОСУНКИ УКРАЇНСЬКОЇ І ЄВРЕЙСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Очевидно, готуючись до війни з Австро-Угорщиною, російський імператорський Генеральний штаб силами своєї розвідки провів певну роботу по збору інформації щодо Австро-Угорщини й, зокрема, щодо Галичини.

За даними російського Генштабу, полковник Потоцький за редакцією полковника Самойло, описуючи Галичину, наводить такі дані про становище тут єврейського населення: «...отчеты о переписи населения в Австро-Венгрии составляются на основании "обиходного языка". Этим путем правительство имеет возможность подвести итоги переписи в свою пользу, увеличивая число говорящих на немецком или венгерском языке, в ущерб прочих отдельных национальностей, главным образом, словянской. Благодаря этому приему, евреи, которые составляют значительную часть населения района как не имеющие своего языка, в таблице "племенного" состава в особую рубрику не выделены. Присутствие евреев в пределах района может быть обнаружено лишь в таблицах религиозного состава... Согласно сведениям о религиозном составе населения в Восточной Галиции до 12,9% евреев при населении 5.334.193 человека. Таким образом, можно принять то, что в Восточной Галиции русские составляют 2/3 всего населения, поляки 1/4 и евреи – около 1/8. Особенно густо они населяют пограничную полосу от Сокаля на Броды, будучи сосредоточены в городах и селах, где они составляют значительный % населения, достигающий, например, во Львове свыше 27%.

Природные свойства этого народа присущи ему и в Галиции, где евреи захватили в свои руки всю торговлю страны и, пользуясь своей хитростью и алчностью, эксплуатируют доверчивое русское население, стараясь извлечь себе наибольшие выгоды, благодаря отсутствию

у последнего достаточной предприимчивости. Характерные качества евреев, эксплуатирующих сельское население района, поставит их в условия служить и помогать обеим сторонам сразу, преследуя исключительно коммерческие цели наживы.

На еврейском языке издается 8 изданий (4 – до 7 раз в неделю, 4 – 1 – 2 раза в месяц)» [Восточногалицкий район 1912, 1, 151–152]. Дещо далі конкретизується: «Остается еще сказать об изданиях, печатаемых на еврейском языке. Таковых имеется 8, из коих 5 издается во Львове. Из этих последних газета "Наст" издается 3 раза, остальные 1 раз в неделю. Кроме Львова еврейские газеты выходят в Дрогобыче, Коломые и Залещиках по 1 разу в месяц» [Восточногалицкий район 1912, 1, 161]. Отже, 8 газет єврейською мовою при 48 – польською, 17 – українською, 10 – німецькою, з яких дві були з єврейським текстом.

Аналізуючи дані перепису населення в Австро-Угорщині за 1900 рік, історик І.П. Трайнін робить висновок, що "по переписи 1900 года в Австрии было 1.224.896 евреев. В Галиции евреи показали своим разговорным языком 17,06 % – немецкий, 76,56 % – польский. В 10 городах Галиции евреи составляли абсолютное большинство населения, в 12 городах – примерно 1/3 населения, в 11 городах более 1/4 населения" [Трайнин 1947, 131–132].

За переписом 1910 року згідно таблиці етнічного складу міського населення Східної Галичини за релігійною ознакою євреї становили більшість в 25 містах і містечках, 1/3 населення в 46 містах і містечках та 1/4 – в 17 містах та містечках з 101 населеного пункту, в яких населення названо за переписом міським.

З переписів населення, що проводилися в Австро-Угорщині в II половині XIX ст. і майже до першої світової війни, має-

мо, що в перше десятиліття XX ст. євреї, становлячи в Австрії приблизно 4,68% населення – 1.224.896 осіб, в Галичині становили 11,09%, або 811.371 особу.

З 1857 року кількість єврейського населення зросла з 620.896 осіб до 1.224.896. Швидкий ріст єврейського населення в Австрії за вказані півстоліття, звичайно, пояснюється не одними лише біостатистичними особливостями єврейського народу, бо тоді був би незрозумілим непомірно різкий контраст стосовно інших націй, що спостерігався в Галичині. Тут приблизно за 60 років чисельність євреїв збільшилась у чотири рази, тоді як християнське населення лише подвоїлось.

Причину цього росту можна вбачати в переселенні до Галичини євреїв з Російської імперії, яке стало значним в 60-х роках XIX століття, спричинене відомими реформами й швидким чисельним ростом російського купецтва. Зміцнення позицій російського купецтва вело до витіснення євреїв із звичної для них галузі діяльності, а на початку 80-х років призвело до серії єврейських погромів, організованих московським і петербурзьким купецтвом в різних районах імперії, щоб усунути єврейських конкурентів. Як зазначають В.М.Кабузан та В.І.Наулко, "... територіальні обмеження, а також заборони у виборі професії та самоврядуванні; зокрема прав кагальної організації, а згодом (1844 р.) й офіційне скасування останньої; постійно зростаючі податки; величезна, штучно створена скупченість єврейського населення, викликана, крім зазначених причин, ще й порівняно високим природнім приростом і, нарешті, погроми в Росії та, зокрема, на Україні привели до дуже значної зарубіжної еміграції євреїв у кінці XIX – на початку XX століття" [Кабузан, Наулко 1991, 6, 60] ... з Росії.

Слід, однак, відзначити, що з часом ріст єврейського населення в Галичині зменшується настільки, що за 1890 – 1900 роки він досяг лише 7,14%, тобто не досяг навіть середнього приросту всього населення, що становив 9,44%. А між тим відносне зменшення всього австрійського населення за період склало всього 1,67%. Це явище, безперечно, може служити

яскравим показником сильного економічного занепаду євреїв в Австрії і в Галичині зокрема, яка перетворилася з імміграційного осередку в одне з головних джерел єврейської еміграції. До емансипації 1848 – 1867 рр. в Австрії євреї здебільшого зосереджувались у Галичині, де вони жили суцільним масивом ще з часів польського панування. Після емансипації, яка дала право євреям на вільне пересування, зосереджені в "межі осілості" (Галичина й Буковина) єврейські маси рушили в раніше заборонені області. Єврейські переселенці подалися передусім у райони Австрійської імперії з найбільш розвинутою торгівлею – в Сілезію та Нижню Австрію з її великим торговельним центром – Віднем. Цей процес посилює ще й певна економічна політика галицького сейму. З іншого боку, посилюється економічна самодіяльність неєврейського населення, яке через створення різних кооперативних організацій вибиває євреїв з їх споконвічної економічно-господарчої позиції. Прикликані в Галичину урядом старої Польщі перебрати торгівлю від місцевого населення, євреї наприкінці XIX – на початку XX століття поступово витісняються з цієї галузі господарювання.

Через це єврейська еміграція набирає дедалі ширших масштабів і, не знаходячи собі місця в Австрійській імперії, шукає виходу за її межі. Спершу еміграційна хвиля ринула в сусідні держави – Угорщину, Німеччину, Швейцарію, потім – в Англію і далі переважно в Америку (США, Канаду, Аргентину, Бразилію, які тоді через потребу освоєння нових територій почали нову імміграційну політику, яка заохочувала наплив емігрантів).

Як зазначає С.П.Качараба, "початок діяльності перевозних товариств у Східній Галичині та Північній Буковині припадає на 80-і роки XIX століття. Першій віденська адміністрація надала концесію на відкриття еміграційних агентств у Західній Галичині компанії "Гамбург – Американа" [Качараба 1990, 54]. Однак агентура компанії досить швидко включила в сферу своїх операцій східну частину краю, а згодом і Північну

Буковину. В Бродях уже в 1882 році було відкрито концесіоноване еміграційне бюро з філіями в Підволочиську і Освенцимі. Його очолював агент компанії Я.Клаузнер. Спочатку у завдання бюро входило організувати відправку в США єврейських емігрантів, що масово прибували з Росії у 1881 – 1882 роках. Після виконання цього завдання Я. Клаузнер швидко ввійшов у контакт з Гамбурзькою компанією і його агентура почала агітацію серед українського населення краю. В цей же час зацікавлення Східною Галичиною виявила і Бременська компанія “Північно-Німецький Союз”, згодом американо-англійський корабельний синдикат, контрольований П. Морганом. Австрійський уряд створив компанію “Аустро-Амерікана”.

Так єврейська еміграційна хвиля потягнула за собою і першу хвилю української еміграції з західноукраїнських земель. Наслідком цього стало те, що в 1900 році в 26 повітах Галичини було менше євреїв, ніж у 1890.

Та якою б інтенсивною не була еміграція, ядро австрійського єврейства лишилося як і доти на своїй історичній території – в Галичині. Одночасно з виникненням нових єврейських регіонів зростав і цей старий центр. Євреї до першої світової війни живуть у Галичині компактно, в оточенні русинів-українців та поляків. “Межа осілості” стає наслідком складного комплексу соціально-економічних і культурних факторів.

Різне соціально-історичне середовище провело різку грань між єврейством Галичини та Західної Європи. Відомий дослідник цього питання М. Балабан описував це так: “У Західній Австрії переважав тип середнього західноєвропейського єврея, напівасимільованого, що сприйняв мову і частково культуру націй, що його оточують (особливо німецької), готового зовсім злитись з ними, якби цьому не перешкождали їх ворожість і протидія. Такому євреєві патріархальний соплемінник з Галичини не менш чужий, ніж його сусідові-неєвреєві. Чим далі на схід, цей обезличений тип зустрічається рідше, поки майже не поглинається

компактними масами галицького єврейства, що зберегло в більшості свій традиційний вид” [Еврейская энциклопедия 1905–1913, 1, 344]. Це зауваження видатного дослідника історії галицького єврейства, як на мене, підтверджує право на існування терміну *галичанин-єврей*, поряд з терміном *галичанин-українець*, *галичанин-поляк* тощо.

Слід зазначити, що в Галичині більшість єврейського населення сторижилась урядових шкіл і посиляла своїх дітей переважно в традиційні хедери. При тому, що в австрійських провінціях з Галичиною включно в галузі середньої освіти євреї залишали далеко позаду інші національності. У Львові були єврейський академічний дім, єврейські академічні товариства й спілки. Львівський університет перед першою світовою війною нараховував близько 1500 євреїв-галичан, що становило майже 33% студентів (найбільше на юридичному факультеті), в політехніці – близько 20% студентів становили євреї-галичани. У міській раді в 1911 і передвоєнні роки на 100 членів припадало 15–20 євреїв-галичан, у торговпромиловій палаті – 70% євреїв-галичан. Широко представлені були євреї-галичани й серед інтелігенції: 70% юристів і 60% лікарів, багато викладачів університету й гімназій.

З даних переписів видно, що основним заняттям австрійських і, зокрема, галицьких євреїв була торгівля, якій присвячує себе майже половина всіх євреїв, а разом зі службовцями й людьми вільних професій вони становили майже дві третини. Євреїв-галичан було 1/5 всіх торговців, що в 4–5 разів перевищувало відсоток єврейського населення. Слід зазначити також, що відсоток промисловців сягає майже 29, а кількість єврейських промисловців становить 50 на 1000 осіб, що дещо перевищує відсоток єврейського населення. Таким чином, австрійські євреї, як і галичани-євреї, широко представлені не тільки в торгівлі, але й у промисловості на початку ХХ століття. У сільському господарстві вони також розгорнули свою діяльність і, хоча на 1000

сільських господарств припадало лише 10 (замість 47 при пропорційному співвідношенні) євреїв, це означало, що понад 11% євреїв займалося сільським господарством, що у 8 разів більше, ніж на той час у Німеччині. Причому більшість євреїв, зайнятих в Австрії сільським господарством (53,5 тисяч із 57 тисяч), жило в Галичині й Буковині, тобто це – переважно євреї-галичани.

“Єврейська енциклопедія” Брокгауза і Ефрона зазначає: “взагалі треба мати на увазі, що 60% єврейського населення не має фаху і живе за рахунок своїх чоловіків та батьків; що 4,5 % допомагають останнім у промислі, 19% є господарями і 3,5% – службовцями і всього близько 11% знаходяться на найнижчому соціальному щаблі, являючи собою робочу масу в вузькому розумінні слова, тоді як серед населення взагалі ця остання група вдвічі більша – 22%” [Еврейская энциклопедия 1905–1913, 1, 334]. Серед австрійських євреїв – 20.508 батраків, зайнятих несталою поденною працею; з них 19.233 – євреїв-галичан. Певно тому в “Єврейській енциклопедії” зазначається, що “в економічно відсталій Галичині лише незначну частку єврейського населення можна вважати заможною; переважна ж більшість належить до тих, хто вранці не знає, чи вдень обідатиме” [Еврейская энциклопедия 1905–1913, 1, 334]. 1908 року в Галичині було 31.754 євреїв-галичан цієї категорії, що складало 51,51%, тоді як загальне населення євреїв-галичан становило 11,09%. Водночас існувала в Галичині й інша категорія осіб, що жили впроголодь і часто міняли свій ненадійний зарібок. Того ж 1908 року таких євреїв-галичан налічувалося 61.829, тобто 39,80% всієї цієї категорії. Переважна більшість єврейських торговців заробляла 4 – 6 гульденів на тиждень.

У палкому прагненні австрійських національностей за автономію євреї дробилися між національностями, що боролися, виступаючи тільки як релігійна група, що входила до населення кожної окремої території. Вони мало користувалися своїм правом політичного представництва, віддаючи на парламентських виборах голоси

кандидатам панівних національних груп – німецьких чи слов’янських. Так зазначає “Єврейська енциклопедія” і продовжує: “У Галичині, де євреї ішли в хвості поляків, до угодливості асимільованої єврейської інтелігенції додалася політична незрілість темних хасидських мас... Ця політична заподаткованість і асиміляційна ревність не врятували, однак, євреїв від хвилі антисемітизму, що прокотилася всією Австрією на початку 1880-х років” [Еврейская энциклопедия 1905–1913, 1, 335]. Варто додати – і над всією Європою.

У 1896 році – році найвищого торжества антисемітської партії в Відні – з’явилася книга “Єврейська держава” віденського журналіста Теодора Герцля. Почалося політичне пробудження. Необхідність політичної самопомогі на другому етапі (після 1896 року) стала зрозумілою для євреїв Галичини і Австрії особливо після того, як ряд фактів переконав їх, що попередні їхні прихильники – ліберали – ненадійна опора для досягнення громадянського рівноправ’я.

Через кілька років на арену єврейської політичної діяльності виходять широкі маси євреїв-галичан. Сіонізм, поширившись у Галичині, переходить від пасивного ставлення до роботи на місцях до активної участі у політичній боротьбі. Єврейські пролетарські групи виділяються з польських соціал-демократичних організацій і заявляють про себе (1 травня 1905 року), як про самостійну національну партію – єврейська соціал-демократична партія – так звані “сепаратисти”. У передвоєнні роки більшість євреїв належали до табору польської демократії. Досить сильною була так звана “кагальна” партія. Доктор Натан Левенштейн очолював партію асимільаторів. Чимало євреїв-галичан було і в таборі польських соціалістів. Досить сильні позиції мали сіоністи. У Львові розташувався їхній центральний комітет, видавалися газета й тижневик. Так змальовує політичну ситуацію серед галицького єврейства “Єврейська енциклопедія” і відзначає: “серед компактних єврейських мас Галичини всі ці безсистемні прояви національної волі поступово кристалізуються у визначену

політичну форму – *єврейська національна автономія*” [Еврейская энциклопедия 1905–1913, 1, 336].

Цей зліт національного руху в деяких прошарках єврейського суспільства співпав із загальним рухом серед австрійських національностей, наслідком чого було внесення урядом в рейхсрат законопроект про загальне виборче право. Та якщо кожна нація одностайно відстоювала свої інтереси перед новою політичною реформою, євреї розкололися на асиміляторів і націоналістів. Завдяки асиміляторам, які боялися навіть заявити про існування єврейської національності, уряд спершу зігнував євреїв у запланованій виборчій реформі. І лише енергійний протест значної кількості єврейства (близько 250 міст і містечок звернулося до уряду й парламенту з телеграмами і петиціями, вимагаючи національного представництва) і сприяння русько-українського парламентського клубу змусили уряд відмовитися від початкового рішення. Так галичани-українці допомагали галичанам-євреям відродити національну самосвідомість. Водночас націоналістам доводилося вести боротьбу з “зовнішнім ворогом” – поляками, для яких поява третьої нації в Галичині (поряд з українцями) була вкрай небажаною. Польському політичному клубові, який користувався величезним впливом, неважко було паралізувати вимоги євреїв і звести до мінімуму їх політичні права. За таких обставин новий

виборчий закон дав євреям вкрай мало: не визнавши їх самостійною національною одиницею, поряд з визнаними в Австрії вісьмома націями, мови яких вважалися державними, він розподілив виборчі округи в Галичині й на Буковині так, що євреї отримали в рейхсраті лише 7 мандатів. Цей закон тільки закріпив дотеперішню практику, коли поляки, змушені рахуватися з реальною силою євреїв, надавали б їм щоразу на виборах кілька округів з абсолютно єврейською більшістю. Наскільки євреїв було обійдено новим законом, можна побачити з того, що з 106 мандатів Галичини поляки отримали 72, українці – 28, а євреї – тільки 6 (хоча вони становили 12% населення); отож відповідно до кількості населення у поляків один депутат припадав на 55.390 осіб, в українців – на 109.800, у євреїв-галичан – на 135.230 осіб. Так фіксує розвиток політичних подій навколо національного відродження наприкінці XIX – на початку XX століття “Єврейська енциклопедія”. А добрі традиції випробувань, коли у 1918–1919 рр. в складі Української Галицької Армії євреї-галичани на базі підрозділів єврейської тернопільської поліції створили пробоеву сотню, яка, набравши 2500 осіб, стала куренем і успішно прикрила відступ УГА за Збруч. А там ішла в авангарді об’єднаних українських сил в наступі на Київ і ратними своїми заслугам и отримала почесне право однією з перших вступити в столицю України.

БІБЛІОГРАФІЯ

“Восточногалицкий район”. 1912. Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. Ч. 1. Санкт-Петербург.

Еврейская энциклопедия. 1905 –1913. Под общ. ред. Л. Каценельсона. Издание обществ для Научных Еврейских Изданий и издательства Брокгауз и Ефрон. Т.1. Санкт-Петербург.

Кабузан В.М., Наулко В.І. 1991. “Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення”. Український історичний журнал. 6. Київ.

Качараба С. П. 1990. Украинская трудовая эмиграция из Восточной Галиции и Северной Буковины в конце XIX – начале XX в.: Автореф. канд. дис.

Краткие сведения... 1914. Краткие сведения о государственном устройстве и управлении Австро-Венгрии и земель Австрийской короны...

Трайнин И.П. 1947. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. Москва – Ленинград.

Osterreichische Statistik. 1917. Wien.

СВЯЩЕННІ ВІРШІ СВЯТОГО ТКАЧА

З ТАМІЛЬСЬКОЇ ПЕРЕКЛАЛИ

ВІТАЛІЙ ФУРНІКА ТА БОРИС ХОМЕНКО

“Тіруккурал”, безсмертний твір тамільського мислителя Тіруваллуvara, написано майже два тисячоліття тому. Досі він не перекладався українською мовою, хоч відомий усіма основними мовами світу: так, 1848 року, коли Тарас Шевченко перебував на засланні в казахських степах, “Тіруккурал” побачив світ французькою мовою, а 1865 року – англійською. Цією книжкою захоплювався Лев Толстой, чим і досі пишаються індійці.

І на порозі третього тисячоліття видатна пам’ятка літератури 60-мільйонного тамільського народу, що населяє південь Індії, стає надбанням і українців. Уперше пропонуючи зразки “Тіруккурала” українською мовою, доцільно буде подати деякі суто історичні пояснення.

Тіруваллувар – легендарне ім’я автора реально існуючого твору. Це ім’я означає Святий Валлувар (*валлувар* – назва касті ткачів в Індії). Дослідники гадають, що він жив поблизу нинішнього Мадраса, в якому й донині є храми на честь цього мудреця. Ніхто достеменно не знає, коли народився і помер Валлувар, коли він написав свою книжку. Сотні праць про нього тільки повторюють легенди. Одна з них розповідає, наприклад, що Валлувар був одружений з Васухі, безмежно відданою чоловікові та сім’ї. Слава про щасливе подружжя змусила одного мудреця завітати до оселі Тіруваллуvara, аби впевнитися в цьому й з’ясувати секрет родинного щастя. Святий Валлувар провадив бесіду з ним, працюючи за ткацьким верстатом у залитій сонцем кімнаті. Раптом він упустив човник і попрохав дружину принести світильник, аби знайти інструмент. Неабияк здивована Васухі без зайвих розпитувань принесла чоловікові запалений світильник.

І тоді гість-мудрець збагнув, що щасливе родинне життя полягає у подружній згоді.

Поза сумнівом, легендарний Валлувар був справжнім мудрецем. Він залишив своєму народові глибокі висловлювання про кохання та сім’ю, які стали надбанням усього людства. Універсальність його думок захоплює і сьогодні. Гідне подиву й те, що твір Валлуvara світський, реалістичний, у ньому відбито життєвий досвід і мудрість простого народу. Хто не нахилить вуха до коротких афоризмів стародавнього автора?

Тіруккурал з давньотамільської означає "священний курал", а *курал* – це римований двовірш у класичній тамільській поезії. Сам твір можна схарактеризувати як афоризми, написані поетичним розміром *курал* – напрочуд важким у дравідійській метриці.

Цей унікальний навіть для Індії твір складають 1330 поетичних висловів: перший рядок має чотири стопи, а другий – три. Читач може тільки уявити, як важко втиснути в два коротенькі рядки суть і глибину давньоіндійського мудреця. Для цього треба мати таку ж силу поетичної уяви та філософського осягнення світу, властиву Валлуварові. Тому й пропонуємо читачеві прозовий переклад куралів. Зазначимо ще раз: це перший переклад з давньотамільської мови на українську. І ще одне: наші сучасники в Тамілнаді (до 1969 р. Мадрас), за винятком видатних учених, не розуміють цієї форми рідної мови. Для широкого читачького загалу в Індії існують полегшені, "осучаснені" видання "Тіруккурала".

В Індії збірку Валлуvara називають "тамільською Біблією", або "п'ятою ведею". І це справді так. Для тамілів це настільна книга. Її цитують газети, журнали, радіо й телебачення. Курали в живій мові індійців стали прислів'ями та приказками. З молоком матері засвоюють афоризми "Тіруккурала" діти. Це не релігійний трактат, а етична пам'ятка народу, кодекс його моралі.

Цей великий трактат складається з трьох книжок: *дхарми* ("добросердя"), *поруль* ("політика") та *інбам* ("кохання"). За індуїзмом, вони становлять перші три мети життя. Четверту мету складає *мокша* – "звільнення душі від наступних перероджень". Але *мокша* не входить у твір Валлуvara. Чому? Можливо, великий мудрець унікав концепції про переродження душі, пов'язаної з містицизмом? Щодо цього можна тільки гадати...

Три книжки "Тіруккурала" поділяються на розділи: перша має 38, друга – 70, третя – 25 розділів, усього – 133. Кожен розділ містить 10 куралів-афоризмів.

Ми пропонуємо приблизно десяту частину "Тіруккурала" – десть по два курали з кожного розділу, що дає певне уявлення про кожен розділ зокрема і про весь твір Валлуvara загалом.

Слід додати, що саме в південноіндійському штаті Тамілнад найбільше перекладають Тараса Шевченка, чимало нових публікацій з'явилося до 175-річчя від дня народження Кобзаря. 1989 року в Індії відзначалося 2025-річчя від дня народження Тіруваллуvara (дата, зрозуміло, умовна). Таким чином, матимемо своєрідний перегук двох літератур. Сподіваємося, що ця публікація куралів сприятиме виданню й українською мовою цієї рідкісної книги.

Віталій Фурніка

ТІРУККУРАЛ

Книжка великого любомудра Тіруваллувара про
добросердя, політику й кохання

Хвала дощеві

Життя на землі завдячує дощеві. Тому дощ і вартий називатися нектаром життя.

Дощ дарує усьому снагу жити і сам утамовує спрагу.

Супутниця життя

Справжня дружина та, яка має чесноти, потрібні в сім'ї, і яка живе на статки чоловіка.

Чеснотлива жінка приносить щастя в хату, а славні діти – рубіни того щастя.

Діти

Куди амброзії до рисової каші, що її торкнулися рученята твоєї дитини!

Звуки сітара й віни найсолодші лише тому, хто не чув щебету своїх дітей.

Любов

Чи є сила, спроможна приховати любов? Запону з неї зірве одна-однісінька тужлива сльоза коханого.

Нездатний любити живе тільки для себе, а хто любить – собою навіть жертвує.

Гостинність

Не личить самому ласувати обідом, коли на подвір'ї стоїть людина. Навіть коли в тебе на столі трунок, що дарує безсмертя.

Як неторкана квітка аніччам в'яне, коли її понюхати, так і непривітний погляд господаря знічує гостя.

Лагідне слово

Не страшні злигодні тому, хто має для людей зичливе слово, що полегшує душу.

Вдаватися до грубощів замість лагідних слів – все одно, що їсти зелені плоди, коли довкола повно стиглих.

Вдячність

Добро в скруті, хоч і невелике, та застиляє увесь світ.

Недобре забувати добре, та добре забувати недобре.

Неупередженість

Багатство справедливого не знає втрат і дарує щастя нащадкам.

Заживає рана від опіку, та не проходить біль від слова.

Всепрощення

Як земля тримає тих, хто оре її, так і ти прощай тих, хто ганьбить тебе. Оце і є найвища доброчесність.

Навіть коли тобі заподіяли зло, найкраще – пожалій злочинця й не плекай помсти.

Заздрощі

Ніщо не зрівняти з високим даром – не знати ніяких заздрощів.

Заздрощі – лихо того, кого вони опосіли. Бо коли на заздрісника зглянутися навіть вороги, його занапастить сама заздрість.

Марнослів'я

Не називай базіку-хвалька людиною, а назови його лушпайкою.

Коли говориш, то вживай слова, що несуть добро, і не вдавайся до марнослів'я.

Слава

Усе минає у цьому світі, окрім доброї слави.

Лиш той живе, хто не знає ганьби, і гине той, хто живе без слави.

Неживання м'яса

Чи знає жалість той, хто пожирає плоть інших істот, аби вдовольнити власну?

Коли питають, що таке спочутливість, знай: це небивство. Убивство – відсутність співчуття. Чи ж є більший гріх, ніж споживання м'яса?

Священність

Чимало хто приховує свої страшні недуги й омивається в священних водах, ніби великий праведник.

Стріла пряма, а жорстока, лютня крива, а тішить слух; так і про людину суди не з вигляду, а з учинків.

Правдивість

Чистота тіла – від миття, чистота душі – від правдивості.

Серед краси світової нічого кращого не знайшов я над правду.

Великодушність і зло

Найвища помста тим, хто вчинив тобі зло, відповісти щирим добром, аби присоромити їх.

Зло, заподіяне комусь уранці, віддається тобі увечері.

Осуд вбивства

Коли запитують, що заповіла дгарма-справедливість, знай: кожна людина має право на життя.

Навіть коли тобі самому загрожує відділення душі від тіла, не прагни відібрати радість життя в іншого.

Велич володаря

Правителя держави, який дбає про своїх підданих, народ шанує, як Бога.

Світ спокійно живе під державною парасолькою правителя, добродішного і терпимого до різких слів.

Мудрість

Мудрість – зброя проти будь-якої небезпеки. Це фортеця, до якої не проникнути і якої не здолати ворогам.

Яким би не був світ, мудрість значить жити в злагоді з людьми.

Прихильність великих

Хто здолає і занепастих володаря, який цінує дружбу з мудрими, хоч ті й можуть дорікнути йому за помилки?

Відмахуватися від дружби з добродішними мудрецькими стократ безглуздіше, ніж наживати ворогів.

Дружба з нищими

Смак води залежить від землі, по якій тече; так і взаєморозуміння між людьми визначає щирість їхньої дружби.

Справжня велич уникає нищих. Нищому пасують ниці, вони – його друзі.

Сутність людини

Оціни в людині хороше, відзнач у ній погане і те, чого більше, вважай за її суть.

Спробним каменем, який визначає велич або ницість, є людські вчинки.

Старанність

Богиня удачі сама розпитає дорогу і прийде до свого обранця, наділеного невичерпною старанністю.

Як бойовий слон, уражений стрілою, суне на ворога, так і міцні духом не впадають у розпач навіть після поразки.

Лінощі

Родина, що виховала неуча, який розкошує у згубному неробстві, загине раніше, ніж ледачий син.

Одвічний світильник на ймення “славний рід” згасне, якщо припаде кіптявою лінощів.

Рішучість

Не втрачай рішучості, коли взявся за діло. Люди зневажають тих, хто не доводить справу до кінця.

Тверда рішучість дарує успіх і багатство, а без старанності обсідають злидні.

Стійкість у біді

Смійся з лиха. Ніщо не зрівняється зі сміхом, йому по силі здолати біду.

Біда сама страждатиме, коли підступить до людини, що ніби віл уперто тягне воза важким пугівцем.

Сила слова

Промовляй слово, коли пізнаєш його силу. Цей дар вищий за доброчесність і багатство.

Промовляй слово, коли певен, що співрозмовник не скаже розумнішого.

Чисте діло й чесні задуми

Здобує зі слізьми, зі слізьми й втрачаємо. Та що прийшло до нас стежкою добра, навіть коли втрачаємо, народжує добро.

Берегти багатство, здобує нечесно, все одно, що тримати воду в невипаленому глечики.

Непохитність у діях

Легко говорити, але важко робити як сказав.

Коли побачиш мізерного на вигляд, не дивися з презирством. Адже є люди, подібні до колісничого величезної колісниці, яка мчить щодуху.

Уміння поводитися на зборах

Промовляти на зборах, де не розуміють тебе, – все одно, що лити нектар безсмертя в стічну канаву.

Тримати слово перед наділеними ясным розумом – те саме, що зрошувати поле, на якому зеленіють сходи.

Країна

Щаслива країна, яка не знає голодної смерті, пошестей та спустошливих набігів.

Справжня країна проти роздрібнення на безліч земель, уникає міжусобних чвар, що ведуть до спустошення, не знає жорстокості і вбивств, які жахають і самих володарів.

Багатство

Усі зневажають жебраків і вихваляють багатих.

Дитину, народжену з любові й названу милосердям, ростить щедра нянька, ім'я якій – багатство.

Гордість воїна

Воїн, який метнув дротик у ворожого слона, сміючись, вириває дротик, що пронизав його власне тіло, аби одразу ж метнути його в ворога.

День без страждання од глибокої рани, здобутої в бою, для хороброго воїна прожитий марно.

Дружба

Чи важче щось знайти, аніж дружбу? І чи є надійніший щит для доброго діла, ніж дружба?

Дружба з гідними кріпне, посилюється з кожною зустріччю, як і мудрість давніх вед – з кожним прочитанням.

Глупота

Глупота – це щось незвичайне. Коли запитують, що воно таке, знай: глупота пригортає збитки і розкидає статки.

Дружба з дурнем – велика розрада, бо, розлучившись з ним, не відчуваєш прикрощів.

Природа ненависті

Навіть жартома не побажай нікому того нищого почуття, назва якому ненависть.

Не виливай болю тому, хто не страждав. Не відкривай своїх вад ворогові.

Прихований ворог

Не бійся ворогів одвертих, як меч, та остерігайся ворогів у личині друзів.

Остерігайся ворога прихованого. У фатальну хвилину він розітне тебе з насолодою і без вагань, як гончар глину.

Жіноча примха

Хто потурає примхам жінки-красуні, не допоможе в скрутї^ж другові й не зробить доброго діла.

Хто боїться своєї дружини, ніколи не зробить добра в ім'я доброчесної мудрості.

Розпусниці

Погибель несуть солодкі слова розпусниць у золотих оздобах. Вони знають не кохання, а лише користь.

Облудні обійми корисливих повій – обійми мертвого в темній кімнаті.

Вино

Не пийте вина! А коли вже пити, то нехай п'є той, хто не прагне вславитися як мудрець.

Захмелілий бридкий навіть рідній матері. То які почуття пробудить він у мудрого?

Ліки

Тілу не потрібні ніякі ліки, коли, сідаючи до обіду, ти впевнився, що засвоїв уже спожите.

Коли шлунок не знає міри, тіло терпить велику муку.

Гідне народження

Коли людина не любить людей, то вона не любить і гідного народження.

Сіянець указує на родючість ґрунту, з якого виріс; так і про шляхетність свідчить мова її нащадка.

Власна гідність

Коли людина втрачає гідність, то від неї така ж користь, як і від волосини, що випала.

Як тварина не може жити без шерсті, так гинуть і ті, хто втрачає людську гідність.

Велич

Усі люди однакові від народження, та велич їхню засвідчують діла.

Лиш той збереже велич, хто пильнує себе, як цнотлива жінка.

Великодушність

Світ тримається на великодушних; без них він став би тліном.

Нехай розум і гострий, як напилник, та, коли людина негідно чинить з іншими, вона схожа на трухляве дерево.

Багаті й недобрі

Хто нажив багатство і не користується ним, той мрець; яка користь у суєтному накопиченні добра?

Багатий скнара, який нічого не дарує бідним, мов та жінка-красуня, що стариться насамоті.

Скромність

Справжня скромність соромиться вчинків, негідних чоловіка. Все інше – соромливість добродесних вродливих жінок.

Хіба скромність – не краса мудрості? А коли її бракує, то чи не тяжка недуга – пихатість?

Рільництво

Чим би не займалися в світі люди, їм не обійтися без плуга. Ось чому рільництво, хоч і важке, найвище з усіх занять.

Коли жменя пилюки на полі висохне і поле на чверть зменшиться, то не потрібно й жмені коров'ячого гною.

Злидні

Коли питають, чи є щось гірніше від злиднів, то знай: найгірші й найболючіші самі злидні.

Можна заснути й посеред палахкотливих вогнищ, та навряд чи заснеш, коли тебе обсіли злидні.

Ганебність жебрів

Немає солодшого над харч, зароблений власною працею, – навіть і юшка з однієї води.

Немає ганебнішого, ніж жебрати, навіть коли просиш води напоїти корову.

Ниці люди

Як викапані, схожі між собою ниці люди. Ми ще не бачили людей, так дивовижно схожих.

На що здатні ниці люди? Чимхутчій запродати себе скрутної хвилини.

Богиня краси

Невже мою могутність, перед якою тремтіли вороги, розбили вщент чари дивноликої?

Навіщо прикраси красуні, у юних і чарівних очах якої, наче в сарни, сяє соромлива несміливість?

Таємниці серця

Подвійну силу мають її очі, підведені сурмою: вони і завдають болю, і тамують його.

Коли очі розмовляють з очима, навіщо слова?

Обійми коханої

Звичайну недугу лікують зіллям, та красуня в дорогих оздобах сама зілля від недуги, яку ж сама й викликала.

Чи здатні небеса лотосоокого Вішну подарувати таку насолоду, яку дарує сон у ніжних обіймах коханої?

Насолода, дарована вродою

Лотос перед нею в'яне і, не підводячи погляду, каже собі, що не годен зрівнятися з очима коханої в перлах.

Ніжна квітка аніччама-недоторки й м'який лебединий пух перед ніжками коханої ніби колючий терен.

Чари кохання

Кохання молодої пари справді схоже на єднання душі й тіла.

Коли кохана з чудовими браслетами переді мною, вона – як життя душі. А щойно піде, то ніби сама смерть чатує над душею.

Чутки

Чутки посилюють моє кохання. Без них моя пристрасть охолола б і згасла.

Мої муки зростають: чутки в селі для них – наче добрива, а материні докори – вода.

Нестерпність розлуки

Чи можна вірити клятвам коханого? Адже в його серці вже в'ється думка про розлуку!

Гірко жити без родини, та ще гіркіше – без милого.

Сльози розлуки

Кохання дарує неозорий і бездонний океан щастя, та розлучаються закохані й муки ніби ще більшають і глибшають.

Ночі в розлуці такі довгі! Куди жорстокіші, ніж жорстокість мого жорстокого коханого.

Муки самотини

Тільки коханим судилося скуштувати солодкий без кісточки плід кохання.

Кохання завдає гіркоти, коли воно не взаємне. Кохання дарує щастя, коли його рівноважать, як коромисло, почуття двох сердець.

Плач дівчини на згадку про минуле

Кохання солодше вина, бо самі спогади про обійми викликають солодкий щем.

Жар кохання, навіть найменший, такий солодкий! Сама згадка про милого одразу тамує мій біль.

Надвечірні сльози

Нехай на вас, сутінки, зійде благодать! Хто назвав вас вечором? Ні, ви – пора, яка поглинає життя розлученого подружжя.

Коли поруч немає коханого, то й вечір підступає катом до місця страти.

Втрата стриманості

Сокира любовної пристрасті трощить двері величної стриманості, взяті на засув соромливості.

Я хвалюся тобі, що стриманість візьме в мені гору. Та, на жаль, пристрасть долає мої хитрощі і виривається назовні.

Туга за коханим

У чеканні милого очі мої згасли й стали тепер пустелею. І пальці мої стерлися, рахуючи на стіні дні, відколи він поїхав.

Чи варто чекати, що повернеться коханий? Що дасть зустріч із ним? Чи зарадять обійми, коли серце розбите?

Удавана досада

При зустрічі не обіймай його, вдавай, що тобі прикро, тоді побачиш, чи страждатиме він.

І вода дарує насолоду лише в затінку, і удавана досада солодка закоханим.

Вершина ревнощів

Навіть коли я в задумі милуюся її вродою, вона спалахує од ревнощів: “З ким ти порівнював мене? Про кого думав, поглядаючи на мене?”

Щойно я мовив: “Кохаю тебе більше, ніж будь-кого”, вона спалахує: “Ніж кого? Кого все-таки?”

Насолода від удаваної образи

Удавана образа посилює насолоду любовних обіймів. Навіть удавана образа дарує радість палким обіймам закоханих.

Відроджуючи журнал “Східний світ”, біля витоків якого стояв видатний український учений-сходознавець Агатангел Юхимович Кримський, редакція нинішнього часопису вирішила звернутися до першопочатків. Відтак пропонуємо читачам статтю, яка, хоч і була опублікована нашими попередниками наприкінці 30-х років, однак ще й нині не втратила своєї наукової актуальності.

У наступних номерах журналу рубрика “Зі спадку наших попередників” стане традиційною.

Осман Акчокракли *

Татарська поема Джан-Мухамедова

**ПРО ПОХІД ІСЛЯМ-ГІРЕЯ II (III)
СПІЛЬНО З БОГДАНОМ
ХМЕЛЬНИЦЬКИМ
НА ПОЛЬЩУ 1648–49 Р.Р.**

*(За рукописом з матеріалів етнографічної експедиції
Кримського НКО по Криму влітку 1925 року)***

Більшість рукописних книжок серед кримських татар писалося арабською мовою, бо ця мова, після того як татари прийняли іслам, посідала особливе місце. Татарська ж мова була лише розмовною й її вживалося у словесній народній літературі.

У степовій та центральній частинах Криму було багато народніх “сказителів” (оповідачів), співців (*кедай, чинджі*). У XVII – XVIII ст. ст. народні пісні й літературу почали записувати рідною мовою.

Ще нещодавно можна було натрапити в кожній татарській родині на збірки для запису народніх пісень, т. зв. “Джонк”. Але oprіч цього, траплялися цінніші літературні видання у вигляді окремих нарисів, монографій, літописів, збірників поетичної літератури тощо, відомих під назвами – *вакаїї, таріх, діван, меджмуа* та ін. Усі ці видання переписували спеціальні переписувачі й їх обережно зберігали в деяких родинах.

До таких літературних видань, що ми знайшли підчас Етнографічної експедиції влітку 1925 р. по Криму в с. Капсихор (Східний Крим), належить рукописна поема без заголовку, присвячена походу кримського хана Іслям-Гірея II разом із Богданом Хмельницьким на Польщу 1648 – 49 р.р.

Історик Кримського Ханства В.Д. Смірнов ("Крымское Ханство", стор.539) доводить, що "Кримські історики ані слова не казали про дружбу Іслям-Гірея II зі споконвічними ворогами татар козаками"; очевидно, за поему Джан-Мухамедову він нічого не знав, дарма що в історика кримських ханів Хадім-Гірея ("Гульбун-Ханан", на стор. 60) згадується за історичний нарис (*Вакаї-Крим*) секретаря Дівану, Шейх-Мухамеда-Ефенді.

Ознайомившись на місці зі змістом книжки, експедиція вирішила її придбати, але мешканець с. Капсихор, Хаджі-Алі-Ефенді, у якого було знайдено книжку, посилався на те, що це книжка не його, і відмовився її продати; через це експедиція доручила мені разом з 3-ма практикантами переписати книжку нашвидку з дозволу тимчасового власника, що ми й зробили протягом 3-4 годин. Копію я звірів на місці.

Розмір книжки 22x17 см. у звичайній обкладинці; вона має 34 аркуші (68 сторінок), з яких перші 2 сторінки заповнено хронологічним списком кримських ханів-династії Гіреєв, починаючи від Менглі-Гірея I (XV ст.) і кінчаючи Шахін-Гіреєм (XVIII ст.). В кінці книжки ні імені переписувача, ані часу списування немає. Виходячи з того, що хронологію ханів, що її вміщено напочатку книжки, доведено до 1783 р., і з типу паперу її, можна думати, що цей примірник стосується до кінця XVIII або початку XIX століття. Отже, цей примірник, може бути, не перша копія з оригіналу, що стосується до середини XVII ст.

Поему написано звичайнісіньким книжковим письмом *несх* і поділено на 17 розділів. Усіх віршів 1892. Розмір віршу – 11-тискладовий; вірші римуються мало не всі, так що два вірші суміжно на зразок арабського *месневі* (а-а, б-б, в-в і т.д. з дактилічним закінченням). Це улюблений розмір турецьких та татарських поетів XVI – XVII ст.²

Поему написано турецькою мовою, близькою до народної говірки, що відома в турецькій літературі кінця XIX ст. під загальною назвою *Ашик-Тарзі*.

Раніш, ніж перейти до змісту поеми, вважаю за конче потрібне зупинитися на її авторові, Джан-Мухамеді. Ім'я це трапляється у віршах самої поеми в двох місцях (48 та 64 ст. рукопису)³. Можна думати, що Шейх-Мухамед-Ефенді, якого згадується на стор. 34 (у VI розділі) як зятя однієї з дієвих осіб епопеї, Султан-Гельді мурзи (брат головного героя Тогай-Бея), є та ж сама особа.

В кримсько-татарській літературі згадується Шейх-Мухамеда як літописця.

Автор історії кримських ханів Халім-Гірей у своєму нарисі "Гульбун-Ханан", називаючи істориків, з праць яких він скористався, посилається й на збірник Шейх-Мухамеда-Ефенді; на стор. 60 згаданого нарису є посилання на Шейх-Мухамедову працю під заголовком "Векаї-Крим" (кримські події). Якщо зважити на те, що в "Гульбун-Ханані" про цей збірник згадується у зв'язку з історією про похід Іслям-Гірея II на Польщу, то це зміцнює нашу здогадку, що Джан-Мухамед і Шейх-Мухамед – одна й та ж особа. Але залишається неясним питання про те, чи під "Збірником кримських подій" розуміють поему, що ми її розбираємо, або Шейх-Мухамед мав ще іншу працю під заголовком "Вакаї-Крим"? Якщо розуміють поему, що ми знайшли без зазначення заголовку, то назва її буде "Вакаї-Крим", хоч у передостанній вірші є вираз "Восфі-гуззат" (опис битви), який теж можна було б визнати за назву поеми.

Здебільшого секретарів Дівану (Державної ради Кр. ханства) обирали з придвірних поетів чи з літописців. Нам відомі імена: 1) Кайсунзаде Нідаї (він же Реммал-ходжа), історик; був при Сахібі I (1535–1551); 2) Абдул-Гаффар; автор історії Криму "Умдетуль-Ахбар" (поет і літописець); був при Каплані (1712–1714); 3) Медаді поет, був при Сеадеті й Менглі II (1717–1725) та інш.

У поемі впадають в очі власні імена (прізвища) осіб і географічні назви місцевостей не татарського походження. Часами деякі імена й назви поперекручувано так, що їх і не впізнати. Наприклад, прізвище Хмельницького в поемі фігурує у вигляді "*Мелеске*". По своїй суголоності це слово більше підходить до *Хмелецького*, ніж до

Хмельницького. Це можна припустити ще й тому, що кримські татари могли знати Хмелецького Стефана раніше за Богдана Хмельницького із Бурштикської битви 1629 р., коли Іслям-Гірей потрапив у полон до козаків. Звикнувши до прізвища Хмелецького (Мелеске), татари потім, не розібравшись в невеликій різниці Хмелецького й Хмельницького, і цього теж назвали “Мелеске”, а часами й “Мелексе”. Але слово “Мелеске”, що фігурує в поемі, в ході подій, безперечно стосується до особи Богдана Хмельницького. Прізвище Потоцького подано в формі *Ботоський*.

В розділі V трапляються прізвища двох польських воєвод—Паланського⁴ і Таланського. Далі повторюються слова “ський”, під якими, очевидно, автор поеми має на увазі просто польських воєвод-шляхтичів, прізвища яких найбільше закінчують на “ський”. Наросток цей у поемі наводиться в множині “ськийлер”.

Думаючи в майбутньому дати переклад цілої поеми, я обмежуюсь тим, що подаю короткий зміст кожного окремого розділу.

Цей вступний розділ є хвальна пісня на честь Іслям-Гірея. За початок його царювання визначено 1053 р. геджри (1643 р. нашої доби).

I. ПРО ОСОБУ ІСЛЯМ-ГІРЕЯ II. ПРО ОСОБУ КАДІ-ЕСКЕР-ЕФЕНДІ

В поемі ім'я його не згадується, але, за історичними даними, на той час на посаді Каді-Ескера був Стефан-Ефенді (див. “Семь планет”).

III. ПРО ОСОБУ ВЕЛИКОГО ВІЗИРА ХАНА, СИФЕР-ГАЗИ-АГІ IV. ПРО ПОХІД ТОГАЙ-БЕЯ

Поема оповідає про те, як Тогай-бей призначено на сераскера татарського війська, що йшло разом з запорожцями проти поляків. Наводиться його життєпис, з якого видно, що він належав до одного з чотирьох племен—карачей⁵, посідав посаду коменданта фортеці Ферах-Кермена (Перекопу). Далі описується, як польський король збирався в похід, щоб приборкати запорожців. Для цього він скликав сойм, де звернувся до всіх вельмож з заявою, що тепер слухна нагода оголосити війну кримському ханові і що на це у скарбниці грошей вистачить. Окрім того, йому допоможуть руські, німці й французи. Сойм з цим погодився. Один із присутніх, комендант фортеці Бара, Потоцький (у поемі Ботоський), запропонував відкласти війну на один рік, а тимчасом заходитися втихомирювати запорожців. Сойм ухвалив ці заходи й дозволив Потоцькому вирушити в похід проти запорожців з 40.000 війська. Він же зібрав армію у 80.000 чоловік і призначив свого сина на командира одного загону.

Запорізький гетьман Мелеске (Хмельницький), довідавшись, що поляки готуються, стурбувався й зібрав “круг”, на якому після обміну думок вирішено було звернутися до кримського хана по допомогу.

Запорізькі посланці прибули до коменданта фортеці Ферах-Кермен (Перекопу) Тогай-бея, який вирушив разом із послами до хана. Посли переказали ханові прохання запорожців допомогти їм. Хан радо прийняв послів і дав згоду захищати запорожців од поляків. Запорізькі послі додали до своєї заяви, що вони ладні навіть прийняти віру татарську, аби їм допомогли. Хан призначив Тогай-бея на головного отамана війська, призначеного проти поляків. Тогай-бей зібрав військо й за тиждень вирушив у похід. Татарське військо приєдналося до загонів Хмельницького на Дніпрі. В цей час на них несподівано наскочив син Потоцького з 40.000 війська і раптом почався гарячий бій, який закінчився поразкою поляків.

V. ПРО БОЇ БІЛЯ ФОРТЕЦІ БАР

Потоцький-батько, не маючи відомостей за долю свого сина, вирушив у похід проти кримців та козаків. Супротивники спіткалися на Дніпрі. Потоцького сповістили про поразку польського війська та про полонення його сина. Потоцький, довідавшись, що татарське військо під керівництвом Тогай-бея бере участь у війні, просто збожеволів. Розпочався бій, що так само закінчився поразкою поляків.

В цих боях Потоцького разом із синами й дочками, а також воевод Таланського, Полянського та інших, захоплено до полону. Татари пограбували і зруйнували багато фортець і сіл; вони здобули велику здобич. По перемозі було оголошено триденне свято. Усі трофеї відраджено до Криму. Сам хан, що брав участь у боях із своїм загоном, теж повернувся до Криму.

Свого брата Мурад-Гірей-султана хан призначив провадити далші спустошення польських земель.

VI. ЯК ТОГАЙ-БЕЙ І КРИМ-ГІРЕЙ-СУЛТАН ЗАХОПИЛИ ФОРТЕЦЮ АЛБАВ (ЖОВТІ ВОДИ)⁶

До кримського хана вдруге прийшли козацькі посланці з заявою про те, що польський король збирає нові сили проти Запоріжжя. Хан зібрав військо під командуванням калги Крим-Гірей-султана й наказав йому приєднатися до Тогай-беєва війська. Головні сили поляків було сконцентровано у фортеці Албав (на Жовтих водах). Калга попрямував туди.

Перед цим походом Тогай-бей сказав братові, Султану-Гельді-Мурзі, що він, Тогай-бей, помре цього року від хвороби або від ран у бою. Усі вирушили в похід. В одній із сутичок Султана-Гельді поранили. Чуючи смерть, він просив тих, хто були коло нього, переказати гарні побажання своєму братові Тогай-беєві, родині, друзям і зятеві своєму Шейх-Мухамедові-Ефенді (авторові поеми). Султан-Гельді помер. Його тіло, за наказом Тогає, перевезено до Криму.

VII. VIII. ПРО СМЕРТЬ ТОГАЙ-БЕЯ⁷

Тогай-бей здобув багато польських фортець і вщент розбив супротивника.

Поляки здалися, видали окуп в 40.000 золотих, забов'язалися ще зібрати 40 підвод золотих і срібних речей і платити Кримові щорічно по 100.000 червонців.

IX. ПРО МЕЛЕСКЕ (ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)

Хмельницький просив у Сераскір-султана, щоб він дозволив Тогаєві ще якийсь час лишитися на запорізьких землях. Сераскір-султан погодився, а сам повернувся до Криму.

X. ПРО ПОВЕРНЕННЯ СЕРАСКІР-СУЛТАНА ДО КРИМУ

Коли повертали сераскірові загони, у кожного його вояки було в полоні по 10 чоловік поляків; мати менше полонених вважалося за ганьбу.

XI. ПРО БРАТА ТОГАЯ, СУЛТАН-ГЕЛЬДІ-МУРЗУ

На прохання Хмельницького, Султан-Гельді бився з рештками польського війська в 40.000 чоловік; покінчив із ними, зруйнував багато фортець.

XII. ПРО ТОГАЄВІ ГІДНОСТІ

Тогай був вояка незрівняний. Підчас бою він ревів, наче лев. Поляки зрадили своє слово: готували нові сили. Про це переказали ханові.

XIII. ЯК СПОВІСТИЛИ ХАНА

Тогай відрядив молодого гінця до хана з повідомленням, що поляки готуються. Хан надіслав на поле бою нову підмогу.

XIV. ПРО СИНА ПОТОЦЬКОГО

Син Потоцького, не маючи відомостей за свого батька й за становище фортеці Бара, надіслав туди муштрованим собакою листа. Але собаку впіймали, листа перехопили. Собаку відправили назад. Це збентежило поляків. Тоді вони надіслали верхівця на швидкому коні, але й верхівця затримано.

На цей час Тогай захворів. Його хорого перевезли до фортеці Аккерман.

XV. XVI. ПЕРЕДСМЕРТНИЙ ЗАПОВІТ ТОГАЯ

Почуваючи близьку смерть, Тогай просив передати добрі побажання ханові, візиреві й іншим вельможам, а також дружині й малолітній дочці. Звелів збудувати на ті гроші, що він залишив, *текіє* для дервішів, мечеть і медресе. Тогай помер. Тіло його перевезено до Криму.

XVII. ПРО ЖАЛОБУ ЗА ТОГАЙ-БЕЄМ

Дружина, сестри й дочки збожеволіли, довідавшись про Тогаєву смерть; одяглися всі в чорне.

Закінчуючи поему, Джан-Мухамед пише: "А я, грішний, зробився співаком героїв війни".

Не зважаючи на високомовний тон, властивий XVII–XVIII ст.ст., поета, що звик лестити керівничій класі того часу, поема малює нам яскраво взаємовідносини між Україною, Кримом і Польщею, виникнення воєнного союзу України з Кримом, як наслідок дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького. В поемі змальовано також воєнну організацію татар у татар, українців і поляків.

Розкривається також економічна суть різних озброєних сутичок того часу. За словами татарського історика Хурремі-Челебі (рукопис), "при вступі на ханський престіл Іслям-Гірея II, татари жили в злиднях, підчас же його керування добробут їх покращав через щасливі наскоки й воєнні здобичі". Справді, 40.000 золотих у вигляді воєнної контрибуції і 100.000 червонців, як щорічні внески до мізерної скарбниці Кримського ханства,—за тих часів величезні суми,—звичайно, могли мати великий вплив на економіку Кримського ханства, людність якого тоді жила скотарством, дрібним кустарним ремеслом і лише почала переходити на хліборобські форми господарювання.

В поемі також малюється побут татарів. Наприклад, після смерті Тогай-бея родина його одяглася в чорне. Цей звичай тепер серед татарів Криму зовсім зник.

Тогаєве тіло з Аккерману й тіло брата його Султан-Гельді з поля війни перевезено до Криму жалібним візком⁸. До речі сказати, те ж саме зробили і з тілом Мухамед-Гірея II Жирного, якого вбив десь на берегах Волги брат його Алі-Гірей, що ненавидив його. Згодом Крим-Гіреєве тіло з Ковшан у Басарабії перевезено для похорону в Бахчисарай.

Окрім поеми, що розглядаємо, серед рукописної народної літератури кримських татарів є ще один невеличкий епічний вірш невідомого автора під заголовком "Сефер-Наме" (пісня про похід), де характеристично описується, як татари готувалися до походу на Польщу, спільно з запорожцями. Окрім цього, дотепер серед татарів є поговорка "Тогай-бея можна впізнати по ході". Все це показує, який великий слід у пам'яті народних мас залишив свого часу (у XVII ст.) похід на Польщу й його учасники.

[* Передруковуючи цей матеріал, редакція зберігає лексичні, граматичні й синтаксичні ознаки оригіналу (Ред.).]

[** Східний світ.—1930.—№12 (3). — С. 163 — 170 (Ред.).]

¹ Іслям-Гірея II у В.Д. Смірнова ("Крымское Ханство") помилково названо Іслям-Гіреєм III, якого зовсім не було. (На думку редакції, В.Д.Смірнов не помилився.)

² За останніми даними, оригінал цієї книги придбав Східний музей у Ялті в нащадків Хаджі-Алі-Ефенді.

³ Такий звичай був у поетів XV — XVIII ст.ст.

⁴ Можливо, Полонський або Полянський.

⁵ За іншими даними, він був із племені Аргін.

⁶ За поясненням академ. А.Ю. Кримського, Албав означає "Жовті води".

⁷ Очевидно, цей заголовок подано помилково; за змістом слід би сказати: "Про перемоги Тогає", через те, що про смерть буде в XVI розділові.

⁸ Один караїмський письменник Т. Леві-Бабовіч у своїй монографії "Три странички" (Севастопіль 1926 р.) на стор. 21 стверджує, що покійників у татарів не перевозили з моменту смерті для похорону до інших місць, за його словами, через якісь релігійні міркування мусульман.

Віктор Остапчук

УКРАЇНСЬКИЙ ГАРВАРД ТА РОЗВИТОК СХОДОЗНАВЧИХ НАУК В УКРАЇНІ

Не раз писалося про діяльність Українського Гарварду у вивченні східних, зокрема турецьких, джерел для історії України. Як відомо, з початку 30-х років, коли почалося систематичне винищення української інтелігенції, і донедавна більшовицька політика провінціалізації України та української культури означала, що такі галузі, як сходознавство чи візантиністика, могли існувати лише в Москві або Ленінграді, але не в Києві чи у Львові. На щастя, за останнє десятиліття УНІГУ¹, по суті, був єдиним у світі центром українських сходознавчих наук, особливо на терені османістики. Праці академіка О.Пріцака та його учнів – доктора Л.Гайди, доктора В.Остапчука, професорів М.Субтельної й О.Субтельного, праці інших тюркологів, котрі тісно співпрацювали з Інститутом, – професори А.Беннігсен (покійний), Ж.Вейнштейн, М.Беріндей, Ш.Келькежо (усі з Парижу) і Г.Іналджик (із Анкари) зробили значний внесок у виявлення, вивчення та видання багатющих османських джерел з історії України. Завдяки підтримці жертводавців було створено серію “Османські джерела з історії України та сусідніх країн”, до якої увійшла та ще готується низка важливих видань з текстами, перекладами й коментарями турецьких матеріалів, що стосуються, наприклад, виникнення і розвитку української козаччини або економічного та суспільного життя України за турецької й татарської доби.

Тепер, коли Україна відроджується, гуманітарні науки мають можливість стати справді вільними, а відродження на міжнародному рівні сходознавчих наук є справою високого пріоритету. Широко побутує думка, що їх розвиток важливий не лише для кращого розуміння української та світової історії. Сходознавчі науки вкрай необхідні через близьке географічне положення України до Близького Сходу – в недалекому майбутньому між ними передбачаються жваві дипломатич-

ні й економічні взаємини. Але через тривалу відсутність сходознавчих студій в Україні склалося таке становище, коли, по суті, немає з ким їх започатковувати: попри окремі кваліфіковані одиниці, нині в Україні дійшло до такої руйнації, що бракує сил, аби організувати сходознавство на належному рівні.

Як і в деяких інших випадках, УНІГУ прислужився й у цій ситуації. Перший директор УНІГУ, орієнталіст світової слави академік О.Пріцак узяв на себе створення при АН України Інституту сходознавства. Завдяки його досвіду при творенні УНІГУ, академіку Пріцаку вдалося переконати Президію Академії наук і впливові кола при уряді України й Верховній Раді в необхідності солідного, добре фондovanого інституту, який мусить стати одним із зразкових закладів оновленої АН України. Очевидно, штат його буде поповнюватися поміркованим темпом, тобто лише при наявності достатньо кваліфікованих кадрів. Планується створити п'ять відділень – у Харкові та Львові, де існували визначні традиції сходознавства, а також у Симферополі, Одесі й Дніпропетровську. Як це бачить академік Пріцак, між відділеннями Інституту сходознавства й передових українських університетів, як і в кожній розвинутій європейській державі, існуватимуть усі головні ланки орієнталістики – арабістика, іраністика, тюркологія та османістика, Середня Азія, індологія та тибетознавство, китає- та японознавство.

Беручи до уваги важливу роль в історії України турків і татар, особливе місце при новоствореному Інституті сходознавства займатиме османістика. Бо лише тоді, коли при АН України будуть й у належній кількості добре підготовлені кадри, які володітимуть османською мовою та палеографією, з'явиться можливість систематично й масштабно відкривати скарби для української історичної науки, що їх містять архіви й рукописні фонди Туреччини, – збірки, не менші, ніж ті, які

дали в спадок Польсько - Литовська й Російська імперії й матеріали яких набагато важчі для прочитання та інтерпретації. У зв'язку з цим 20 - 26 жовтня 1991 року в Києві та в Криму відбулася міжнародна конференція "Україна й Османська імперія". Були два основні спонсори: АН України (Інститут сходознавства й Інститут української археографії) та УНІГУ. Конференція мала дві цілі: 1) чітко й неупереджено поставити питання про роль Османської імперії та Кримського ханства в історії України й Північного Причорномор'я - ця проблема за радянський період майже не розроблялась, а коли й розроблялась, то ненауково, упереджено, у винятково негативному світлі, без глибокого знання цих культур та писемних джерел; 2) отримати від визначних фахівців з усього світу поради щодо найбільш ефективної розбудови османістики в Україні, заохотити їх самих узяти безпосередню участь у цій справі й окреслити деякі спільні проекти щодо видання османських джерел.

Незважаючи на складну політичну й економічну ситуацію, конференцію вдалося провести з неабияким успіхом. Прибуло 42 гостей з 12 країн, серед них і османісти світової слави. З України брало участь 11 осіб. Іноземні делегації були з Туреччини, США, Росії, Франції, Англії, Угорщини, Німеччини, Австрії, Голландії, Польщі, Грузії, Казахстану й Канади. Через міжнародний характер конференції, було організовано синхронний переклад на українську, англійську, турецьку й російську мови. Прочитані доповіді заторкували недосліджені "білі плями" українсько-татарсько-турецьких взаємин і скерували увагу на невідомі й маловідомі османські джерела. Були запропоновані й деякі важливі міжнародні проекти, в яких Інститут сходознавства й УНІГУ гратимуть провідну роль: корпус османських літописів, стосовних історії України й Причорномор'я, видання серії указів султанського дивану (*Мюгimme дефтерлері*) і османських реєстрів (*дефтер*) населення різних регіонів Північного Причорномор'я. Вражені серйозністю задумів Інституту сходознавства, деякі учасники зголосилися брати безпосередню участь у становленні османістики в Україні, тобто приїхати на певний час, щоб провадити дослідження й викладати.

Окрім неабиякого успіху конференції в досягненні вищезазначених цілей, малося ще два важливі аспекти. Конференція стала своєрідною маніфестацією української науки перед науковим світом, яка проголосила нову еру, за якої буде покладено край тенденції до замкнутості, провінціалізму й другорядності. Присутність провідних османістів, цікаві й свіжі теми, високий рівень доповідей і дискусій значно піднесли в очах учасників престиж

Києва як потенційного наукового осередку світового значення. Не один учасник висловлював подив, що вдалося провести таку поважну конференцію (дехто з російської делегації зазначав, що вони б і не мріяли зібрати на таку конференцію в себе такий контингент видатних османістів). Другою особливістю був внесок у розвій формальних українських і турецьких зв'язків, саме завдяки контактам, які зав'язалися поміж українськими й турецькими делегатами. До цієї конференції турецькі історики були досить слабо поінформовані про Україну, про її культурне й наукове становище та наміри. Під час конференції проводилися серйозні дискусії про те, як поставити формальні відносини, аби Україна й Туреччина могли обмінюватися дослідниками й викладачами мов, літератур та історій. Представники обох сторін узяли зобов'язання через кілька місяців налагодити такі відносини.

Слід відзначити сприяння уряду та АН України, які за скрутного економічного становища щедро покрили чималі видатки, пов'язані з такою авторитетною конференцією. Але без перебільшення скажемо й те, що без спонсорства УНІГУ така конференція не відбулася б. Задум провести цю конференцію в Україні зародився саме в УНІГУ в жовтні 1989 року під час чергового симпозіуму над османськими джерелами в Інституті. Відповідальність за організацію гостей зі США, Туреччини та Європи взяла на себе академік Прицак і доктор Остапчук, співголова й заступник голови оргкомітету. Саме завдяки їхнім широким науковим зв'язкам вдалося зібрати в Києві, який поки що не став центром орієнталістики, такий престижний склад іноземних сходознавців. А без субсидії з боку ФКУ² для часткового покриття поїздки до Києва не мала б змоги прибути велика турецька делегація, оскільки високі подорожні витрати були не по кишені турецьким науковцям (а без їхньої участі конференція чи й виявилася б доцільною). Немоżliво було б також вдало організувати стільки зарубіжних гостей з багатьох країн без інфраструктурного забезпечення, наданого Інститутом (електронна пошта, факс).

На закінчення скажемо, що нині бачимо наслідок десятирічної роботи УНІГУ над східними джерелами до історії України. При допомозі працівників Інституту та фінансовій підтримці ФКУ на руїнах українських радянських гуманітарних наук будуються нові сучасні структури, в даному разі сходознавство. Прикладом чого й була участь УНІГУ в проведенні конференції "Україна й Османська імперія", яка дала новий поштовх і новий внесок у розвиток цієї важливої дисципліни, яку годі недооцінювати.

¹ УНІГУ - Український науковий інститут Гарвардського університету (Ред.).

² ФКУ - Фонд кафедр україністики, Гарвард - Нью-Йорк (Ред.).

ПРО СТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ СХОДОЗНАВСТВА ІМ. А.Ю.КРИМСЬКОГО АН УКРАЇНИ

У зв'язку із значним посиленням загального інтересу до історії, мов і культури народів Криму, до зв'язків давнього й середньовічного Криму зі Сходом, а також до численних східних компонентів (візантійський, сельджукський, золотоординський, кримськотатарський тощо) Вчена рада Інституту прийняла рішення про створення Кримського відділення Інституту, яке б розробляло такі наукові питання:

1. Крим та Україна.
2. Античний Крим, візантійські володіння та вірменські колонії в Криму.
3. Скіфи, алани і ранні тюрки в Північному Причорномор'ї.
4. Крим і Хозарський каганат.
5. Крим і Золота Орда.
6. Кримське ханство.
7. Крим та Османська імперія.
8. Історія окремих тюркомовних етносів Криму (кримських татар, караїмів, кримчаків).
9. Мовні, етнологічні та інші дослідження.

Бесіди й зустрічі керівництва Інституту з кримськими вченими-гуманітаріями засвідчили, що кадрова база для створення відділення в Сімферополі є. Її репрезентують наукові співробітники та викладачі вищих наукових закладів Криму, що мають необхідний фаховий рівень.

Джерелознавчою базою досліджень Кримського відділення Інституту є архівні матеріали Кримського ханства (Бахчисарай, архіви в Києві та Москві), а також матеріали східними мовами в Сімферополі, Бахчисараї та Євпаторії, епіграфічні пам'ятки на цвинтарях біля Бахчисараю та у Феодосії, літературні пам'ятки й пам'ятки матеріальної культури згаданих народів.

Чотири відділи Кримського відділення Інституту розроблятимуть теоретичні й мето-

дологічні проблеми історії, мов та культури давнього й середньовічного Криму; вивчатимуть за архівними матеріалами давню історію й культуру Криму, основні етапи історії півострова, формування державних утворень в Криму, етнокультурні процеси за давнини й середньовіччя, становлення й розвиток середньовічних міст.

Постановою Президії АН України від 7 липня 1992 р. № 182 "Про створення Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського" ці напрямки науково-дослідної роботи затверджено. Керівником Кримського відділення – заступником директора по науковій роботі Інституту сходознавства АН України призначено кандидата історичних наук Олександра Айбабіна. Загальне керівництво науковою діяльністю Кримського відділення покладено на директора Інституту сходознавства АН України академіка Омеляна Пріцака.

Академія наук України разом з відділенням історії, філософії та права АН України доручила Кримському відділенню наладити плідну співпрацю та координацію зусиль Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського АН України з Кримським філіалом Інституту археології АН України, Сімферопольським державним університетом, іншими науковими і громадськими організаціями, інтереси яких стосуються сходознавчих проблем.

Зараз Інститут та його Кримське відділення провадять інтенсивну науково-методичну роботу, розробляють плани науково-дослідної роботи й контролю за їх виконанням, сподіваючись вже невдовзі на науково-практичні результати, зокрема, на вироблення сучасних засад національної політики в Криму.

Валентин Величко

НАУКОВИЙ СЕМІНАР ІНСТИТУТУ СХОДОЗНАВСТВА ІМ. А.Ю. КРИМСЬКОГО АН УКРАЇНИ

У вересні 1991 року в Інституті сходознавства ім. А.Ю.Кримського АН України почав працювати науковий семінар. Це дало можливість молодому колективу вчених апробувати нові ідеї своїх розробок.

Серед виступів жодного разу не було таких, які не зацікавили б слухачів чи то тематикою, чи то формою викладу.

Авторами виголошених доповідей були як широко відомі вчені, так і молоді українські сходознавці. Першість, безумовно, належить академіку Омеляну Пріцаку, котрий 19 вересня 1991 року присвятив свою роботу Хозарській державі та її впливу на становлення й історію

Київської Русі. Вчений зупинився на трьох найголовніших напрямках дослідження: політичній ідеології хозарів, походженні давньоруських міст і хозарської системи "ваги". Всі ці проблеми раніше не аналізували дослідники хозарської історії, в тому числі й академік А.Кримський. Жваву дискусію викликали проблеми історичного минулого Київської Русі та її тісних взаємостосунків з хозарською державою. Про це свідчить не тільки те, що київський князь Володимир мав титул кагана, який дорівнював титулу імператора, а й те, що давньоруські міста були збудовані за хозарською системою "міст-

сателітів". Тим паче, що хозарська система "ваги" перейшла до Київської Русі.

Хозарський слід на терені Київської Русі існує й у сучасних слов'янських мовах, де зустрічається чимало хозарських слів, а то й просто калек з хозарської.

Академік О.Пріцак порушив питання про характер релігії в так званих степових імперіях. Автор підкреслив, що всі вони були толерантні до інших релігій та віросповідань.

Професор із Санкт-Петербургу Є.Кичанов 21 листопада 1991 року присвятив свій виступ маловивченому і, звичайно ж, дискусійному питанню походження монголів та їхньої держави. Ці проблеми нині перебувають у центрі уваги не тільки монгольської, а й японської та китайської науки. З державою монголів зв'язана назва *татари*, яка досі не знайшла пояснення. Професор Сергій Кляшторний (Санкт-Петербург) запропонував розв'язку: слово *татари* з'явилося спочатку як назва політичного організму ("політоном") у західнокитайській провінції Ганьсу в VII-VIII ст.

При обговоренні обох доповідей учасники семінару торкнулися теми релігійних взаємовпливів. Так, проф. С.Кляшторний зазначив, що релігійна хвиля, як фактор формування світосприйняття, потужно котилася із Заходу на Схід. Християнство дійшло до Центральної Азії ще в V-VII століттях. Найчастіше воно проявлялося в розповсюдженні різних ересей на Сході.

Періоду китайського середньовіччя були присвячені доповіді українських китаєзнавців: кандидата історичних наук В.Седнева (17 жовтня 1991 року) та кандидата економічних наук В.Величка (28 листопада 1991 року). Вони зробили аналіз політичних та економічних джерел для вивчення історії й економіки Давнього Китаю. Адже, коли мовиться про азійський спосіб виробництва, то тут ще й досі немає чіткого визначення. Сформулювати його конкретніше можна лише на прикладі різних регіонів Китаю.

Китайська тема була продовжена 9 січня 1992 року в доповіді Г.Хорошилова, котрий зупинився на проблемах розвитку сінології в Україні. Основні напрямки подальшої роботи автор вважає у вивченні І-Цзіна ("Книги перемін") – методологічної основи всієї китайської традиції і в перекладі текстів Конфуція, що має важливе значення не тільки для науки, а й для практичної медицини.

Сучасне китаєзнавство було представлено 5 грудня 1991 року молодим ученим С.Нікішенком. Він висвітлив сьогоденні стосунки Китаю з найближчими сусідами у Південно-Східній Азії, торкнувся при цьому зовнішньоекономічних та міжнародних аспектів.

Цікавою була доповідь Г. Хагена (ФРН) про гиття й діяльність османського вченого Кятіба Челебі (XVII ст.) та аспекти його географічної праці "Джіханнома". 26 вересня 1991 року доповідач докладно проаналізував джерела, на які спирався автор, стверджуючи, що географія є не допоміжною до літератури, а цілком самостійною наукою. Спроби Кятіба Челебі розробити найповніше для свого часу географічне дослідження підтверджуються

тим, що існують дві версії "Джіханноми". Одна з них з'явилася після ознайомлення автора з європейськими працями, які змусили вченого змінити свою першу концепцію.

Актуальні проблеми релігії, зокрема ісламу, порушувалися 10 грудня 1991 року в доповідях гарвардських (США) учених Р.Фрая та його дружини Е. Набі. Мовилося про ісламізацію Середньої Азії часів арабського завоювання, а також про сучасну ісламізацію цього регіону на прикладі Таджикистану. Серед визначальних факторів ісламізації виділялися економічна нестабільність, політичний консерватизм, зміцнення контактів зі східними мусульманськими країнами, насамперед з Іраном. І хоча іслам всюди проникає без особливих перешкод, професор Фрай вважає: невдовзі можуть з'явитися проблеми щодо ролі ісламу в суспільстві та політиці.

Цікавою виявилася 14 листопада 1991 року доповідь молодого дослідника О. Хамрая про трагічну історію давніх єврейських книг в Україні, які належним чином не збиралися й не зберігалися аж до 1985 року. Тільки з 1990 року почалася їх обробка Центральною науковою бібліотекою ім. В.І.Вернадського АН України. Більшість з них присвячена релігійній тематиці.

Арабська тематика на семінарі від 12 грудня 1991 року доповнилася доповіддю О. Богомолова про мальтійську мову як діалект арабської. Зупинившись на історії мови та її вивчення в Росії й на Заході, доповідач вказав на сучасні активні запозичення з англійської та підкреслив велике наукове і практичне значення вивчення арабських діалектів, особливо поширених у країнах Азії й Африки.

Науковий семінар належну увагу приділив також діяльності академіка А. Кримського, епістолярна спадщина котрого становить інтерес не лише для сходознавців, а й українознавців, істориків, літераторів. Про стан і перспективи вивчення листування видатного вченого доповіли 10 жовтня 1991 року кандидат економічних наук Л. Матвеева та кандидат історичних наук Е. Циганкова і О. Янковський. Оскільки кореспондентами академіка були також відомі українські діячі (І. Франко, Леся Українка, Б. Грінченко, П. Житецький, О. Кониський та інші), то листування становить значний шар української культури і, безумовно, має самоцінне значення.

Перше півріччя роботи наукового семінару в 1991 році завершили доповіді кримських учених: кандидатів історичних наук О. Айбабіна і О. Герцена. 20 грудня 1991 року доповідачі свої виступи присвятили проблемі етнічної ситуації в Криму III-XV століть, підкресливши, що про будь-який етнічний пріоритет на півострові можна говорити тільки впродовж відносно короткого проміжку часу, коли той чи інший етнос був домінуючим.

Друге півріччя роботи семінару в 1992 році також охоплювало широкий спектр проблем. Різноманітно й цікаво були представлені давніші часи. Особлива увага приділялася півдню України. Старший науковий співробітник Інституту археології АН України, кандидат історичних наук Ю. Шилов

7 травня 1992 року в своєму виступі намагався довести правомірність власної гіпотези про існування держави Арати. Аспірант того ж самого інституту С. Липавський 5 березня 1992 року в доповіді "Деякі проблеми етнокультурних контактів населення античних міст та індоіранських кочовиків на півдні України" порушив проблему освоєння греками південного і північного Причорномор'я.

Південноруський степ привернув увагу стажиста-дослідника Інституту сходознавства АН України О. Бубенка, котрий 11 червня 1992 року розповів про свою наукову розробку і бачення теми "Локалізація аланів-ясів у південноруських степах". У східних писемних джерелах, де йшлося про походи татаро-монголів проти народів Східної Європи, згадується народ "ас". Аналіз тексту цих документів дозволяє локалізувати ясів у степовому міжріччі Дніпра та Сіверського Дінця. Наявність поселень аланських гончарів у балці Канцерка, що знаходиться у степовому Подніпров'ї, свідчить про їхнє перебування тут ще у VII–VIII століттях. За свідченням доповідача, дані топонімики також дозволяють локалізувати аланів-ясів на берегах Дніпра та Сіверського Дінця.

Оригінальне бачення окремих сторінок стародавньої Русі сформулював 13 лютого 1992 року у своєму виступі завідувач відділу Інституту надтвердих матеріалів АН України, кандидат технічних наук В. Кислов, проаналізувавши вплив ідей середньовічного Сходу на розвиток техніки ракетного польоту в Україні.

Цікавою виявилася 27 лютого 1992 року доповідь співробітника київського Музею історичних коштовностей Б. Гарбуза про нумізматичну колекцію та про розвідку щодо походження однієї рідкісної візантійської монети (Констанція II), що була знайдена в Україні.

Археологічна тематика була продовжена 4 червня 1992 року в доповіді професора Е.Новгородової (Москва). На думку дослідниці, між іранськими та тюркськими племенами існує невидима нить, яка позначається на древніх пам'ятках. Археологічні розкопки у Центральній Азії дають загалом цінний матеріал для роздумів та гіпотез у науці.

9 квітня 1992 року в центрі уваги молодшого наукового співробітника Інституту сходознавства АН України О. Кошового була проблема людської долі у віруваннях стародавніх єгиптян. Як зазначив доповідач, концепція долі завжди відігравала важливу роль у житті єгиптян. Покликання особистості фіксувалося при народженні, а деякі людські дії прямо встановлювалися богом, через його втручання могли змінюватися доля і тривалість життя. Три богині – Рененет, Месхенет і Хатхор – мали безпосереднє відношення до концепції долі.

Старший науковий співробітник Інституту сходознавства АН України, кандидат історичних наук О. Галенко 21 травня 1992 року зупинився на питанні розвитку Османської імперії у XIV – XVIII століттях. Важливість Османської інституціональної історії для

України обумовлена тим, що османи створили один із найдосконаліших державних організмів, від якого зберігся величезний (біля 100 млн документів) архів. Як сусід України, Османська держава вплинула на її державний устрій, історія ж Кримського ханату – складової частини Османської імперії – належить українознавству та османістиці.

Історія Османської держави також перебувала 23 квітня 1992 року в полі зору старшого наукового співробітника Інституту сходознавства Г. Хагена (ФРН), котрий продовжив вивчення життя і наукової діяльності османського вченого Кятіба Челебі.

Молодший науковий співробітник Інституту сходознавства А. Багіров у своєму виступі від 14 травня 1992 року розглянув творчість видатного арабського поета ал-Мутанаббі.

12 березня 1992 року викладач Київського держуніверситету, кандидат філологічних наук І. Петровський темою своєї доповіді обрав іспано-єврейську літературну традицію, зупинившись докладніше на "золотій добі" єврейської літератури XI–XIII століть.

"Єврейська колекція Торонто та проблеми її вивчення" – такою була 2 червня 1992 року доповідь канадського професора з Торонто Б. Уолфіша, котрий детально проаналізував стан вивчення єврейських коментарів до Біблії середньовіччя. У різних бібліотеках світу існують багаті колекції, є навіть певна бібліографія, але тільки останнім часом для науковців з'явилася можливість проаналізувати ці матеріали. Цікаві єврейські рукописи знаходяться і в ЦНБ АН України. Професор Уолфіш запропонував скласти найповнішу бібліографію, ідентифікувати тексти рукописів, вивчити і перекласти їх, а також написати до них науковий коментар.

Великий інтерес у слухачів семінару викликала 26 березня 1992 року доповідь завідувача відділу Інституту мовознавства АН Казахстану, доктора філологічних наук О. Гаркавця "Уруми Маріупольщини: мова, фольклор, писемність". На початку свого виступу доповідач торкнувся історії виникнення урумської і румської мов, розповів про історію народів, які є носіями цих мов. На думку професора Гаркавця, урумська мова – це діалект кримськотатарської, а румська – діалект грецької мови. Уруми мають одинадцять говорів, а румеї – значно менше. Слово "руми" або "рум" походить від Риму, потім воно перейшло до Візантії, яку завоювала Османська держава. Румелія – це вже територія, де жили греки й інші християнські народи, які залишилися у Туреччині. Потім ця назва була перенесена до Криму, де румелітами звали всіх християн. Урумська мова – це мова виходців з Криму, які наприкінці XVIII століття за наказом Катерини II були переселені у Північне Азов'я, в гірло річки Кальміус, де й заснували м. Маріуполь і багато сіл. Кримськотатарська мова мала 3 діалекти: узбережний, гірський та степовий. Після переселення у XVIII столітті в Північне Азов'я мови переплелися. В мові урумів простежуються і давній уйгурський, і турецький, і ногайський діалекти.

Урумською мовою існує листування громадських діячів, а також п'єса; урумська колекція є в ЦНБ АН України, а також у професора О. Гаркавіця. Зберігся багатий урумський фольклор, який може бути джерелом до вивчення кримськотатарської мови.

Китаїстів Інституту сходознавства продовжує приваблювати тема дослідження І-Цзіну. З цього питання 19 березня 1992 року виступили співробітник Інституту С. Лециньський і гість із Москви Б. Вінгородський. Перший доповідач відзначив, що І-Цзін є основою китайської культури, розповів про вивчення цієї великої китайської книги вченими колишнього Радянського Союзу. В нашому Інституті починається новий етап у її дослідженні: математична обробка І-Цзіну.

Системам ворожіння традиційної китайської культури була присвячена доповідь Б. Вінгородського. Одне з головних місць належить технічному ворожінню на І-Цзіні. Завдання дослідника таких письмових джерел – ситуаційний аналіз та запровадження в практику. Ця система вже використовується на рівні економічної стратегії в Японії, в Сінгапурі, на Тайвані, де на неї існує соціальне замовлення.

Традиції китайської архітектури привернули увагу дослідника з Києва, кандидата архітектури П. Приходька, котрий має практичний досвід роботи в Китаї саме в цій галузі. 2 квітня 1992 року доповідач розповів про високу будівельну культуру народів Далекого Сходу, про зв'язок китайської, японської і в'єтнамської архітектур, про їхні спільні принципи будівництва. З давніх-давен ця архітектура відзначається великою різноманітністю художніх форм, високою майстерністю.

Про вивчення англійської мови в Японії розповіла 16 квітня 1992 року викладач із м. Міто п. Йосі. Зазначивши, що кошти на освіту дають держава і приватні особи, вона підкреслила, що в їхньому місті 30% муніципального бюджету йде на розвиток освіти.

Проблему взаємин України з країнами Близького та Середнього Сходу протягом 1917–1929 рр. порушила 20 лютого 1992 року в своєму виступі старший науковий співро-

бітник Інституту сходознавства, кандидат історичних наук Н. Ксьондзик, котра наголосила на необхідності їхнього вивчення протягом доби Центральної Ради, гетьманату, Директорії та перших років радянської влади в Україні, оскільки цей період не досліджувався в сучасній українській історіографії.

З доповіддю "Маргіналії київського списку граматичного коментаря Джамі в системі арабомовної коментаторської традиції" 22 жовтня 1992 року виступив кандидат філологічних наук В. Рибалкін. Особливістю писемної культури арабомовних народів, на думку доповідача, є написання нових творів шляхом коментування існуючих. Метод коментування особливо широко застосовувався у філології. Класичним прикладом цього є, зокрема, короткий трактат з арабської граматики єгиптянина ібн ал-Хаджіба (1174–1249) "Користі". На цю працю було написано понад півсотні коментарів авторами XIII–XIX століть, що жили у Північній Африці, Сирії, Туреччині, Ірані, Середній Азії та Індії. Особливо популярним став коментар Джамі; кількість супракоментарів та глос на ці коментарі перевищує сотню. Київський список "Користей" Джамі заслуговує уваги через рясні приписки на його берегах. Переважна більшість цих записів виконані рукою основного переписувача і є подальшою коментаторською обробкою основного тексту "Користей". Вони свідчать про розквіт коментаторської традиції у філології регіонів Середньої Азії, Ірану, Індії, Афганістану, Малої Азії й Поволжя.

Про вірменські пам'ятки XVI століття, створені в Україні, розповів 26 листопада і 10 грудня 1992 року О. Божко. Він проаналізував їхню мову, українізми, якими рясніють тексти, підкреслив їх значення у вивченні історії українського та інших народів, які жили на західноукраїнських землях.

Науковий семінар Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України продовжує свою роботу. Найближчим часом будуть заслухані дальші доповіді українських та зарубіжних сходознавців з найцікавіших проблем сучасної орієнталістики.

Наталя Ксьондзик,
секретар семінару

Українських орієнталістів, окрім того, безумовно зацікавить "Систематичний показчик до журналу "Східний світ" – "Червоний Схід" (1927–1931)". Його укладач – випускник Лазаревського інституту східних мов у Москві, завідуючий кафедри Харківського університету, до-слідник історії арабської культури та арабських джерел з історії Східної Європи – Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969). Він і був душею "Східного світу".

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО ЖУРНАЛУ “СХІДНИЙ СВІТ” – “ЧЕРВОНИЙ СХІД” (1927 – 1931)*

Загальна редакція і вступна стаття доктора історичних наук
професора А.П. Ковалівського

Склали: Р.С. Лівшиц і Х.С. Наделе

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Журнал “Східний світ” виходив у Харкові в 1927 – 1931 роках як орган Всеукраїнської асоціації сходознавців, причому, починаючи з кінця 1930 року, був перейменований у “Червоний Схід”.

Він повинен був виходити регулярно через кожні два місяці, але здійснювати це не щастило, а тому фактично нумерація його окремих випусків досить строката. Отже, номери за окремими роками йдуть таким чином:

“Східний світ” – 1927 рік – № 1
1928 “ – № 2,3–4,5,6
1929 “ – № 1–2 (7–8), 3 (9)
1930 “ – № 10–11 (1–2), 12 (30), 4–5 (13–14)
“Червоний Схід” – 1930 рік – № 6 (15)
1931 “ – № 1–2 (16–17)

Зміст журналу поділявся за такими розділами: у “Східному світі” – 1. Економіка. Політика. Право. 2. Історія. Етнографія. Література. 3. Доповіді. 4. Бібліографія. 5. Хроніка сходознавства. Номер другий за 1928 рік був цілком присвячений матеріалам першого Всеукраїнського з'їзду сходознавців, який відбувся 22 – 24 травня 1927 р. Розташування матеріалу в “Червоному Сході” було трохи інше. Спочатку йшла загальна частина, присвячена питанням політики та економіки закордонного Сходу, далі відділ Радянського Сходу й “нотатки”, куди до певної міри входили повідомлення з літератури, мистецтва й, нарешті, бібліографія.

Відповідальним редактором журналу до 1930 р. був Я.Ряппо, потім О.Полоцький. До складу редакційної колегії входили: проф. Л.Величко, проф. Ол.Гладстерн, акад. А.Кримський /від Києва/, А.Ковалівський, акад. В.Левицький, проф. П.Ріттер, проф. А.Синявський /від Києва/, проф. А.Сухов /від Одеси/, проф. Ол.Федоровський. Згодом деякі члени редколегії вибули, але були введені проф. А.Носов, М.Лолицький та акад. П.Тичина. Основну технічну роботу по редагуванню журналу провадила секретар ВУНАС П.М.Дроздова.

* Передрук окремого видання під цитованим заголовком, що вийшов у Харкові 1964 року.

Частина статей у "Східному світі" була пов'язана з завданнями та діяльністю Української східної торговельної палати, що містилася тоді в Харкові. Докладніше про журнал та висвітлювані в ньому питання див.: Антологія літератур Сходу. Вид-во ХДУ, Харків, 1961, стор. 82-93 /особливо стор. 90-92/. Частина перекладів з журналу була передрукована в цій Антології, що ми зазначаємо у відповідних місцях покажчика при скороченні – "Ант."

Матеріали журналу "Східний світ" – "Червоний Схід" дуже різноманітні й містять у собі чимало цінних відомостей. Отже, вони можуть бути корисні для спеціалістів різних галузей і в значній мірі зберігають свою актуальність ще й тепер. На жаль, вони майже зовсім невідомі широким колам радянських науковців і рідко згадуються навіть у спеціальних покажчиках літератури, присвячених окремим країнам Сходу. Ми сподіваємось, що пропонований нами покажчик згаданого журналу заповнить цю прогалину.

Андрій Ковалівський

І. С Х І Д

/Загальні питання/

1. Александров, А. /Рецензія на кн./ A. Wilson. The Persian Gulf. An historical sketch from the earliest times to the beginning of the 20-th century. Oxford, 1928. 327 с. 1929, №3 (9), с. 233 – 234.

2. Броун, В. Французский империализм и колонии. – 1927, № 1, с. 32-55.

3. Варнеке, Б. /Рецензія на кн./ A. Springer. Handbuch der Kunstgeschichte. Bd. 6. Die Aussereuropäische Kunst. Leipzig, Kröner, 1929. 728 с. – 1930, №12 (3), с. 269 – 271.

Рецензований том присвячено важливішим галузям мистецтва закордонного Сходу.

4. Гладстерн, О. /Рецензія на журнал/ Новый Восток. Видання Наукової асоціації сходознавства при ЦВК СРСР. Книги 23 – 24 та 25. 1928 та 1929 рр. 448 та 383 стор. М. – 1929, №3 (9), с. 228 – 229.

5. Гладстерн, О. Світова війна 1914 – 1917 р.р. та Схід. – 1929, №3 (9), с. 3-35. Резюме франц. мовою, с. 36.

6. Грушевський, О. /Рецензія на кн./ Страны Востока. Экономический справочник. М., Изд. Всес. Вост. торг. палаты, №1, 1028 с. – 1930, № 10-11 (1-2), с. 393 – 399.

7. Дитякін, В. Залізничне господарство французьких колоній. – 1929, № 1-2 (7-8), с. 85 – 105. Резюме франц. мовою, с. 105.

8. Дьяконов, М. /Рецензія на кн./ В. Шумяцкий. 1905 год и Восток. (Культпроп ЦК ВКП/б/ и Институт Ленина при ЦК ВКП/б/). М.-Л., ГИЗ, 1930, 80 с. – 1931, №1 – 2 (16 – 17), с. 214.

9. З культурного життя Сходу. Туреччина. Персія. Сирія. /Хроніка/. – 1928. А5. с. 260 – 261.

10. З культурного життя Сходу. /Хроніка/. 1928 р. – 1928, №6, с. 270-272.

11. З культурного життя Сходу. /Хроніка/. – 1929, №1-2 (7-8), с. 385-387. Авт. Мих. Г - в.

12. З культурного життя Сходу. Хроніка. – 1929, №3 (9), с. 225– 227.

13. З культурно-економічного життя Сходу. По радянських східних республіках. З закордонного Сходу. Хроніка. – 1930, №10 – 11 (1-2), с. 384-391.

14. Зуммер, В. Про мистецтво турецьких народів. (Вступні уваги та програма). – 1928, №3-4, с. 268– 274. Резюме франц. мовою, с. 275.

Про мистецтво татарів, сельджуків, мамлюків, османів, народів Середньої Азії, Азербайджану.

15. Сухов, А. До справи кліматичної й господарської деградації безстокових країв Євразії. – 1928, №5, с. 82-99. Резюме нім. мовою, с. 100.

Додаток: Про загин міста Катака. Оповідання. (З книги Нірви Мухаммада Хайдара, ч.1, розд.3) див. № 300.

16. Федоров, В. /Рецензія на журнал/ "Новый Восток". Журнал Научной ассоциации востоковедения при ЦИК'е СССР. Книга 22-га. М. – 1928, №5, с. 273 – 274.
17. Федоров, В. /Рецензія на журнал/ "Революционный Восток". Журнал Научно-исследовательской ассоциации при Коммунистическом университете трудящихся Востока. М., 1928, №3, 317 с. і №4–5, 437 с. – 1929, №1–2 (7–8), с. 392 – 393.
18. Федоров, В. /Рецензія на кн./ "Библиография Востока". Вып.1 Історія. (1917-1925). Вид. наук. Асоціації Сходознавства.
19. Федоров, В. Шаріат та адат в житті мусульманського Сходу. Тези. – 1928, №2, с. 144-146.
20. Ходжа Насреддін. (Дрібниці з перського фольклору). /Автор вступ. статті і складач П.Лозієв/. – 1928, №6, с.237-257. Резюме франц. мовою, с.257.

II. СТАРОДАВНІЙ СХІД

Див. також №3

21. Бузескул, В. Открытия и научные достижения за последние годы в области изучения древнего Востока. Доклад на открытом заседании ист.-этнологического отд. Всеукр. научной ассоциации востоковедения 3 марта 1926 г. (в несколько сокращен. виде).–1927, №1, с. 120 – 137.
22. Диспут В.В. Струве.– 1928, № 3-4, с.332 – 333. /Диспут з приводу широкого досліджу професора-єгиптолога В.В. Струве про Манефона та його царські списки, що відбувся 18 квітня 1928 р. в залі засідань Ленінградського державного університету. Відзив про працю дав проф. І.Г. Франк-Каменецький, проф. Є. Кагаров, проф. А.В. Шмідт./
23. Дубровський, В. Розкопи античного міста Пергам 1927 г.–1928, №3–4, с. 276-288, з іл. Резюме франц. мовою, с. 288.
24. Захаров, Н. Рештки хеттської культури в Малій Азії.–1929, №3 (9), с. 221 – 223.
25. Константинопольський, М. Мітраїзм. Джерела його вивчення та сучасний стан їхнього розроблення.– 1928, №2, с. 256-267. Резюме рос. мовою, с. 267-269.
26. Константинопольський, М. Тезиси к диссертации М.Л.Константинопольского на тему "Митра".– 1927, с. 214 – 216.
27. Сперанський, П. Біблія і Схід. (Огляд справи). – 1929, № 1–2 (7–8), с. 295 – 315. Резюме нім. мовою, с. 315.

III. С Р С Р

1. Радянський Схід /в цілому/

28. Боровдін, І. Проблеми вивчення матеріальної культури тюркських народів СРСР.–1928, №2, с. 159 – 165. Резюме рос. мовою, с.165.
29. Колос, С. Народний текстиль Радянського Сходу – тканина "Карта-шай".– 1930, №12 (3), с. 195 – 204, з іл.
30. Лозієв, П. Про збирання етнографічних матеріалів на Радянському Сході.– 1930, №10–11 (1–2), с. 353 – 355.

2. Проблеми радянсько-східної торгівлі

Див. також № 52, 53, 54, 62,
65, 76, 78, 81,
250, 325, 363.

31. Л.Ц. /Рецензія на журнал/. "Торговля России с Востоком". –1928, № 3 – 4, с. 346 – 347.

32. Ходоров, А. Економічні взаємини СРСР із Сходом.—1930, №12 (3), с. 67 – 84.
 33. Шамраевский, Я. Восточные выставки. /О торговых выставках СССР в странах Востока и об Одесской выставке образцов экспортных товаров (1923-1925)/.—1927, №1, с. 86-90.

34. Шамраевський, Я. Основи п'ятирічного плану зовнішньої торгівлі СРСР з східними країнами. – 1930, № 4-5 (13-14), с.121 – 144.

3. Грецькі колонії північного узбережжя Чорного моря

35. Дложевський, С. Про археологічні розкопки в Ольвії в р.р. 1924, 1925 і 1926.—1928, № 3-4, с. 289 – 294.

36. Коцевалов, А. Деякі дані про науку й літературу в грецьких колоніях північного побережжя Чорного моря.—1928, №5, с.192– 201. Резюме франц. мовою, с. 202.

37. Коцевалов, А. Тезисы к диссертации А.С. Коцевалова “Материальная культура греческих колоний северного побережья Черного моря”. – 1927, №1, с. 217 – 219.

4. Київська Русь і східні племена

38. Пархоменко, В. Каганат Руси.—1929, № 1-2 (7-8), с. 257–259.

39. Пархоменко, В. Про культуру тюрків нашого степу IX–XIII в.в. – 1928, № 3-4, с. 307–309.

40. Пархоменко, В. Русь та печеніги. До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом.—1929, №1-2 (7-8), с. 287–293. Резюме нім. мовою, с. 293–294.

41. Пархоменко, В. Чорні клобуки.—1928, №5, с. 242–246.

IV. ОКРЕМІ РЕСПУБЛІКИ І РАЙОНИ СРСР

1. Україна /УРСР/

Див. також № 35-41, 149, 307, 308, 322,
 331, 334, 338, 343, 363, 364,
 367-378, 380-392, 395, 397,
 401-403, 411.

42. Айзеншток, І. Шляхи засвоєння Сходу в українській літературі.— 1928, №2, с. 193 – 204. Резюме рос. мовою, с. 204.

43. Акчокракли, О. Науково-дослідча робота по історії матеріальної культури у Криму за 1928 р. Нотатки.— 1929, № 1-2 (7-8), с. 360 – 362.

44. Акчокракли, О. Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслям-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1640-1649 рр. (За рукописом з матеріалів Етнографічної експедиції Кримського НКО по Криму влітку 1925 року).— 1930; №12 (3), с.163–170.

45. Археологічна експедиція в Чуфут-Кале. Цінні історичні знахідки (при обсліді уламків мечеті XIV ст. в Чуфут-Кале). – 1928; № 3-4, с. 333 – 334.

46. Бахтинський, Ф. Асирійці (айсори) у Києві. (Нотатки етнографічні). – 1928, № 6, с. 213 – 235. Резюме нім. мовою, с. 235. Див. також “Ант.”, с. 240 – 243.

47. Варнеке, О. До соціально-економічної історії таврійських ногайців. – 1929, № 3(9), с. 137 – 146. Резюме нім. мовою, с. 146.

48. Варнеке О. Класова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. – 1930, № 12 (3), с. 157 – 162.

49. Голоносов, П. Історико-археологічні пам'ятники турецької культури на Херсонщині. (Звідомлення за наукову подорож).—1930, №6 (15), с. 217 – 220.

50. Горбань, М. Аргати й ренджипери 1753 року. (Про наймитів з України, що працювали в Криму). – 1928, №3–4, с. 310 – 314.
51. Горбань, М. Архів коша Запорізької Січі, як джерело до історії татарсько-турецько-українських взаємин. – 1930, №6 (15), с.232 – 236.
52. Грушевський, О. Близько-східня торгівля України у 1926/27 рр.– 1929, № 1–2 (7–8), с.171 – 187. Резюме франц. мовою, с. 187 – 188.
53. Грушевський, О. Східний експорт України в 1927–1928 р.р.–1930, №10–11 (1–2), с. 77 – 132.
54. Грушевський, О. Торговельні взаємини України з Близьким Сходом. – 1928, №6, с. 61 – 87, з табл. Резюме франц. мовою, с. 88.
55. Дложевський, С. Зауваження до статті проф. Ф. Петруня. – 1928, № 6, с. 172 – 175. Див. № 70.
56. Дложевський, С. Територія Південної України що до її зв'язку зі стародавнім Малоазійським культурним комплексом. Ольбія та Мілет (конспект доповіді). – 1928, №2, с. 166 – 168. Резюме рос. мовою, с.168 – 169.
57. Дубровський, В. /Рецензія на кн./ У. Боданинский. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. Симферополь, 1930. 31 с. (окр. відбиток із збірника Кримплану “Реконструкция народного хозяйства в Крыму”, вип. 2).
58. Дубровський, В. /Рецензія на кн./ Бочаров А.К. Милли Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. (Крым. Гос. изд., 1930. 117с.).– 1930, №6 (15), с. 284 – 287.
59. Дубровський, В. /Рецензія на кн./ “Студії з Криму” I–IX. Збірник іст.-філ. відділу ВУАН № 89, Київ, 1930. 209, 2с.– 1930, №4–5 (13–14), с. 298 – 301.
60. Дубровський, В. Україна й Близький Схід в історичних взаєминах. Розділи: Часи передісторичні.–Доба переселення народів.–Татарська навала XIII сторіччя. – Кримські татари.–Туреччина й Україна.– Доба гетьманщини.– 1928, №2, с. 147 – 156. Резюме рос. та укр. мовами, с. 157 – 158.
61. Експедиція ВУНАС для дослідження мови мариупільських греків. Хроніка.– 1928, №5, с. 258 – 260.
62. Засідання правління Української торговельної Східної палати.– 1930, № 10–11 (1–2), с. 379 – 380.
63. Ковалівський, А. Підземні сховища зерна в мариупільських греків. – 1928, №6, с. 261 – 264, з іл.
64. Костан, К. З літературної творчості мариупільських греків. (Вибрані уривки з “Грецької п’єси” Л.Хонагбея). – 1928, №3–4, с. 229–234. Резюме франц. мовою, с. 248. Див. №80.
65. Лерман, І. Український експорт на Близький Схід.–1929, №1–2 (7–8), с. 149 – 168. Резюме франц. мовою, с.169.
66. М.Г. Найстаріший Кримський музей. /Феодосійський археологічний музей, заснований у 1811 р./–1928, №5, с. 252–253.
67. Никольская, Е. Памятники монгольской культуры из села Карги /Днепровского уезда, Таврической губернии/. – 1927, №1, с. 138 – 153, с табл. и карт.
68. Носов, А. Кримські татари. (Антропологічні нариси).–1930, №10–11 (1–2), с. 301 – 313.
69. Пархоменко, В. До питання про татарсько-козацькі взаємини. XVI – XVII в.в.– 1929, № 1–2 (7–8), с. 359 – 360.
70. Петрунь, Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. З зауваженнями проф. С. Дложевського.–1928, № 6, с. 155 – 175. Резюме нім. мовою, с. 175.
71. Петрунь, Ф. Ханські ярлики на українські землі. (До питання про татарську Україну).–1928, №2, с. 170 – 185. Резюме рос. мовою, с. 185 – 187.
72. Подорож делегації членів ВУНАС до Туреччини. Хроніка. – 1929, № 1–2 (7–8), с. 375 – 385.

До складу делегації, що відрядив НКО УРСР до Туреччини у другій половині жовтня 1928 р., увійшли члени ВУНАС О. Гладстерн (голова делегації), проф. А. Сухов, проф. В.Зуммер та поет-академік Павло Тичина.

73. Сафаров, А. Про татарів на Україні.–1928, №3–4, с. 208 – 211. Резюме франц. мовою, с. 211.

74. Семенів, М. Новини кримської лінгвістичної літератури за 1929 рік. – 1930, №10–11 (1–2), с. 359 – 360.

75. Семенів, М. Огляд Кримської мовознавчої літератури – 1926– 1928 р.р. – 1929, №3 (9), с. 217 – 219.

76. Синявський, А. УСРР та Близький Схід в світлі геополітики. Проблема торговельних зв'язків.–1928, №2, с. 59 – 76. Резюме рос. мовою, с. 76 – 78.

77. Спірідонов, Д. Історичний інтерес вивчення говірок мариупільських греків . (Доповідь на II Українському Сходознавчому з'їзді). – 1930, №12 (3), с. 171 – 181.

78. Фалькович, І. Гуральництво України та ринки Сходу. (Доповідь на засіданні Київської філії ВУНАС). – 1927, №1, с. 220 –221.

79. Федоровський, О. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні. (Тези).– 1928, №2, с. 288 – 289.

80. Хонагбей, Л. Грецька національна п'єса. Уривки. /Переклад і передмова К. Костана/.– 1928, № 3–4, с. 229 – 248.

Див. також №64.

Див. також “Ант.”,

с. 235–236, 400, прим.5.

81. Ш/амраев/ский, Я. К итогам деятельности Украинско-Восточной Торговой Палаты за 1925–1926 г.г. –1927, №1, с. 251 – 253.

2.Кавказ

(Загальні питання)

Див. також №№ 396, 409.

82. Апухтіна, Н. і Апухтін, В. Громадянська війна в горах Кавказу. – 1928, №3–4, с. 216 – 222.

83. Івановська, Т. Мистецтво кавказьких бронзових історичних блях. (Зміст).– 1928, № 2, с. 286.

84. Ладиженський, О. Аграрні стосунки у кавказьких верховців. – 1930, № 6 (15), с. 135 – 158.

85. Ладиженський, О. /Рецензія на журнал/ Caucasica. Hrag. von A. Ditt. Fasc.6. I und 2-te Teil. Leipzig, Verl.”Asia Major”, B. Schinding, 1930.

(“Кавказіка”–журнал, присвячений дослідженням культур і мов Кавказу та Вірменії. Вид. за ред. А. Дітта. Вид. “Азія Майор” – 1930, т. 6, вип. 1-й та 2-й).– 1930, № 6 (15), с. 291 – 292.

86. Лозієв, П. /Рецензія на кн. / В. Пожидаєв. Кавказька тамга, південно-руські письмено-єрогліфи та слов'янська глаголиця.– 1928, №5–4, с. 335 – 338.

87. Потапов, О. Передісторичний Кавказ. – 1928, №2, с. 222 –232. Резюме рос. мовою, с. 232 – 233.

3. Північний Кавказ

Див. також №379.

88. А.Л. /Рецензія на журнал/ “Революция и горец”. (Політико-економічний, літературно-публіцистичний і історично-краєзнавчий щомісячник. Орган Півн.-Кавказької краюї національної Ради, Півн.-Кавк. Краєвого Комітету Нового

Тюркського Альфabetу й Півн. Кавк. Краєвого гірського науково-дослідного інституту. (ч.ч. 1, 2, 3–4, 5). Ростов н/Д., 1928/1929. 110 с. в кожн. №).– 1929, № 3 (9), с.239– 240.

89. А.Л. /Рецензія на кн./ Материалы для изучения северной Осетии. Вып. 1. Преступность. Правонарушители. Под ред. В.В. Браиловского и С.А. Голунского. Посвящено проф. А.И. Ющенко в ознаменование 35-летия его научно-пед., лечебной и общественной деятельности. Ростов н/Дону, 1929.–1930, №10–11 (1–2), с. 407 – 408.

90. Алієв, У. Верховинці Північного Кавказу у радянській обстановці.–1928, №5, с. 101–111. Резюме нім. мовою, с. 112.

91. Гаглоєв, Р. Осетинська перевальна дорога.–1930, №4–5 (13–14), с. 179 – 192, з карт.

92. Грушевський, О. Економічний нарис Південної Осетії.–1930, № 6 (15), с.91 – 118.

93. Грушевський, О. Радянський Аджаристан на рейках соціалістичної реконструкції.– 1931, №1–2 (16–17), с. 165 – 184.

/Нарис написано на підставі екон. і стат. матеріалів, що зібрано під час двох наукових відряджень до Аджаристану у 1929 і 1930 р.р. від ВУНАС/.

94. Гюнтер, А. Радянське право в боротьбі з відсталим побутом мусульманських верховинців Північного Кавказу.–1929, № 1–2 (7–8), с. 243 – 264. Резюме нім. мовою, с. 265.

95. Ковалівський, А. Розписи мусульманського кладовища.–1928, № 6, с. 195 – 211, з іл., 4 л. табл. Резюме нім. мовою, с. 212.

96. Кокієв, Г. Бойові башти й оборонні мури гірської Осетії.–1931, №1–2 (16–17), с. 185 – 198, з іл.

97. Кокієв, Г. З історії російської колоніальної політики. (Осетинське посольство 1749 р.)–1930, № 6 (15), с. 195 – 216.

98. Кокієв, Г. Святилища даргавської тіснини. /Осетія/.–1930, №12, (3), с. 183 – 193.

99. Ладиженський, О. Адат, маслагат і шаріат у верховинців Кавказу.–1928, № 3–4, с. 155 – 176.

100. Ладиженський, О. Адат, шаріат і маслагат у верховинців Кавказу. II. Середродове право.–1928, №5, с. 113 – 128.

101. Ладиженський, О. Адат, маслагат і шаріат у верховинців Кавказу. III. Міжродові взаємини.–1928, №6, с.138–152. Резюме франц. мовою, с. 152 – 153.

102. Ладиженський, О. Боротьба за поширення прав жінок на Північному Кавказі.– 1930, №12 (3), с. 125 – 134.

103. Ладиженський, О. /Рецензія на кн./ “Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов”. “Адыге, их быт, физическое развитие и болезни”. (По данным экспедиции сев. Кавказского отд.-ния Российского о-ва Красного Креста 1928 г.). Сборник статей под ред. проф. К.Р. Мирама. Ростов н/Д., 1930, 103 с.– 1930, №6 (15), с. 278 – 283.

104. Ладиженський, О. Як постали й розвивалися державні форми у кавказьких верховинців.–1929, №3 (9), с. 117 – 135. Резюме франц. мовою, с. 136.

105. Лунін, Б. Короткий огляд новішої літератури в питаннях історії матеріальної культури Північного Кавказу.–1930, №12 (3), с.233 – 241.

106. Лунін, Б. /Рецензія на кн./ Дагестанский сборник.Т.3. Макач-Кала, /1930/, 278 с.–1930, №6 (15), с. 290 – 291.

107. Маненко, П. Розвиток черкеської писемності.–1929, № 3 (9), с. 195 – 201. Резюме франц. мовою, с. 202.

108. О.Л. Десять років наукової праці у Дагестані (1918–1928 р.р.)–1929, №1–2 (7–8), с. 362 – 364.

109. Пахомов, Е. До дослідження Дагестанської стіни. – 1930, №10–11 (1–2), с. 325 – 331.

110. Потапов, О. Деякі речі Салтівської культури з Кубанщини в музеї Грузії. – 1928, №3–4, с. 295 – 306, з іл.

111. Сафаров, А. /Рецензія на кн./ Проф. Чобан-Заде. “Заметки о языке и словесности кумыков”. Баку, Вид. Т-ва “Обследования и изучения Азербайджана”, 1926. – Тюркською мовою. – 1929, №1–2 (7–8), с. 417.

112. Христианович, В. Гори та передгір'я, як економічна проблема. (До перспектив розвитку авт. країв Північн. Кавказу). – 1930, №4–5 (13–14), с. 155–177.

113. Худадов, В. Гірська Тушетія й Андійське Койсу. /Дагестан/. – 1930, №4–5 (13–14), с. 264–276, з іл.

114. Худадов, В. У глушині Кавказьких гір. (Дагестан – межигір'я р. Андійське Койсу). – 1930, №6 (15), с. 181–193, з іл.

115. Черкеські пісні. 1. Уривок з пісні. 2. Пісні про руського генерала Вельямінова. 3. Пісня про Шеретлуко Кизбіч. 4. Про виселення черкесів в Туреччину в 1864 р. Вступ, переклад на укр. мову і примітки “До пісні про виселення черкесів у Туреччину в 1864 р. – Олексі Кирія. – 1928, №3–4, с. 249–258, з іл.: /переселення черкесів, з картини Грузинського/.

Див. також “Ант.”, с. 227.

4. Закавказзя

Див. також №№ 14, 20.

116. Акопян, А. Завод. Вірш. З вірменської переклав П. Тичина. – 1927, №1, с. 190–191.

Див. також “Ант.”, с. 178 – 179.

117. Басилашвілі, В. В нетрах Хевсуретії. (Соціальний лад хевсурів). – 1930, №6 (15), с. 159 – 179, з іл.

118. Берладіна, К. Пам'ятка грузинського образотворчого гаптування XVII віку. /Плещаниця з монастиря Гелати 1664 р./ – 1928, №2, с. 205 – 219, 1 л. іл. Резюме рос. мовою: Памятник грузинского изобразительного шитья XVII века, с. 219 – 221.

119. Величко, Л. Фритъйоф Нансен про Радянську Вірменію. (Акт обвинувачення проти Антанти та Ліги Націй). /До виходу в світ німец. мовою книги Ф. Нансена “Ошуканий нарід”. Ляйпціг, Ф.А. Брокгауз, 1928/. – 1928, №5, с. 137 – 152. Резюме франц. мовою, с. 152 – 153.

120. Вияснівський, А. Про хевсурів. – 1929, №3 (9), с. 147 – 166. Резюме нім. мовою, с. 166.

121. Г.М. Сучасні письменники Азербайджану. – 1928, №3–4, с. 319 – 322.

122. Гордєєв, Д. Виставка картин грузинського художника Ніко Пироманашвілі в Харкові. – 1931, №1–2 (16–17), с. 211 – 212.

123. Гордєєв, Д. Мозаика Грузии. (Резюме доклада, читанного 10 ноября 1926 г. в Харьк. филии ВУНАВ). – 1927, №1, с. 213 – 214.

124. Гордєєв, Д. /Рецензія на кн./ В. Зуммер. Художественные памятники Азербайджана. Баку, 1926. Отд. отт. из “Известий Азербайджанского гос. университета им. В.И. Ленина. Востоковедение”, т. I. 20 с., 4 табл. с 8 воспроизведениями и 1 л. текста к рисункам. – 1927, №1, с. 231 – 232.

125. Гордєєв, Д. /Рецензія на кн./ Посольство князя Мышецкого и дьяка Ключарева в Кахетию. 1640–1643. Документи видав із вступ. частиною М. Полієвктов. 2-га книжка серії “Международные сношения Грузии с иноземными странами”. Тифліс, Вид. Тифліського держ. ун-ту, 1928, 22, 209 с. – 1929, №3 (9), с. 238 – 239.

126. Даниленко, О.С. Агамалі-Огли. /Голова Азербайджанського ЦВК'У, голова

Всесоюзн. центр. комітету нової тюркської абетки. 1867–1930. Некролог/. – 1930, №6 (15), с. 237 – 238.

127. Дубровський, В. /Рецензія на кн./ Азербайджанский Государственный Тюркский Художественный театр. Гастрольная поездка по СССР. Баку, изд. Азербайдж. упр. зрелищными предприятиями Наркомпроса АССР, 1930, 48 с. – 1931, №1–2 (16–17), с. 225 – 226.

128. Дубровський, В. /Рецензія на кн./ М. Кулиев. Октябрь и тюркская литература (“Известия АЗГНИИ” т. I, вып. 6). Баку, 1930, 70 с. – 1931, №1–2 (16–17), с. 220 – 222.

129. Дубровський, В. /Рецензія на кн./ Л. Раевский. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклады председателя Азербайджанской мусаватской делегации (т. I, вып. 1 “Известий АЗГНИИ”). Баку, 1930. 101 с.–1931, №1–2 (16–17), с. 218 – 220.

130. Зуммер, В. Азербайджанські кахлі (Пір-Ханека й Аксадам-Баба в Барді). (Автореферат доповіді). – 1928, №2, с. 234 – 236. Резюме рос. мовою, с. 236 – 237.

131. Зуммер, В. Мистецтво турків-Азері. Історичний нарис /про розвиток мистецтва в Азербайджані/. – 1928, №6, с. 177 – 192, з іл. Резюме франц. мовою, с. 193.

132. Ларіков, Г. Республіка без доріг. (СРР Абхазія). – 1928, №3–4, с. 177 – 183. Резюме франц. мовою, с. 183.

133. Лунін, Б. На шляху до марксовської археології. (Нові методи та завдання вивчення матеріальної культури Південного Кавказу). – 1930, №4–5 (13–14), с. 229 – 255.

134. Маненко, П. Продукційні сили Абхазії. – 1930, №10–11 (1–2), с. 149 – 167.

135. Маненко, П. Чайна культура на Кавказі та її перспективи. – 1930, №4–5 (13–14), с. 193 – 206.

136. Меліксет-Беков, Л. /Рецензія на журн./Handes Amsoya /Вірменський журнал конгрегації мхітаристів у Відні/. 1927 р. №11–12 /ювілейний зб./. – 1928, №5, с. 276 – 277.

137. Нікольська, О. До вивчення вірменського мініатюрного малярства. Стаття 3-я. Рукопис №2743 Ечміядзінської бібліотеки. – 1929, № 1–2 (7–8), с. 347 – 354, 1 л. іл. Резюме нім. мовою, с. 355 – 356. Першу статтю див.: Наукові записки кат. Зах. Європ. культури, т. 3; другу статтю див.: Мистецтвознавство, 1.

138. Нікольська, О. Народні течії у вірменській книжковій ілюстрації (Зміст). – 1928, №2, с. 287.

139. Ованісян, О. Зерно. Вірш. Пер. з вірм. мови П. Тичини. – 1927, №1, с. 190.

Див. також: “Ант.”, с. 179.

140. Ованісян, О. “На Алагяз горі, горі-висоті...” Вірш. Пер. з вірменської мови П. Тичини. – 1928, №5, с. 238.

Див. також: “Ант.”, с. 179.

141. Полієвтков, М. Шляхи сполучення поміж Грузією та Росією в XVI–XVII ст.ст. – 1930, №10–11 (1–2), с. 221 – 236.

142. Сафаров, А. /Рецензія на газету/ İeni İol (“Новий Шлях”) – щоденна газета, видається азербайджанською говіркою, новою тюркською абеткою, виходить в м. Баку. Рік видання 4-й. Відп. ред. Е.Ефендієв. – 1928, №3–4, с. 335.

143. Тазкин, Ю.А. Экономическое положение современной Сванетии. (Доклад на заседании Харьк. отд. ВУНАВ). – 1927, №1, с. 209 – 211.

144. Фасс, И. Я. Византийское влияние на армянское право. (Конспект реферата, прочитанный в заседании Одесского отделения ВУНАВ). – 1927, №1, с. 229.

145. Худадов, В. До питання про походження вірмен. – 1930, №10–11 (1–2), с. 315 – 323.

146. Цукерман, Л. Сучасна Вірменія. – 1928, №5, с. 129 – 135. Резюме нім. мовою, с. 136.

147. Чаренц, Є. Літо. Вірш. Пер. з вірменської мови П.Тичини. – 1927, №1, с. 191.
Див. також: "Ант", с. 178.
148. Экспедиционная исследовательская работа Закавказской научной ассоциации. – 1927, №1, с. 254 – 256.

5. Середня Азія

149. Білецька, В. В степах Казахстану. (Етнографічні нариси). 1. Киргиз-казаки. 2. Українські пересельці. – 1928, №3–4, с. 184 – 206, з іл. Резюме франц. мовою, с. 206–207.
150. Бориневіч, А. Перший всеказахський краєзнавчий з'їзд. /Алма-Ата, 6 – 15 квітня 1930 р./ Нотатки. – 1930, №4–5 (13–14), с. 256 – 263.
151. Бориневіч, А. Форми сільськогосподарського виробництва в Семиріччі. – 1930, №10–11 (1–2), с. 169 – 181.
152. Вязьмітіна, М. По містах Туркестану. Самарканд. Бухара. Ташкент. – 1929, №3 (9), с. 167–180, з іл. Резюме франц. мовою, с. 181.
153. Вязьмітіна, М. Про туркестанські музеї. – 1929, №3, (9), с. 209 – 212.
154. Вязьмітіна, М. /Рецензія на кн./ В.Л.Вяткин. Городище Афрасиаб. /Археол. спостереження/. Вид. Головна науки Наркомосу Уз.РСР. 65 с., з іл. – 1928, №5, с.265 – 268.
155. Грунін, Т. /Рецензія на кн./ А.Алиев и К.Вориев. Русско-туркменский словарь. Ашхабад, Туркмен. Госиздат, 1929. 452 с. – 1930, №10–11 (1–2), с.401 – 403.
156. Грунін, Т. /Рецензія на кн./ И. Пономарев. Рабочая книга по изучению узбекского языка. Самарканд – Ташкент, Узб. Госиздат, 1929, 135 с. – 1930, №10–11 (1–2), с. 400 – 401.
157. Засипкін, Б. Пам'ятники Касана й Сафіт-Буленда /Узбекистан/.–1929, № 3 (9), с. 183 – 194, з іл. і таб. Резюме франц. мовою, с. 194.
158. Зуммер, В. /Рецензія на кн./ Проф. В. П. Денике. Искусство Средней Азии. Предисл. проф. И.Н. Боровдина. М., Центр. изд-во народов СССР, 1927. 52 + 4 с.; 23 илл. (Художественная культура Востока СССР, вып. 2).– 1928, №5, с. 281 – 282.
159. Карпов, Г. Науково-дослідча робота в Туркменській СРР. – 1930, №6 (15), с. 265–272.
160. Карпов, Г. Радянське будівництво в Туркменії. – 1930, №6 (15), с. 119 – 134.
161. Корнілов, П. Узгент та його пам'ятки. – 1930, №6 (15), с. 223 – 232, з іл.
162. Крончер, В. Громадянська війна та басмацький рух в Туркестані. – 1930, №10–11 (1–2), с. 133 – 148.
163. Лозієв, П. Омар Хейям. (1040 – 1123). – 1930, №10–11 (1–2), с. 337 – 338. Приведено тексти Робайятів. /Укр. мовою в перекладі П. Лозієва/. Див. №176.
Див. також: "Ант.", с. 284 – 285.
164. Лозієв, П. Омар Хейям – вільнодумець.(1040–1123)–1928, №2, с. 238 – 255.
165. Лозієв, П./Рецензія на кн./ Rubaiyat de Omar Khayyam (de Naishapur).–III. de Edmond Dulac; l'édition d'art H. Piassa. Paris.–1928, №6, с. 280 – 282.
166. М.П. Експедиція ВУНАС де Хан-Тенгри (друга подорож 1930 р.)– 1930, №6 (15), с. 220 – 222.
167. Масон, М. Археологія на послугах соціалістичному будівництву. (Нові шляхи археології Середньої Азії).–1931, №1–2 (16–17), с. 199 – 207.
168. Масон, М. Сторінка нерозкритих злочинів щодо культурної спадщини минулого. /Історична довідка з недавнього минулого Середньої Азії/.–1930, №12 (3), с. 227 – 2.
169. Погребельський, М. Подорож до Тянь-Шаню. (Українська розвідувальна експедиція 1929 р., організована ВУНАС). – 1930, №12 (3), с. 205 – 225, з фотоіл.

170. Робсман, В. Таджикистан сьогодні й завтра.–1930, №12 (3), с. 85 – 110.
171. Рутінштейн, І. Деякі підсумки роботи НК Освіти Таджикистану та нові завдання /в галузі народної освіти/.–1930, №10–11 (1–2), с. 366 – 368.
172. Рутінштейн, І. /Рецензія на кн./ Л. Готфрид и М. Гафиз. Красный флаг на крыше мира. (Памирские очерки). Таджгиз, 1930. – 1930, №4–5 (13–14), с. 301 – 302.
173. Спаський, М. /Рецензія на/ Журнал “Туркменоведение”, ч. 7–8. Липень–серпень 1928 р. Щомісячник ін-ту Туркменської культури, м. Ашхабад. – 1928, №6, с. 278 – 279.
174. Умняков, І. Про форми землеволодіння у Бухарі до революції.– 1929, №1–2 (7–8), с. 229 – 240. Резюме франц. мовою, с. 241.
175. Умняков, І. /Рецензія на кн. / “Известия О-ва для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами”. Т.І. Ташкент, 1928, VIII, 247, I с., з іл. і карт. – 1929, №1–2 (7–8), с. 398 – 400.
176. Хайям, Омар. Робаяти. Вступ. стаття і пер. на укр. мову П. Лозієва.–1930, №10–11 (1–2), с. 337 – 344.
- Див. також №№ 163, 164, 165.
177. Юденіч, В. Сучасний стан народного господарства у Середній Азії та його перспективи.–1929, №1–2 (7–8), с. 211 – 227. Резюме нім. мовою, с. 227 – 228.

6. Північна Азія /Урал, Сибір, Далекий Схід/

Див. також №299.

178. М.Г. /Рецензія на кн./ Шамсон Типеев. Основные этапы в истории национального движения Советской Башкирии. 1929, 150 с. – 1930, №6 (15), с. 290.
179. /Рецензія на журнал/ “Северная Азия”. Громадсько-науковий журнал. №№ 1, 2, 3 за 1928 р. – 1928, №5, с. 284.
180. Р-кин, Б. /Рецензія на журнал/ “Северная Азия” – общественно-научный журнал, изд. совместно обществами изучения Урала, Сибири и Д. В. , комитетом содействия народностям северных окраин при ВЦИК и Главнаукой. Отв. ред. В.Д. Виленский-Сибиряков. Кн. 2-я. М., 1926. – 1927, №1, с. 233 – 235. Текст рецензії рос. мовою.
181. Робсман, В. /Рецензія на кн. / “ Советский Север”, перша збірка статтів за ред. П.Г. Смидовича, С.А. Бутурліна та Н.І. Леонова. Вид. Комітету сприяння народностям північних окраїн при Президії ЦВК, 1929.–1929, №1–2 (7–8), с. 416 – 417.
182. Синявський, А. /Рецензія на кн./ Бирско-Биджанский район ДВК. Предварительный сводный отчет экспедиции Комзета 1927 г. под. ред. проф. В.Р. Вильямса. М., 1928.–1928, №3–4, с. 347 – 350.
183. Юденіч, В. Головні проблеми народного господарства Сибіру.–1930, №12 (3), с. 111 – 123.
184. Юденіч, В. До 40-річчя Іркутського державного університету (1 листопада 1918 р. – 1 листопада 1928 р.)–1928, №6, с. 259 – 261.

7. Татарія /ТАРСР/

185. Дубровський, В. /Рецензія на./ Вестник научного общества татароведения. №9–10, Казань, 1930. 218 с. /Изд. Дома Татарской культуры/.–1931, №1–2 (16–17), с. 223 – 225.
186. Дубровський, В. /Рецензія на/ Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР, вып. 3, Казань, 1929, 63 с.; вып. 4, Казань, 1930, 103 с. – 1930, № 6 (15), с. 287 – 288.
187. Корнілов, П. Вивчення пам’яток матеріальної культури Сходу в Татарській Республіці (Нотатки бібліографічні).–1929, №3 (9), с. 212 – 216.

188. Сафаров, А. З історії татарської періодичної преси (1905 – 1925 р.р.) За матеріалами з Альбому татарської період. преси 1905 – 1925 р.р. Видання вид-ва “Гажур”. Казань, 1926, складено І. Рамієвим. – 1928, №3–4, с. 212 – 215. Резюме франц. мовою, с. 215.

189. Сафаров, А. Татарський театр. (З приводу 25-річчя ювілею). – 1928, №5, с. 224 – 227. Резюме франц. мовою, с. 228.

V. СВІТОВА ПОЛІТИКА І ЗАКОРДОННИЙ СХІД

Див. також №№ 1, 2, 5, 192, 206,
209, 210, 223, 248, 257,
287, 288, 306, 316, 340,
355, 359, 361.

190. Синявський, А. /Рецензія на журнал/Zeitschrift für Geopolitik verbunden mit der Zeitschrift für Weltpolitik und Weltwirtschaft. Heft' I – VI (Januar-Juni). Berlin, 1928. – 1928, № 6, с. 277 – 278.

191. Тригубов, І. /Рецензія на кн./ Паркер Томас Мун – професор міжнародного права в Колумбійському університеті. Імперіалізм и мировая политика. Пер. Ст. Вольського. Передмова Є. Пашуканіса. М., Держвидав, 1928, VIII, 426 с. – 1929, №1–2 (7–8), с. 412 – 414.

VI. АРАБСЬКИЙ СХІД

(Загальні питання)

192. Кара, В. /Рецензія на кн./ В.А. Гурко-Кряжин. Арабский Восток и империализм. М., “Плановое хозяйство”, 1926, 145 с. – 1927, №1, с. 232 – 233. Текст рецензії рос. мовою.

193. Ковалівський, А. /Рецензія на кн./ П.К. Жузе. К вопросу о научной терминологии у современных арабов. Баку, 1930. /Отд. отт. из “Известий Азербайджанского Гос. науч.-исслед. ин-та. Отделение языка, литературы и искусств.” Т.І. вып. 3/–1930, №6 (15) с. 283 – 284.

194. Ковалівський, А. /Рецензія на кн. / “Книга тысячи и одной ночи”. Перевод, вступит. статья и коммент. М.А. Салье, под. ред. акад. И.Ю. Крачковского, со статьей М. Горького “О сказках” и с предисл. акад. С. Ольденбурга. Т. І. (Ночи 1–38). Л. “Academia”, 1929, 574 с. – 1930, №12 (3), с. 265 – 268.

195. Лозовик, Г. Нове дослідження арабо-візантійських взаємин VII – X віків. / Про доповідь В.М. Рамзея “Спроба арабів завоювати Малу Азію (641 – 964 по Р.Х.) та причини їхніх поразок” на І-му міжнародному конгресі візантологів у 1924 р. в Бухаресті./–1930, №10–11 (1–2), с. 237 – 244.

196. Фалькович, І. /Рецензія на/ Збірник історично-філологічного відділу Української Академії Наук, №83. Кабінет Арабо-Іранської філології під керуванням акад. А.Ю. Кримського, № 2. Акад. Аг. Кримський та Ол. Боголюбський. До історії вищої освіти у арабів та дещо про Арабську Академію наук. К., 1928. XIX, 84 с. – 1929, №1–2 (7–8), с. 402 – 404.

197. Фалькович, І. /Рецензія на кн./ Тауфик-Кезма. Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении. Из лекций, читанных членом Киевского отд-ния Всеукр. научн. Ассоциации Востоковедения. К., 1928, 576 с. (Українська Академія наук. Збірник іст.-філол. відділу № 70. Кабінет Арабо-Іранської філології під головуванням акад. А.Ю. Кримського). Друковано літографом. – 1929, №1–2 (7–8), с. 406 – 407.

198. Фалькович, І. /Рецензія на кн./ Н. В. Юшманов. Грамматика литературного арабского языка под. ред. и с предисл. И.Ю. Крачковского. Л., Изд. Ленингр. Вост. ин-та, 1928, 144 с.–1929, №1–2 (7–8), с. 404 – 406.

199. Хроніка Арабського Сходу. Арабський робітничий конгрес.–Партизанський рух в Палестині.–Сирія, Єгипет, Марокко, Трансїорданія, Триполітанія, Ірак. – Новий великий банк у Бейруті. /Січень – березень/–1930, №12 (3), с. 247 – 250.

VII. АЗІЯ

/Загальні питання/

Див. також №46.

200. Брунов, Н. /Рецензія на кн./ Н. Glück und E. Diez. Die Kunst des Islams. (Propyläen-Kunstgeschichte, V). Berlin, 1925. 617 с.–1928, № 5, с. 280 – 281.

201. Варнеке, Б. Підсумки вивчення Східного театру в СРСР після 1917 р.–1929, №3 (9), с. 203 – 208. Резюме франц. мовою, с. 208.

202. Василевський, Л. /Рецензія на кн./ Collin Ross. Das Meer der Entscheidungen. Beiderseits des Pazifik. 3. Aufl. Leipzig, F.A. Brockhaus, 1928. 333 с.–1928, № 3–4, с. 351–352.

203. Величко, Л. /Рецензія на/ Бюллетень пресси Среднего Востока. Ташкент, Вид. Бюро преси Середнього Сходу при Середазбюро ЦК ВКП/б/, 1928 – 1929 р., №1–10.–1930, №10–11 (1–2), с. 399 – 400.

204. Величко, Л. Турецько-персько-афганська троїста угода.–1928, № 3–4, с. 10–27. Резюме франц. мовою, с. 27 – 29.

205. Вязьмітіна, М. Збірка інкрустованої ісламської бронзи Музею Мистецтв Укр. акад. наук.–1928, №5, с. 247 – 249.

206. Рейхберг, Г. Англо-німецькі взаємини на Далекому Сході наприкінці XIX и на початку XX ст. Янцзицзянська угода 1900 р. – 1930, № 4–5 (13–14), с. 207 – 228.

207. /Рецензія на кн./ Ф.В. Гогель. Музей восточных культур; отдел Дальнего Востока. (Москва).–1928, №6, с. 282 – 283. Автора рецензії не зазначено.

208. Сухов, А. /Рецензія на кн./ D-г F.E. A. Krause. Geschichte Ostasiens. In 2 Bd. Göttingen, 1925. 883 с.–1928, № 5, с. 262 – 264.

209. Тригубов, І. /Рецензія на кн./ В. Белли. Борьба за Тихий океан. Политико-стратегический очерк. Вступ. часть и ред. проф. Б.Жерве. М., Госиздат, 1928, 206 с.–1929, №3 (9), с. 237 – 238.

210. Тригубов, І. /Рецензія на кн./ М.Г. Галкович. Соединенные Штаты и дальневосточная проблема. Предисловие Е. Пашуканиса. ГИЗ, 1928, 208 с.–1928, №6, с. 273 – 275.

ОКРЕМІ КРАЇНИ АЗІЇ

1. Афганістан

211. Величко, Л. Державний переворот в Афганістані. /Жовтень 1929 р./–1930, №10–11 (1–2), с. 63 – 76.

212. Величко, Л. /Рецензія на кн./ Е. Рибичка. Бурные годы Афганистана. М., “Молодая гвардия”, 1929. 250 с. с илл. и карт. – 1930, №10–11 (1–2), с. 408.

213. Гладстерн, О. Афганська проблема з погляду міжнародного (1839 – 1929).–1929, №1–2 (7–8), с. 35 – 83. Резюме англ. мовою, с. 84.

214. Гладстерн, О. /Рецензія на кн./ Л. Величко. Афганістан у боротьбі за визволення. ВУНАС – Пролетарій, 1929, 77 с. – 1929. №3 (9), с. 231 – 232.

215. Козельський, Б. Внутрішня політика Надір-хана. – 1931, № 1–2 (16–17), с. 119 – 135.

216. Фалькович, І. /Рецензія на кн./ И.М. Рейснер. Независимый Афганистан. М., Моск. Ин-т востоковедения им. Н.Н. Нариманова при ЦИК СССР, 1929. 221 с.–1929. №3 (9), с. 236 – 237.

217. Цукерман, Л. Аграрне питання в Північному Афганістані і підсумки селянського повстання.–1930, №12 (3), с. 55 – 65.

218. Цукерман, Л. /Рецензія на кн./ И. Рейснер. Афганістан. Вид. Комакадемії, 1930, 267 с.–1930, №12 (3), с. 261 – 263.

2. Індія

219. Бхартрхарі. 15 стансів. Переклад з санскритської мови з вступними увагами П. Ріттера. – 1928, №3–4, с. 259 – 263. Резюме франц. мовою, с. 263.

Див. також “Ант.”, с. 310 – 311.

220. Дандин. Походження десяти юношей. /Древнеиндийский роман/. Пер. с санскрита с примеч. и введением “Дандин, его время и произведения” проф. П.Г. Риттер.–1927, №1, с. 155 – 181; 1927, №2, с. 29 – 80, прил.

Див. також “Ант.”, с. 135 – 145, 374,
а також окремою книгою. Х., 1928.

221. Дегіч, А. Економіка сучасної Індії. (Доповідь на засіданні Київської філії ВУНАС).–1927, №1, с. 222 – 225.

222. Індія. Липень – вересень 1930 р. Розділи: Робітничий рух. – Становище на північно-західному кордоні. Хроніка.–1930, №6 (15), с. 247 – 252.

223. Козельський, Б. Британсько-індійські взаємини. 1. Фази британського панування. 2. Повоєнні взаємини імперії з колонією. 3. Теорія “індустріалізації” та “деколонізації”. 4. Повоєнний національно-визвольний рух. 5. Новітній етап англо-індійських взаємин.–1929, №1–2 (7–8), с. 15 – 33. Резюме англ. мовою, с. 33 – 34.

224. Козельський, Б. Робітничий і професійний рух в Індії. /Розділи: Життєві умови індійського пролетаріату. – Страйковий рух. – Нагпурський розкол профруху. – Тактика реформістів. – Чергові завдання і перспективи робітничого руху/. – 1930, №6 (15), с. 17 – 34.

225. Мухарджи, А. Селянський рух в Індії. – 1930, №4–5 (13–14), с. 3 – 24.

226. Мухарджи, А. Сучасний розвиток індійського національно-визвольного руху.– 1930, №12 (3), с. 3 – 38.

227. Норд. Повітряні шляхи Індії. Нотатки.–1930, № 10–11 (1–2), с. 348 – 351.

228. Сухов, О. З доанглійської історії індійського народного господарства. – 1930, №12 (3), с. 135 – 156.

229. Тагор, Р. Вірші. З бенгальської мови переклав проф. П. Ріттер.–1937, №1, с. 182 – 185.

Див. також “Ант.”, с. 294 – 295.

230. Тагор, Р. Гітанджалі. 5 віршів (З бенгальської мови переклав проф. П. Г. Ріттер).–1928, №3–4, с. 264 – 267. Резюме франц. мовою, с. 267. Зміст: I (17) “Хмарина за хмариною біжать...”– II (18) “Де світло? є світло? Де воно?...”– III (19). “Сьогодні в сутінках густих липневих хмар...”– IV (21) “Сьогодні, в цю грозову ніч, з тобою зустріч?...”– V (63). “Не чуєте, не чуєте ви? Кроки як лунають?...”

Цифри в дужках визначають
№ бенгальського оригіналу.

Див. також “Ант.”, с. 295.

231. Тагор, Р. Поемка прозою. (З бенгальської мови переклав проф. П.Г. Ріттер).– 1928, №5, с. 239 – 241. Резюме англ. мовою, с. 241.

Див. також “Ант.”, с. 296 – 297.

232. Хроніка індійського визвольного руху з листопада 1929 р. до липня 1930 р.– 1930, №4–5 (13–14), с. 277 – 292.

233. Чотири гімни з Рігведи. З санскритської мови переклав проф. П. Ріттер. – 1927, №1, с. 186 – 189. Зміст: До ночі.–До лісової феї.–До вітру. – Космогонія.

Див. також: "Ант.", с. 315 – 316.

3. І н д о к и т а й

234. Данціг Б. Повстання в Індо-Хіні /Індокитаї/ та його передумови.–1930, №12 (3), с. 39 – 53.

4. І н д о н е з і я

235. Брунов, Н. /Рецензія на кн. /M.P. Verneuil. L'art à Java. Les tempes de la periode classique. Indo Javanaise. Paris et Bruxelles, 1927 (Vanoest) 90 с.–1928, №5, с. 278 – 280.

5. І р а к

236. Білякевич, І. Економічний стан сучасного Іраку. 1. Природні та соціальні умови сільського господарства. 2. Рільництво. 3. Скотарство. 4. Промисловість. 5. Транспорт. 6. Зовнішня торгівля.–1929, №3 (9), с. 51 – 68, з карт. Резюме франц. мовою, с. 68.

237. Крачковський, І. /Рецензія на кн./ Проф. Н.Г. Корсун. Арабский Восток. Вып. I. Ирак. М., 1923. 246 с. (Вид. Моск. ін-ту сходознавства ім. Н.Н. Наріманова при ЦВК СРСР). – 1929, №3 (9), с. 229 – 231.

238. Фалькович, І. /Рецензія на кн./ Проф. Н.Г. Корсун. Арабский Восток. I. Ирак. М., Изд. Моск. ин-та Востоковедения им. Н.Н. Нариманова при ЦИК СССР, 1928, 246 с. – 1929, №1–2 (7–8), с. 407 – 408.

239. Черноморський, Н. Доля Багдадської залізниці. Нотатки. – 1929, №1–2 (7–8), с. 368 – 369.

6. І р а н

Див. також №№ 20, 163, 164, 165, 176.

240. Азер-Заде. Равендузька соша. Нотатки.–1930, №10–11 (1–2), с. 345 – 348.

241. Добровольський, А., Економічні нариси сучасної Персії. 2.Лурістан. 3. Хамаданська округа. – 1929, №3 (9), с. 69 – 78. Резюме франц. мовою, с. 79.

242. Добровольський, А. Хузистан /– провінція Південної Персії/ (Економічний нарис). Лист з Персії. – 1929, № 1–2 (7–8), с. 189 – 208. Резюме франц. мовою, с. 209.

243. Журбенко, А. Латинський алфавет у Персії. – 1929, №1–2 (7–8), с. 369 – 371.

244. Кагаров, Є. Комуністичний рух у Персії в VI – IX століттях нашої ери. – 1928, №5, с. 184 – 191. Резюме нім. мовою, с. 191.

245. Красильщиков, О. Персія в лабетах кризи. (Економічний огляд за 1930 р.)– 1931, №1–2 (16–17), с. 58 – 65.

246. Назар'ян-Іранцев, Г. Періодична преса в Персії.–1928, №3–4, с. 145 – 153.

247. Назар'ян-Іранцев, Г. Перський театр.–1928, №5, с. 229 – 237. Резюме франц. мовою, с. 237.

248. Ребрик, Є. Грошовий обіг і політика англобанку в Персії.–1931, №1–2 (16–17), с. 66 – 79.

249. Цейтлін, С. Цукрова промисловість Персії.–1930, №4–5 (13–14), с. 93 – 119, з карт.

250. Цукерман, Л. Персія и ее торговля с СССР.–1927, №1, с. 79 – 85.

251. Шрабштейн, Е. Будівництво трансперської залізниці.–1928, №6, с. 113 – 134, з картою. Резюме франц. мовою, с. 134 – 135.

7. Й е м е н

252. Крачковський, І. /Рецензія на кн./ *Arabian Peak and Desert. Travels in al-Yaman* by Ameen Rihani. London (Constable and Co Ltd) 1930. X., 280 с. с илл. (Арабські гори й пустелі. Мандрівки по Йємену Аміна Рейхани).—1931, №1–2 (16–17), с. 214 – 218.

8. К и т а й

253. Бен Мус. /Рецензія на кн./ Лейтенант Генрі А.Аллен. Записки волонтера (гражданская война в Китае), перевел с англ. рукописи О. Ордынец. Л., “ Прибой”, 1927. 224 с.—1928, №3–4, с. 343 – 344.

254. Білякевіч, І. Сільське господарство Північної Манчжурії.—1930, №10–11 (1–2), с. 39 – 62.

255. Вазонов, Д. Торгівля в Західній Хіні.—1928, №5, с. 60 – 80. Резюме англ. мовою, с. 81.

256. Василевський, Л. Книга американського спостерігача про хінську революцію. (Thomas F. Millard. China. Where it is Today and Why. New-York, 1928, 338 с.).—1930, № 4–5 (13–14), с. 293 – 295.

257. Гладстерн, О. Взаємовідносини Китаю з чужеземними державами в європейсько-американській науці міжнародного права (Тези). – 1928, №2, с. 140 – 141.

258. Гладстерн, О. Проблема Хінської східної залізниці.—1930, №10–11 (1–2), с. 1 – 38.

259. Гончарський, Хіна. З 1-го січня до жовтня 1930 р. Розділи: Відновлення ладу на Хінській Східній залізниці. Генеральська війна.—Революційний рух.—1930 (15), с. 258 – 265.

260. Зашук, С. Хліборобство і земельні взаємини в Сінцзяні.—1930, №4–5 (13–14), с. 67 – 92.

261. Колоколов, В. Кілька уваг про характер хінської мови.—1928, №5, с. 216 – 223. Резюме англ. мовою, с. 223.

262. Колоколов, В. Нова цифрова метода класифікувати хінські єрогліфи.—1928, №3–4, с. 223 – 228. Резюме франц. мовою, с. 228.

263. Колоколов, В. Червоні списи. /Селянська організація самооборони в Китаї. 20-ті роки ХХ в. /—1928, №6, с. 265 – 268.

264. К/рон/чер, В. Вугільні ресурси Хіни. Нотатки.—1928, №5, с. 250 – 251.

265. К/рон/чер, В. /Рецензія на кн./ Д-р В. Вагнер. Сільське господарство Хіни. Берлін, 1926, XV, 668 с. Нім. мовою. – 1929, №3 (9), с. 241.

266. К/рон/чер, В. /Рецензія на кн./ Дж. Б. Тейлер. Фарма й фабрика в Хіні. Лондон, 1928, 107 с. Англ. мовою. – 1929, №3 (9), с. 234 – 235.

267. Лебедев, М. /Рецензія на кн./ Кюнер. Очерки новейшей политической истории Китая. Владивосток, Издание “ Книжное дело”, 1927, 404, XXII с. – 1928, №3–4, с. 344 – 346.

268. Лебедев, М. /Рецензія на кн./ Материалы по китайскому вопросу. Праці науково-дослідного ін-ту при КУТХ. Видання КУТХ, №10–15.—1929, №1–2, с. 414 – 416.

269. Лебедев, М. /Рецензія на кн./ К. Харнский. Китай с древнейших времен до наших дней. Владивосток. Издание “ Книжное дело”, 1927, 440, XVIII с. з малюнками.—1928, №3–4, с. 333 – 340.

270. Лебедев, М. Таємні селянські спілки в Китаї. – 1931, №1–2 (16–17), с. 155 – 164.

271. Левитський, В. Штучне зрошення в сучасному сільському господарстві Китаю.—1930, №6 (15), с. 35 – 48.

272. М.С. /Рецензія на кн./ А. Сухов. Далекосхідний велетень. Доповіді про стародавній та новий Китай. ДВУ, 1928, 117 с. – 1929, №1–2 (7–8), с. 397 – 398.

273. П.Р. /Рецензія на кн./ Н. Hackmann. Chinesische Philosophie. (Geschichte der Philosophie in Einzeldarstellungen. Bd. 5. München, E. Reinhardt, 1927. – 1928, № 3–4, с. 350 – 351.

274. П. Р. /Рецензія на кн./ Sinica. Zeitschrift für Chinakunde und Chinaforschung. 1928. I–II–III–IV Hefte. 174 с. – 1928, № 6, с. 287 – 288.

275. Перебіг радянсько-хінського конфлікту від часу виникнення до підписання Хабаровського протокола. Хроніка.–1930, №12 (3), с. 243 – 247.

276. Рахманін, А. /Рецензія на кн./ Проф. Б.Г. Курц. Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях. Харків, Видання ВУНАС-ДВУ, 1929.–1929, №1–2 (7–8), с. 395 – 397.

277. Ряппо, Н. Китайська революція та її рухові сили.–1927, №1, с. 5 – 25.

278. Спаський, М. /Рецензія на /Журнал “ Вестник Манчжурии”. Харбін, 1928, ч.9.–1928, №6, с. 279 – 280.

279. Сухов, О. Торгівля Хіні з країнами арабської культури за доби середньовіччя. (За Масуди, Поло, Ібн-Батуюта та інш.)–1930, №10–11 (1–2), с. 183 – 220.

280. Тригунов, І. /Рецензія на кн./ В.В. Енгельфельд. Очерки китайского административного права. Вып. 1. Харбін, 1928, 166 с.–1929, №1–2 (7–8), с. 408 – 410.

281. Тригунов, І. /Рецензія на кн./ Б. Розенблюм. Очерки договорного права Китая. Равноправные и неравноправные договоры. Х., Юрид. Вид-во НКЮ УСРР, 1928. 100 с. – 1929, №1–2 (7–8), с. 410 – 411.

282. Тригунов, І. /Рецензія на кн./ А. Стронг. Китай в огне. М., ГИЗ, 1929 р. 263 с. – 1929, №3 (9), с. 235 – 236.

283. Фалькович, І. /Рецензія на кн./ Б. Борисенко. Китай у боротьбі за визволення. ДВУ, 1927. 54 с. – 1928, №3–4, с. 340 – 342.

284. Фалькович, І. /Рецензія на кн./ А. Гуревич. Китайська революція та її особливості. Держ. видав України, 1927. 66 с. – 1928, №3–4, с. 340 – 342.

285. Фалькович, І. /Рецензія на кн./ М. Новицький. Китайська революція живе. ДВУ, 1928. 51 с. – 1928, №3–4, с.340 – 342.

286. Фалькович, І. /Рецензія на кн./ Г. Ржанова. Китай на путях революции. Л., “Прибой”, 1927. 260 с. –1928, № 3–4, с. 342 – 343.

287. Цукерман, Л. Генеральська чвара в Хіні й імперіалістичні держави. /Розділ з книги “ Хіна та імперіалістичні держави”/. – 1930, №6 (15), с. 3 – 16.

288. Черный, А. /Рецензия на кн./ А.Я. Канторович. Иностранный капитал и железные дороги Китая. М., “ Плановое хозяйство”, 1926, 221 с.–1927, №1, с. 236 – 237. Текст рецензії рос. мовою.

289. Черный, А. /Рецензия на кн./ А. Е. Ходоров. Народное хозяйство Китая. С предисл. М.П. Павловича. М., “ Прометей”, 1926. 420 с. – 1927, №1, с. 235 – 236. Текст рецензії рос. мовою.

290. Чунгожень. /Рецензія на кн./ М. Барановский и С. Шварсалон. Что нужно знать о Китае. М., “ Моск. рабочий”, 1928, 406 с. з мал. та картою.–1928, №5, с. 270–271.

291. Чунгожень. /Рецензія на кн./ Сергей Далин. Очерки революции в Китае. М., “ Моск. рабочий”, /1927/. 282 с. – 1928, №5, с. 271 – 273.

292. Чунгожень. /Рецензія на кн./ Семенов. Новый этап китайской революции. ГИЗ, 1927. 168 с.–1928, с. 268 – 270.

9. К о р е я

293. Бахтинський, ф. Пісні корейців. /(З приведенням текстів пісень (укр. мо-

вою)/ – 1929, № 1–2 (7–9), с. 331–336. Резюме нім. мовою, с. 336–337.

Див. також “Ант.” с. 324–326.

10. Монголія /МНР/

294. Букштейн, О. Кооперація в Монголії.–1930, №4–5 (13–14), с. 145 – 154.

295. Гладстерн, О. Монгольська політика тимчасового російського уряду.–1928, №5, с. 154 – 171. Резюме англ. мовою, с.171.

296. Гладстерн, О. /Рецензія на кн./ Р. Waurick. Die heutige Mongolei.–F.Weiske. Die wirtschaftlichen Verhältnisse in der Aeusseren Ostens (Ost-Europa. Zeitschrift für die gesamten Fragen des europäischen Ostens, Грудень 1928, рік вид. 4, зош 3.).–1929, №1–2 (7–8), с. 388 – 390.

297. Гладстерн, О. 1917 рік у Монголії.–1927, №1, с. 91 – 119.

298. Горбань, М. /Рецензія на кн./ Д-р Еренжен Хара-Даван. Чингис-Хан, как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII – XIV века. Белград, Изд. автора, 1929. 232 с.–1930, №12 (3), с. 268 – 269.

299. Дурденевський, В. Народні республіки Центральної Азії /Монгольська та Тувінська/. – 1929, №3 (9), с. 97 – 115. Резюме франц. мовою, с. 115 – 116.

300. Хайдар, Мірза Мухаммад. Про загин міста Катака. Оповідання. (З книги Мірзи Мухаммад Хайдара, ч. 1, розд. 3). – 1928, №5, с. 99 – 100.

11. Палестина

301. Александров, А. Проблема Мертвого моря. – 1928, №3–4, с. 315 – 318.

302. Глейзер, Т. Сучасна Палестина /З боку географічного, економічного та політично-правового/. (Доповідь на засіданні Харківської Філії ВУНАС).–1927, №1, с. 205 – 208.

303. Євтіхіїв, О. Палестина під англійським пануванням. Нотатки. – 1929, №1–2 (7–8), с. 365 – 368.

304. Ибн-Муса /Рецензія на журнал/ Kiriath Sepher. Quarterly Bibliographical Review of the Jewish National and University Library in Jerusalem. 4th year. № 3–4. (Кірят Сефер – періодичний бібліографічний збірник нац. бібліотеки й євр. ун-ту в Єрусалимі, 4-й рік видання, №3–4, березень 1928 р. Єрусалим. Євр. мовою).–1928, №5, с. 283.

12. Сирія

305. Масалов, Ф.Ф. Економічний стан сучасної Сирії.–1928, №3–4, с. 119 – 142. Резюме франц. мовою, с. 142 – 144. Розділи: Сільське господарство.–Промисловість.–Зовнішня торгівля.– Шляхи сполучення. – Фінанси Сирії.

306. Олександров, О. /Рецензія на кн./ Comte R. de Gontaut Biren. Sur les routes de Syrie apres neuf ans de mandat. Paris, 1928. – 1930, № 12 (3), с. 263 – 264.

13. Туреччина

Див. також №№ 20, 51, 60, 72.

307. Акчокракли, О. Про перший проект споруди Волго-Донського каналу у XVI сторіччі. /Проект турецької влади 1569 р. За даними кримського татарського ученого та історика Хурремі – Челебі. XVIII в. /–1928, №2, с. 188 – 192. Текст парал. рос. і укр. мовами.

308. Вайсман, І. Експорт Туреччини в зв'язку зі станом її народного господарства та перспективами торгівлі з Україною.–1928, №2, с. 79 – 92. Резюме рос. мовою, с. 92–93.

309. Величко, Л. Криза кемалістської “ незалежності”. – 1930, №6 (15), с. 49 – 90.
310. Величко, Л. Національний склад сучасної Туреччини. (За даними загального перепису /1927 р. /)–1930, №10–11 (1–2), с. 245 – 299.
311. Величко, Л. Національний склад сучасної Туреччини. /Статистичні таблиці/ .–1930, №12 (3), с. 272 – 279.
312. Величко, Л. П’ятиріччя Турецької Республіки.–1928, №6, с. 21–40. Резюме франц. мовою, с. 40 – 41.
313. Величко, Л. Реакция и оппозиция в Турции. (По данным политических процессов). /1925 – 1926/.–1927, №1 с. 26 – 31.
314. Величко, Л. /Рецензія на кн./ Мустафа-Кемаль. Путь новой Турции. (1919 – 1929). Т. I. Первые шаги национально-освободительного движения 1919 г. Изд. ГИЗ и Литиздата НКВД, 1929. 480 с.–1930, №10–11 (1–2), с. 403 – 406.
315. Величко, Л. Рухові сили турецької економіки. (Тези). – 1928, №2, с. 142 – 143.
316. Гладстерн, О. Європа и боротьба Туреччини за незалежність.–1928, №3 – 4, с. 30 – 65. Резюме франц. мовою, с. 65 – 66.
317. Гладстерн, О. /Рецензія на кн./ Грейс Эллисон. Туреччина сьогодні. Лондон, 1928, 287 с. англ. мовою.–1929, №3 (9), с. 232 – 233.
318. Гладстерн, О. /Рецензія на кн./ Dr. Richard Hartmann. Im neuen Anatolien. Reiseeindrücke. Leipzig, Verl. der I.C. Hinrich’schen Buchhandlung, 1928.–1929, № 1 – 2 (7 – 8), s. 390 – 392.
319. Грунін, Т. Новий альфавет в Туреччині.–1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 339 – 346. Резюме франц. мовою, с.346.
320. Грунін, Т. /Рецензія на кн./ В.А. Гордлевский. Грамматика турецкого языка. М., Изд. Моск. ин-та Востоковедения при ЦИК СССР, 1928, 159 с. – 1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 400 – 401.
321. Дубровський, В. Омар Сейф Еддін. Життєпис та характеристика творчості.– 1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 317 – 320, с портр. Резюме франц. мовою, с. 329.
322. Дубровський, В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.–1928, №5, с. 172 – 182. Резюме франц. мовою, с. 183.
323. Загоровський, Е. /Рецензия на книги/ 1. Liman von Sanders. Fünf Jahre in Türkei. Berlin, 1920. 2. Zuehl. Erich v. Falckenhayn. Berlin, 1926.–1927, № 1, с. 237 – 240.
324. Загоровський, Н. Рибальство біля турецького узбережжя в загальній системі чорноморського господарства.–1928, №2, с. 94 – 103, І с. табл. Тези рос. мовою, с. 103 – 104.
325. Ландо, І. Зернове господарство Туреччини та проблема радянсько-турецької хлібної торгівлі.–1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 121 – 147. Резюме франц. мовою, с. 147 – 148.
326. Ландо, І. Нарис з економічної географії Туреччини (Дослідження за матеріалами перепису 1927 р.)–1931, №1 – 2 (16 – 17), с. 80 – 118.
327. Ландо, І. Проблеми транспорту Туреччини.–1928, №5, с. 16 – 36. Резюме франц. мовою, с. 37 – 38.
328. Левитський (Олін), Л. Туреччина та її економічне районування.–1927, №1, с. 56 – 78. Розділи: Сільське господарство.–Промисловість.–Торгівля.–Районування.
329. Мустафа Неджаті-бей. /Міністр народної освіти Туреччини. Некролог/.– 1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 3 – 4, з портр. Резюме франц. мовою, с. 4 – 5.
330. Новицька, М. Турецькі оксамити Лаврського музею. Нотатки.–1930, №10 – 11 (1 – 2), с. 351 – 359, з іл.
331. Протокол засідання Комісії для вивчення історії українсько-турецьких взаємин. Хроніка.–1930, №10 – 11 (1 – 2), с. 380 – 382.
332. Садогурський. Основні галузі обробної промисловості Туреччини. (Підсумки та перспективи).–1928, №3 – 4, с. 100 – 117. Резюме франц. мовою, с. 118.
333. Самойлович, О. Про грамоту Османа II нащадкам іудейки Кіри.–1929, №3 (9),

с. 220 – 221. В статті розглянуто мову Фермана Османа II, виданого і переведеного проф. В. Д. Смірновим.

334. Сафаров, А. Турки про українську літературу.–1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 371 – 372.

335. Сейфеддин, О. Віра у милосердя.–Диво. Оповідання. Вода, яку п'є кожна людина (старовинна хінська легенда). (Пер. з турецької В. Дубровського). – 1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 320 – 329.

Див. також “ Ант.”, с. 258 – 260.

336. Смірнов, О. Добувальна промисловість Туреччини.–1928, №6, с. 89 – 110, з картою турецьких копалин і додатком до неї. Резюме франц. мовою, с. 110 – 111.

337. Смірнов, О. Загальний огляд розвитку турецької промисловості.–1928, №3 – 4, с. 67 – 98. Резюме франц. мовою, с. 98 – 99.

338. Спаський, М. /Рецензія на кн./ К. Котко. Сонце поза мінаретами. /15 оповідань з життя сучасної Туреччини/. Видання Книгоспілки /1928/, 138 с.–1928, №5, с. 284 – 285.

339. Стамбулов, В. Економічна криза в Туреччині.–1931, №1 – 2 (16 – 17), с. 3 – 40.

340. Стамбулов, В. Економічні перешкоди Туреччини та чужоземний капітал.–1928, №5, с. 3 – 14. Резюме франц. мовою, с. 14 – 15.

341. Сухов, О. Аграрно-кліматична проблема внутрішнього плато Туреччини.–1929, №3 (9), с. 37 – 48. Резюме нім. мовою, с. 48 – 49. /До слідуючої статті/.

342. Сухов, О. Апатолізація сучасної Туреччини (Географічні та економічні нотатки).–1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 107 – 119. Резюме нім. мовою, с. 119 – 120.

343. Україна та Туреччина. /Політичні та культурні зв'язки/. – 1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 7 – 11.

Підпис: Всеукр. наукова асоціація Сходознавства. Резюме франц. мовою, с. 12 – 18.

14. Японія

344. Брунов, Н. /Рецензія на кн./ Tsuneyeshi Tsudsumi. Ramenlosigkeit des japanischen Kunststiles. Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft XXVI. Stuttgart, 1928, с. 46 – 60.–1928, № 5, с. 278.

345. В-ій, Л. /Рецензія на кн./ Г. Гастов. Японский империализм. (Политико-экономический очерк). М., “ Моск. рабочий”, 1930, 141 с. – 1930, №4 – 5 (13 – 14), с. 295 – 297.

346. Жаба з Осака і жаба з Кьото. З японської переклав Ф. Пущенко.–1927, №1, с. 203 – 204. Прил. до статті Ф. Пущенко. Японське письменство. Зразок 11-й.

Див. №352.

Див. також “ Ант.”, с. 336.

347. К. /Рецензія на кн./ В.Ф. Френс. Індустріалізм в Японії. Вестмінстер, 1928. 71 с. – англ. мовою.–1929, №3 (9), с. 240 – 241.

348. М.Г. Сучасна російська література в Японії. Нотатки. – 1928, №5, с. 254 – 255.

349. М.Г. Твори Леніна японською мовою. Нотатки.–1928, №5, с. 256.

350. Мацуямське свічадо. З японської переклав Ф. Пущенко.–1927, №1, с. 198 – 203. Прил. до статті Ф. Пущенко. Японське письменство. Зразок 10.

Див. №352.

351. Пущенко, Ф. /Рецензія на кн./ Р.П. Дмитренко. Народное творчество Японии. Миниатюрная скульптура, нецке, маски, тсубы. М., Изд. музея вост. культур, отд. Дальнего Востока, 1928.–1928, №6, с. 284 – 287.

352. Пущенко, Ф. Японське письменство.–1927, №1, с. 192–197.

Див. також “Ант.”, с. 334–335.

353. Раскін, Б. Аграрне питання в сучасній Японії.–1931, №1 – 2 (16 – 17), с. 136–154.

354. Тригубов, І. та Уліцький, Л. Нафтова проблема Японії.–1929, №3 (9), с. 81 – 94. Резюме нім. мовою, с. 95.

VIII. А Ф Р И К А

1. Загальні питання

355. Брон, Б. /Рецензія на кн./ А. Александров. Французские колонии в Африке. М., Изд. Ком. академии, 1930.–1930, №6 (15), с. 275 – 278.

356. Державин, В. Новознайдений народний епос Західного Судану. /Перекази про мандрування народу Гара/.–1928, №2, с. 270 – 283. Резюме рос. мовою, с. 283 – 285.

357. Державин, В. Новые открытия в области африканской культуры (школа Фробениуса). (Конспект доклада на заседании Харьк. отд-ния ВУНАВ).–1927, №1, с. 212.

2. Алжир

358. Данціг, Б. Алжир. (До сторіччя його захоплення /Францією/).–1930, №4 – 5 (13 – 14), с. 45 – 66.

3. Єгипет

359. Александров, А. Англія й Єгипет.–1928, №6, с. 43 – 59. Резюме франц. мовою, с.59.

360. Данціг, Б. Криза в Єгипті.–1931, №1 – 2 (16 – 17), с. 41 – 57.

361. Крейтнер, Г. Англо-Єгипетський вузол.–1930, №4 – 5 (13 – 14), с. 25 – 44.

362. Левитський, В. Характерні риси стану сільського господарства в стародавньому Єгипті.–1928, №2, с. 115 – 138. Резюме рос. мовою, с. 138 – 139.

363. Синявський, А. Сучасна економіка Єгипту в зв'язку з розвитком українсько-єгипетської торгівлі.–1928, №5, с. 39 – 58. Резюме франц. мовою, с. 59.

IX. СХОДОЗНАВСТВО

Див. також № 148, 159, 166.

364. Акчокракли, О. Короткий огляд науково-дослідчої роботи в Криму протягом 1927 р.–1928, №2, с.297 – 298.

365. Бартольд, В. Сходознавство в СРСР. (Доповідь на засіданні Одеської філії ВУНАС).–1927, №1, с. 226 – 228.

366. Бузескул, В. Открытия и научные достижения за последние годы в области изучения Древнего Востока. Доклад на открытом заседании ист.-этнологического отделения Всеукр. научн. ассоциации востоковедения 3 марта 1926 г. (в несколько сокращенном виде). – 1927, №1, с.120 – 137.

367. Всеукраинская научная ассоциация востоковедения и ее деятельность за 1926 г. /Задачи ВУНАВ. – Структура ВУНАВ. – Состав ВУНАВ.– Связь ВУНАВ с научными учреждениями СССР.–Организация библиотеки. – Картотека. – Участие украинских востоковедов в экспедициях. – Научная деятельность политико-экономического отдела. Научная деятельность историко-этнологического отдела. – Экспедиции, экскурсии и командировки. – Учебно-педагогическая работа. – Издательская деятельность ВУНАВ.–Общественно-популяризаторская деятельность. – Главнаука УССР и ВУНАВ/. – 1927, №1, с. 241 – 250.

368. Всеукраїнська наукова асоціація Сходознавства. /Хроніка роботи з 28 травня 1927 р. по 1 жовтня 1929 р./–1930, №12 (3), с. 254 – 260.
369. Гладстерн, О. Відчит правління ВУНАС. (Доповідь Заст. Голови ВУНАС). – 1928, №2, с. 51–53.
370. Гладстерн, О. Організація сходознавчої освіти на Україні. Тези.–1928, №2, с. 54 – 55.
371. Даниленко, О. Український технікум сходознавства та східних мов.–1931, №1 – 2 (16 – 17), с. 207 – 210.
372. Діяльність Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства /1928 р./–1928, №5, с.257 – 258.
373. Діяльність Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства/ 1928 р./–1928, №6, с.269.
374. Діяльність ВУНАС /1928/. Хроніка.–1929, №1 – 2 (7 – 8), с.373.
375. Діяльність ВУНАС /Перше півріччя 1929/. Хроніка.–1929, №3 (9), с.225.
376. II Всеукраїнський Сходознавчий з'їзд. Попередній звіт. Хроніка.–1930, №10 – 11 (1 – 2), с. 369 – 379.
377. II Всеукраїнський Сходознавчий з'їзд. /Передова/.–1929, №3 (9), с.I – IV.
378. Загальні збори ВУНАС. Хроніка.–1930, №10 – 11 (1 – 2), с. 382 – 384.
379. Ладиженський, О. Сходознавча література, видана Північно-Кавказькою крайовою Асоціацією дослідних інститутів. Нотатки.–1930, №10 – 11 (1 – 2), с. 360 – 365.
380. Лозієв, П.Н. Організація сходознавчої освіти на Україні. Тези.–1928, №2, с.56 – 57.
381. Полоцький, О. Підсумки II Українського сходознавчого з'їзду.–1930, № 10 – 11 (1–2), с. VIII–XI.
382. Про з'їзд у справі вивчення продукційних сил Криму, /що відбувся в м. Симферополі 6 – 10 травня 1928 р./ Хроніка.–1928, №3 – 4, с.330 – 332.
383. Річний з'їзд Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства 22 – 24 травня 1927 р. Протоколи з'їзду.–Резолюції по доповідях.–Відкриття з'їзду та привітання.–1928, №2, с. 35 – 50.
384. Робота ВУНАС. /Хроніка діяльності з 1 жовтня 1927 р. Науково-дослідна, популяризаційна, видавнича робота. Підготовка кадрів сходознавців. Культурно-науковий зв'язок з закордоном/.–1928, №3 – 4, с. 323 – 330.
385. Ряппо, Я. Річний з'їзд Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавства. 22 – 24 травня 1927 р.–1928, №2, с.27 – 30. Резюме франц. мовою, с. 30 – 34.
386. Сафаров, А. Склад сучасної літератури СРСР східними мовами в Харківській центральній бібліотеці ім. Короленка.–1931, №1 – 2 (16 – 17), с. 211.
387. Скрипник, М.О. Завдання сходознавства. Промова НКО УРСР т. Скрипника на відкритті Всеукр. з'їзду сходознавців I. XI – 1929 р.–1930, №10 – 11 (1 – 2) с.III – VII.
388. Сухов, А. Як викладають економічну географію Південно-Східної Азії в вузах України. – 1928, №2, с. 106 – 112. Тези рос. мовою, с. 112 – 114.
389. Український науково-дослідний інститут Сходознавства. Хроніка. –1930, №12 (3), с. 251 – 254.
390. УНДІС. /Український науково-дослідний інститут Сходознавства/. Хроніка роботи. 15 травня – червня 1930 р.–1930, №4 – 5 (13 – 14), с.292.
391. УНДІС. /Український науково-дослідний інститут сходознавства/. Хроніка роботи.–1930, №6 (15), с.273 – 274.
392. Хроніка Всеукр. наукової Асоціації Сходознавства.1927.–1928, №2, с. 291 – 296.

X. PERSONALIA СХОДОЗНАВЦІВ

393. Даниленко, О. С. Агамалі-Огли. /Голова Азербайдж. ЦВК'у, голова Всесоюзн. центр. комітету нової тюркської абетки. 1867 – 1930. Некролог/.–1930, №6 (15), с. 237 – 238.

394. Ковалівський, А. Академік В. Бартольд. /Дійсн. член АН СРСР, дослідник середньоазіатського сходу, почесний член ВУНАС. 1869 – 1930. Некролог/.–1930, №6 (15), с. 238 – 243.

395. Кагаров, Є. Владислав Петрович Бузескул. (З нагоди 70-річчя з дня народження).–1928, №3 – 4, с. 3 – 8. Резюме франц. мовою, с. 8 – 9.

396. Ладиженський, О. А.М. Діпп. /Німецький кавказознавець, редактор “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа”, охоронець Мюнхенського етнографічного музею, видавець “Caucasica”. 1867 – 1930. Некролог/.–1930, №6 (15), с. 245 – 246.

397. М.Т. С.С. Дложевський. /Дійсн. член ВУНАС, член Укр. Комітету охорони пам'ятників культури, Одеський крайовий інспектор охорони пам'ятників культури, проф. / (1889 – 1930) Некролог/.–1930, №6 (15), с. 244 – 245, з портр.

398. Гордєєв, Д. Н.Я. Марр. (До 40-річчя його науково-літературної діяльності).–1928, №5, с. 203 – 209, з портр. Резюме нім. мовою, с. 210.

399. Середа, В. Яфетична теорія Н.Я. Марра й мовознавство.–1928, №5, с. 211 – 215. Резюме нім. мовою, с. 215.

400. Гладстерн, О. М.П. Павлович. (Некролог).–1928, №2, с. 8 – 11, з портр.

401. Жалобне засідання, присвячене пам'яті т. М.П. Павловича в Харкові /24 червня 1927. Виступали Голова Правління Укр. Східної Торг. Палати т. В.В. Поляков, І.Ю. Кулик (від імені робітників Народного Комісаріату закордонних справ), Заст. Голови ВУНАС проф. О.Н. Гладстерн, акад. В.П. Бузескул (від імені секції Науків робітників), т. Ялі (від імені Центральної комісії по справах національних меншостів), проф. С.Семковський (від імені Українського інституту марксизму), т. Л. Величко (представник Секції робітників друку), проф. П. Ріттер, Директор курсів Східних мов при ВУНАС, т. Сафаров (від імені перської колонії м. Харкова), т. Забаров (від імені татарської колонії), т. Попов (від імені вірменської колонії), Маттація, єгипетський громадянин/.–1928, №2, с. 17 – 21.

402. Засідання правління Київської Філії ВУНАС, присвячене пам'яті М.Павловича. 27 червня 1927 р. (Протокол). / Вів засідання Голова Київської Філії ВУНАС проф. Синявський. Виступали тт. Броденко, Лебедев, Пашенко, Співак/.–1928, №2, с. 22 – 23.

403. Кулик, І. М.П. Павлович на Україні.–1928, №2, с. 12 – 14. В статті також подається коротко характеристика книжки М. Павловича “Україна, як об'єкт міжнародної контрреволюції”.–1920.

404. Поляков, В. Тов. Павлович, як організатор і керівник Східної Палати.–1928, №2, с. 15 – 16.

405. Фалькович, І. /Рецензія на кн./ Памяти М.П. Павловича (Вельтмана). Сборник статей. М., Научн. Ассоциация Востоковедения при ЦИК СССР, 1928. 136 с.–1928, №6, с.275 – 277.

406. Гурко-Кряжин, В. М.Н. Покровський і вивчення історії Сходу.–1929, №1 – 2 (7 – 8), с. 267 – 284. Резюме франц. мовою, с. 284 – 285.

407. Лозовик, Г. Творчий шлях академіка Ф.І. Успенського. / Історик. 1845 – 1928. Некролог/.–1928, №6, с.13 – 19. Резюме франц. мовою, с. 19 – 20.

408. Болтенко, М. Б.В. Фармаковський. /Археолог. 1870 – 1928. Некролог/.–1928, №6, с.3 – 11. Резюме нім. мовою, с. 11 – 12.

409. Ладиженський, О. Пам'яті проф. Г.П. Чурсіна. /Етнограф-кавказознавець, проф. Ленінградського університету. 1874 – 1930. Некролог/.–1931, №1 – 2 (16 – 17), с. 213.

410. Загоровський, Є. О.Я. Шпаков. /Професор, історик права. 1868 – 1927/. (Некролог).–1928, №2, с. 5 – 7, з портр.

411. Наші втрати: В.В. Бартольд, дійсн. член АН СРСР, С.І. Боркусевич, кол.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- А.Л. 88,89
 Агамалі-Огли, С. (393)*
 Азер-Заде 240
 Айзеншток, І. 42
 Акопян, А. 116
 Акчокракли, О. 43,44, 307, 364
 Александров, А. 1, 301, 306, (355), 359
 Алиев, А. (155)
 Алиев, У. 90
 Аллен, Г.А. (253)
 Апухтин, В. 82
 Апухтіна, Н. 82
 Барановский, М. (290)
 Бартольд, В. 365, (394, 411)
 Басилашвілі, В. 117
 Бахтинський, Ф. 46, 293
 Белли, В. (209)
 Бен Мус 253
 Берладіна, К. 118
 Білецька, В. 149
 Білякевич, І. 236, 254
 Білякович, І. див. Білякевич, І.
 Бирон див. Гонто Бирон, Р.
 Боголюбський, Ол. (195)
 Боданинский, У. (57)
 Болтенко, М. 408
 Бориневич, А. 150, 151
 Борисенко, Б. (283)
 Боркусович, С.І. (411)
 Боровдин, И.Н. див. Боровдін, І.
 Боровдін, І. 28, (158)
 Бочагов, А.К. (58)
 Браиловский, В.В. (89)
 Бреденко 402
 Брон, Б. 355
 Броун, В. 2
 Брунов, Н. 200,235,344
 Бузескул, В. 21, 366, (395), 401
 Букштейн, О. 294
 Бутурлін, С.А. (181)
 Бхартрхарі 219
 Вагнер, В. (265)
 Вазонов, Д. 255
 Вайсман, І. 308
 Варнеке, В. 3, 201
 Варнеке, О. 47, 48
 Василевський, Л. 202, 256
 Ваурик, П. (296)
 Вейско, Ф. (296)
 Величко, Л. 119, 203, 204, 211, 212, (214),
 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315,
 401
 Вельтман, М.П. див. Павлович (Вельтман),
 М.П.
 Верней, М. (235)
 Виленский-Сибиряков, В. Д. (179)
 Вильсон, А. (1)
 Вильямс, В.Р. (182)
 Вияснівський, А. 120
 В-ій, Л. 345
 Вольский, С. (191)
 Ворнев, Х. (155)
 Вязьмітіна, М. 152, 153, 154, 205
 Вяткин, В.Л. (154)
 Г.М. 121
 Гаглоєв, Р. 91
 Гакман, Г. (273)
 Галкович, М.Г. (210)
 Гартман, Р. (318)
 Гастов, Г. (345)
 Гафиз, М. (172)
 Г-в, Мих. 11
 Гладстерн, А. див. Гладстерн, О.
 Гладстерн, О. 4, 5, (72), 213, 214, 257, 258,
 295, 296, 297, 316, 317, 318, 369,
 370, 400, 401
 Глейзер, Т. 302
 Глюк, Г. (200)
 Гогель, Ф. В. (207)
 Голоносов, П. 49
 Голунский, С. А. (89)
 Гонто Бирон, Р. (306)
 Гончарський 259
 Горбань, М. 50, 51, 298
 Гордеев, Д. 122, 123, 124, 125, 398
 Гордлевський, В.А. (320)
 Горький, О.М. (194)
 Готфрид, Л. (172)
 Грузинський 115
 Грунін, Т. 155, 156, 319, 320
 Грушевський, О. 6, 52, 53, 54, 92, 93
 Гуревич, А. (284)
 Гурко-Кряжин, В.А. (192), 406
 Гюнтер, А. 94
 Далин, С. (291)
 Дандин 220
 Даниленко, О. 126, 371
 Данциг, Б. див. Данціг, Б.
 Данціг, Б. 234,358, 360
 Джан-Мухаммед (44)
 Дитякін, В. 3
 Диш, Е. (200)
 Діпп, А.М. (85, 396)
 Дложевський, С. 35, 55, 56, (397)
 Дмитренко, Р. П. (351)
 Добровольський, А. 241, 242
 Дубровський, В. 23, 57, 58, 59, 60, 127,
 128, 129, 185, 186, 321, 322, 335
 Дурденевський, В. 299
 Дьяконов, М. 8
 Дюляк, Е. (165)
 Евтіхіїв, О. 303
 Енгельфельд, В.Б. (280)
 Еренжен Хара-Даван див. Хара Даван, Е.
 Ефендієв, Е. (142)
 Єгоров, Д.Н. (18)
 Жерве, Б. (209)
 Жузе, П.К. (193)
 Журбенко, А. 243
 Забаров 401
 Загоровский, Е. 323, 410
 Загоровський, Є. див. Загоровский, Е.
 Загоровський, Н. 324
 Засипкін, Б. 157
 Захаров, Н. 24
 Защук, С. 260
 Зуммер, В. 14, (72, 124), 130, 131, 158
 Ибн-Муса 304
 Канторович, А.Я. (288)
 Кара, В. 192

* В дужках визначають праці про автора.

- Карпов, Г. 159, 160
 Кезма, Т. (197)
 Кемаль, М. (314)
 Кирій, О. 115
 Ключарев (125)
 Ковалівський, А. 63, 95, 193, 194, 394
 Козельський, Б. 215, 223, 224
 Кокієв, Г. 96, 97, 98
 Колоколов, В. 261, 262, 263
 Колос, С. 29
 Константинопольський, М. 25, 26
 Константинопольський, М. див. Константинопольський, М.
 Корнілов, П. 161, 187
 Корсун, Н.Г. (237, 238)
 Коста, К. 64
 Котко, К. (338)
 Коцевалов, А. 36, 37
 Красильщиков, О. 245
 Краузе, Ф. (208)
 Крачковський, И. Ю. (194, 198), 237, 252
 Крачковський, И. див. Крачковський, И. Ю.
 Крейтнер, Г. 361
 Кримський, А. Ю. (196, 197)
 Крончер, В. 162, 264, 265, 266
 Кулиев, В. (128)
 Кулик, І. Ю. 401, 403
 Курц, Б. Г. (276)
 Кюнер (267)
 Л. Ц. 31
 Ладиженський, О. 84, 85, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 379, 396, 409
 Ландо, І. 325, 326, 327
 Ларіков, Г. 132
 Лебедев, Г. 402
 Лебедев, М. 267, 268, 269, 270
 Левитський, В. 271, 362
 Левитський (Олін), Л. 328
 Ленін, В. І. (349)
 Леонов, Н. І. (181)
 Лерман, І. 65
 Лодиженський, А. див. Ладиженський, О.
 Лозієв, П. 20, 30, 86, 163, 164, 165, 380
 Лозовик, Г. 195, 407
 Лунін, Б. 105, 106, 133
 Любченко, М. П. див. Котко, К.
 М. Г. 66, 178, 348, 349
 М. П. 166
 М. С. 272
 М. Т. 397
 Маненко, П. 107, 134, 135
 Манефон (22)
 Марр, Н. Я. (398, 399)
 Масалов, Ф. Ф. 305
 Масон, М. 167, 168
 Меліксет-Беков, Л. 136
 Миллард, Т. Ф. (256)
 Миран, К. Р. (103)
 Мун Т. П. (191)
 Мухараджи, А. 225, 226
 Мышецкий (125)
 Надірхан (215)
 Назар'ян-Іранцев, Г. 246, 247
 Нансен, Ф. (119)
 Насреддін див. Ходжа Насреддін
 Неджаті-бей, М. (329)
 Никольская, Е. див. Нікольська, О.
 Нікольська, О. 67, 137, 138
 Новицька, М. 330
 Новицький, М. (285)
 Норд 227
 Носов, А. 68
 О. Л. 108
 Ованісян, О. 139, 140
 Олександров, О. див. Александров, А.
 Олін, Л. див. Левитський (Олін), Л.
 Ольденбург, С. (194)
 Омар Сейфеддін див. Сейфеддін, О.
 Омар Хайям див. Хайям, Омар
 Ордынец, О. (253)
 Осман II (333)
 П. Р. 273, 274
 Павлович (Вельтман), М. П. (289, 400, 401, 402, 403, 404, 405)
 Пархоменко, В. 38, 39, 40, 41, 69
 Пахомов, Е. 109
 Пашуканіс, Е. (191, 210)
 Пащенко 402
 Петрунь, Ф. (55), 70, 71
 Пироманішвілі, Н. (122)
 Погребельський, М. 169
 Пожидаєв, В. (86)
 Покровский, М. Н. (406)
 Полієвтов, М. (125), 141
 Полоцький, О. 381
 Поляков, В. В. 401, 404
 Пономарев, И. (156)
 Попов, 401
 Потапов, А. див. Потапов, О.
 Потапов, О. 87, 110
 Пущенко, Ф. 346, 350, 351, 352
 Раевський, Л. (129)
 Рамзей, В. М. (195)
 Рамієв, І. (188)
 Раскін, Б. 353
 Рахманін, А. 276
 Ребрик, Є. 248
 Рейснер, И. М. (216, 218)
 Рейхані, А. (252)
 Рейхберг, Г. 206
 Ржанова, Г. (286)
 Рибичка, Е. (212)
 Ріттер, П. 219, 220, 230, 231, 232, 233, 401
 Р-кин, Б. 180
 Робсман, В. 170, 181
 Розенблум, Б. (281)
 Росс, К. (202)
 Рутінштейн, І. 171, 172
 Ряпю, Я. 277, 385
 Садогурський 332
 Сальє, М. А. (194)
 Самойлович, О. 332
 Сандерс, Л. (323)
 Сафаров, А. 73, 111, 142, 188, 189, 334, 386, 401
 Сейфеддін, О. (321), 335
 Семенів, М. 74, 75
 Семенов (292)
 Семковський, С. 401
 Середа, В. 399
 Синявський, А. 76, 182, 190, 363, 402
 Скрипник, М. О. 387
 Смидович, П. Г. (181)
 Смірнов, В. Д. (333)
 Смірнов, О. 336, 337
 Спаський, М. 173, 278, 338
 Сперанський, П. 27
 Співак 402

- Спірідонов, Д. 77
 Стамбулов, В. 339, 340
 Стронг, А. (282)
 Струве, В.В. (22)
 Сухов, А. 15, (72), 208, 228, (272), 279, 341, 342, 388
 Сухов, О. див. Сухов, А.
 Тагор, Р. 229, 230, 231
 Таскин, Ю. А. 143
 Тауфік-Кезма, див. Кезма, Т.
 Тейлер, Дж. Б. (266)
 Типеев, Ш. (178)
 Тичина, П. (72), 116, 139, 140, 147
 Трегубов, І. див. Тригубов, І.
 Тригубів, І. див. Тригубов, І.
 Тригубов, І. 191, 209, 210, 280, 281, 282, 354
 Уліцький, Л. 354
 Умняков, І. 174, 175
 Успенський, Ф. І. (407)
 Ф. П. див. Пущенко, Ф.
 Фалькович, І. 78, 196, 197, 198, 216, 238, 283, 284, 285, 286, 405
 Фармаковський, Б. В. (408)
 Фасс, И. Я. 144
 Федорів, В. див. Федоров, В.
 Федоров, В. 16, 17, 18, 19
 Федоровський, О. 79
 Франк-Каменецький, І. Г. (22)
 Френс, В. Ф. (347)
 Хайдар, М. М. 300
 Хайям, Омар (163, 164, 165), 176
 Хара-Даван, Е. (298)
 Харнский, К. (269)
 Ходжа Насреддин 20
 Ходоров, А. 32, (289)
 Хонагбей, Л. 80
 Христианович, В. 112
 Худадов, В. 113, 114, 145
 Хурремі-Челебі (307)
 Цвель (323)
 Цейтлін, С. 249
 Цукерман, Л. 146, 217, 218, 250, 287
 Цунейосі Цудзумі (344)
 Чаренц, Е. 147
 Черноморський, Н. 239
 Черный, А. 288, 289
 Чобан-Заде (111)
 Чунгожень 290, 291, 292
 Чурсін, Г.П. (409)
 Шамраевский, Я. 33, 34, 81
 Шварсалон, С. (290)
 Шмідт, А. В. (22)
 Шпаков, О. Я. (410)
 Шпрінгер, А. (3)
 Шрабштейн, Е. 251
 Шумяцкий, Б. (8)
 Эллисон, Г. (317)
 Юденич, В. див. Юденіч, В.
 Юденіч, В. 177, 183, 184
 Юст, К.Н. (411)
 Юшманов, Н. В. (198)
 Ющенко, А. И. (89)
 Ялі 401

ЗМІСТ

Розділи

Стор.

Попередні зауваження	3 (146)
I. СХІД /Загальні питання/	5 (147)
II. СТАРОДАВНІЙ СХІД	7 (148)
III. СРСР	8 (148)
1. Радянський Схід /в цілому/	8 (148)
2. Проблеми радянсько-східної торгівлі	8 (148)
3. Грецькі колонії північного узбережжя Чорного моря	9 (149)
4. Київська Русь і східні племена	9 (149)
IV. ОКРЕМІ РЕСПУБЛІКИ І РАЙОНИ СРСР	10 (149)
1. Україна /УРСР/	10 (149)
2. Кавказ /Загальні питання/	14 (151)
3. Північний Кавказ	14 (151)
4. Закавказзя	18 (153)
5. Середня Азія	22 (155)
6. Північна Азія /Урал, Сибір, Далекий Схід/	25 (156)
7. Татарія /ТАРСР/	26 (156)
V. СВІТОВА ПОЛІТИКА І ЗАКОРДОННИЙ СХІД	26 (157)
VI. АРАБСЬКИЙ СХІД /Загальні питання/	27 (157)
VII. АЗІЯ /Загальні питання/	28 (158)
ОКРЕМІ КРАЇНИ АЗІЇ	30 (158)

* Відповідні сторінки журналу "Східний світ" (1993, № 1) позначено в дужках (Ред.).

1. Афганістан	30 (158)
2. Індія	31 (159)
3. Індокитай	33 (160)
4. Індонезія	33 (160)
5. Ірак	33 (160)
6. Іран	34 (160)
7. Йемен	35 (161)
8. Китай	35 (161)
9. Корея	39 (162)
10. Монголія	39 (163)
11. Палестина	40 (163)
12. Сирія	41 (163)
13. Туреччина	41 (163)
14. Японія	45 (165)
VIII. АФРИКА	47 (166)
1. Загальні питання	47 (166)
2. Алжир	47 (166)
3. Єгипет	47 (166)
IX. СХОДОЗНАВСТВО	48 (166)
X. PERSONALIA СХОДОЗНАВЦІВ	51 (168)
ПОКАЖЧИК ІМЕН	54 (169)

НАШІ АВТОРИ

Бейліс Вольф – доктор історичних наук. Живе й працює в Луганську.

Білик Ірина – кандидат філологічних наук, викладач арабської мови. Живе й працює в Москві.

Божко Олександр – завідуючий відділу інформації та наукових видань Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України, член Спілки письменників України.

Величко Валентин – кандидат економічних наук, вчений секретар Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України.

Кочубей Юрій – кандидат філологічних наук, Повноважний Посол України у Франції, Представник України в ЮНЕСКО.

Кримський Микола – названий син видатного українського вченого-сходознавця академіка Агатангела Юхимовича Кримського.

Ксьондзик Наталя – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України.

Останчук Віктор – доктор Гарвардського університету, фахівець з османістики. Живе й працює в Сполучених Штатах Америки.

Полотнюк Ярема – завідуючий відділу ісламу Львівського музею історії релігії.

Петрова Лідія – кандидат філологічних наук, викладач кафедри східних мов Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Прицак Омелян – академік, директор Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України.

Рибалкін Валерій – кандидат філологічних наук, заступник директора Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України з наукової роботи.

Смілянська Ірина – кандидат філологічних наук. Живе й працює в Москві.

Франко Зиновія – кандидат філологічних наук. Жила й працювала в Києві.

Фурніка Віталій – кандидат філологічних наук, член Спілки письменників України. Жив і працював у Москві.

Фуртак Іван – викладач економіки та історії у львівському СІПТУ-48. Живе й працює у Львові.

Халимоненко Григорій – викладач турецької мови в Київському університеті ім. Тараса Шевченка.

Хоменко Борис – кандидат філологічних наук. Живе й працює у Вінниці.

Чекалкін Дмитро – працівник Посольства України в Ізраїлі.

Черніков Ігор – доктор історичних наук, завідує відділом Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН України.

Чуков Борис – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту сходознавства Російської академії наук. Живе й працює в Москві.

SUMMARY

V. Beilis

A record of the encounter of T. Kezma and A. Kryms'kyj (p. 48 – 49).

Taufik Havrilovich Kezma (1882-1958), of Damascus extraction and the education given by the Russian School of the Orthodox Palestinian Society, graduated from the Kyiv Theological Academy in 1906 and after some time dedicated himself fully to teaching Oriental languages in the higher educational institutions of Kyiv. Forty years of his work enhanced the development of Oriental studies in Ukraine. Naturally, his relations with Academician Kryms'kyj were also important. In view of that the author of the article concentrates on the first encounter of the two men who both were wholeheartedly devoted to Oriental studies.

I. Bilyk

Two explorations of the summit of Sannin (p. 59 – 62).

The system of the world outlook belonging to the Lebanese writer M. Nuayme (1899-1988) includes an idea (which he may have borrowed from an old Indian theosophy) that nothing is governed by the rule of accident, treated as due to our ignorance of the hidden law it manifests. The article shows the coincidence of this statement with some of the creative activity of A. Kryms'kyj.

O. Bozhko

Ukrainian elements in the language of Armenian official records of the 16th and 17th centuries from Kamyanets-Podil's'kyj (p. 83 – 86).

Armenian colonies in Ukraine existed for many centuries. The largest of them were in Kamyanets-Podil's'kyj and in Lviv during the 13th and 14th centuries. Since the Armenians formed self-governing municipalities with their own laws several books of the Armenian court records in Kamyanets-Podil's'kyj with legal statements in Old Armenian have come down to us; they are kept in the State Central Historical Archives in Kyiv. These texts abound in Ukrainian elements, especially as the business terminology and onomastics are concerned. The author investigates the way in which the Ukrainian sounds were substituted in Armenian transcription, as well as the grammatical features of that Ukrainian onomastic material.

D. Chekalkin

Proverbs, sayings, tales, jokes and puzzles in Arabic tradition (p. 71 – 82).

All these feature prominently among the Orientalistic research interests of A. Kryms'kyj. Presently they constitute the subject matter of a separate branch of research which is successfully developing in Ukraine and the Arabic world.

I. Chernikov

Academician A. Kryms'kyj as an outstanding investigator of the history and culture of Turkey (p. 28 – 31).

Ahathangel Kryms'kyj wrote a number of important works about Turkey. Some of them were published in the 1920-s when he was active as the Secretary of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences. The article gives a short analytical survey of Kryms'kyj's studies of Ottoman Turkish history. Much space is given to his "History of Turkey" in which the outstanding orientalist outlined his principal view on the history of that country. Other works which are less known, also are included in the review by I. Chernikov.

B. Chukov

A. Kryms'kyj and the panegyrists of Daud-pasha (p. 40 – 43).

In his well-known work "History of the New Arabic Literature" A. Kryms'kyj analysed the panegyric *qasidah* that was presented by the poet Butrus Karame (of Lebanon) to the disgraced ruler of Iraq Daud-pasha (1774 – 1851), who lived in Istanbul from 1831. Many Persian poets responded at that time to the poem of Karame. The article analyzes these products.

Z. Franko

A. Kryms'kyj and I. Franko in their relations (p. 55 – 58).

The relations of Ahathangel Kryms'kyj and Ivan Franko in scholarship, in literary activity and in publishing, as well as their friendship of over 50 years is being analyzed here, esp. their literary cooperative efforts. These two men who never met in everyday life left their letters that testify to the fact that their friendship was not only durable but extremely fruitful.

I. Furtak

The formation and interaction of the Ukrainian and Jewish Diasporas (p. 116–120).

The author gives an account of the friendly relations between the Galician Ukrainians and the Galician Jews who together overcame hardships during the Austrian rule in Galicia (1772–1918), and continued their cooperation during the West Ukraine's struggle for independence (1918–1923).

Our Interview:

V. Muzyka interviewed **O. Pritsak** on the relation of Orientalism to the Ukrainian Studies (p. 5 – 8).

H. Khalymonenko

Cossackdom, Turkic and Ukrainian (p. 108 – 115).

The Turkic Cossackdom was formed on the basis of the Kipchak tribes. The Nogay tribes played an important role also in the formation of the Cossack bands on the Ukrainian territory. The author states his view that the Cossack fraternities have some roots in organizations before the Mongol invasion, but their creation was completed as the result of the decay of the Golden Horde.

Y. Kochubey

Ukraine, Turkey and the Crimea in their relations as depicted by Ukrainian belle-lettre writers (p. 102 – 107).

Fiction hides peculiar dangers as it carries different stereotypes from generation to generation and may consolidate biased images. Some of them in modern literature are treated by the authors whose primary aim was to disclose true attitude of the Ukrainians to their Southern Moslem neighbours.

M. Kryms'kyj

About my father (p. 63 – 64).

These are recollections of A. Kryms'kyj's adopted son.

N. Ksiondzyk

Ukraine in historical ties with Iran and Afganistan in the 20s and 30s of our century (a review of archival materials) (p. 44 – 47).

The growth of international activity of independent Ukraine makes it necessary to study the historical ties of Ukraine with Iran and Afganistan during our century. In her essay the author gives a survey of the relevant archival materials stored in Ukraine and abroad.

N. Ksiondzyk

Scholarly Seminar of the A. Kryms'kyj Oriental Institute of the Ukrainian Academy (p. 142 – 145).

In September 1991 the scholarly weekly Seminar was established at the Oriental Institute in Kyiv. The article presents Minutes of the Seminar meetings from its initiation to the end of 1992. The Seminar speakers were: O. Aybabin, A. Bagirov, O. Bohomolov, O. Bozhko, O. Bubenok, R. N. Frye, G. Hagen, O. Halenko, B. Harbuz, O. Hertsen, O. Khamray, O. Khoroshylov, E. Kychanov, S. Klyashtorny, O. Koshovyj, N. Ksiondzyk, V. Kyslov, S. Leshchyns'kyj, S. Lypavs'kyj, L. Matveeva, E. Nabi, S. Nikishenko, E. Novgorodova, I. Petrovs'kyj, O. Pritsak, P. Prykhod'ko, V. Rybalkin, V. Sednev, Yu. Shylov, E. Tsyhankova, V. Velychko, B. Vinhorods'kyj, B. Walfish, O. Yankovs'kyj, Yosi.

V. Ostapchuk

Ukrainian Harvard and the development of Oriental studies in Ukraine (p. 140 – 141).

Harvard Ukrainian Research Institute has since its inception paid great attention to the Oriental studies, esp. in dealing with the Oriental (e. g. Ottoman) sources for Ukrainian history. The article concentrates on the conference "Ukraine and the Ottoman Empire" organized jointly by HURI and the Ukrainian Academy in Kyiv (20 – 26 October, 1991).

L. Petrova

On the Andalusian prototype of Provençal lyrics (p. 95 – 101).

The origin of the Provençal (and European at large) poetry is an exceedingly complicated problem for a researcher as it assimilates quite a variety of cultural phenomena. Yet, the Medieval Spanish Arabic literature provided the dominant influence.

Y. Polotniuk

A. Kryms'kyj and the Indo-Persian alterations of "The Tuti-name" ("The Book of the Parrot") (p. 50 – 54).

When A. Kryms'kyj wrote his "History of Persia, its Literature and its Dervish Theosophy" he could not disregard the Indo-Persian reworkings of "Tuti-name" ("The Book of the Parrot", 1330) that entered into the Indian literature written in Persian. Specialists maintain that there were many versions of it. A. Kryms'kyj did a comparative analysis of a great number of such versions. He came to the conclusion that the version of an-Naary was perhaps the most important, though it was not widely spread. Supporting that conclusion Y. Polotniuk draws attention to the version by Ziyi ed-Din Nehshebi which also has high artistic qualities.

O. Pritsak

Ahathanhel Kryms'kyj: On the occasion of his 120-th birthday (p. 10 – 27).

Along with his biography also presented in the article are A. Kryms'kyj's development as an

orientalist and a Ukrainianist scholar, as well as his activity as the organizer of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences with its Oriental institutions.

O. Pritsak

"Skhidnyj Svit" continues (p. 3 – 4).

The original "Skhidnyj Svit" was published in Kharkiv 1927 – 1931 until it was suppressed by the Soviet authorities.

V. Rybalkin

The interpretation of "qalb" in the classical Arabic linguistics (p. 65 – 70).

The rich Arabic tradition in lexicography states the transposition of root consonantal graphemes/ words in case their meanings coincide or are at least synonymous. This transposition of sounds is well known in linguistics as metathesis. Its nature in the Semitic languages, Arabic in particular, has been studied thoroughly in many works. Yet, the explanation of the genesis of metathesis does not go beyond the limits of general linguistic ideas and theories. Thus the author aims to look into some specific conditions which are peculiar only to the Arabic metathesis.

I. Smilyans'ka

From the epistolary heritage of Academician A.Kryms'kyj (p. 32 – 39).

A.Kryms'kyj wrote about a hundred letters to the Arabist I. Krachkovskij in almost forty years. About seventy of them were written in the 1920-s – 1930-s. Although not regular, they were friendly owing to their common professional interests and close scientific outlooks. Analysing the epistolary heritage of the famous orientalist the author of the article took advantage of the possibility to look into the two individual worlds and in doing so she brought the two talents closer to the contemporary readers.

V. Velychko

Regional problems of the socio-economic history of the medieval China (On historiography of the question) (p. 87 – 94).

The crisis of the formational approach which has been "a working hypothesis" in Soviet Union for a long time necessitates a new interpretation of the history of the East (that of China in particular). The regional approach for long practiced by Western sinologists is now being introduced to Eastern Europe though it is not yet been tested enough here. The article brings evidence that the Ukrainian researchers are becoming increasingly aware of the need to study regional problems. The article of Velychko in itself is an attempt to look into the correlation of two focuses, namely, that of regional specificity and that of the all-China socio-economic potential.

V. Velychko

On establishment of the Crimean Branch of the A.Kryms'kyj Oriental Institute of the Ukrainian Academy (p.142).

The Crimean Branch of the Oriental Institute was established in Simferopol' on 7th July 1992.

Our Reprints from the defunct "Skhidnyj Svit"

1. Osman Akcokrakly. Tatar poem by Jan-Muhammad on the Campaign of Islam-Giray III together with Bohdan Khmel'nyts'kyj against Poland in 1648 – 1649 (p. 134 – 139).

2. General Index to "Skhidnyj Svit" 1927 – 1931 (p.146 – 172).

ЗАГАЛЬНИЙ ПОКАЖЧИК / GENERAL INDEX
“СХІДНИЙ СВІТ” (“THE WORLD OF THE ORIENT”),
1993, № 1

- Абу ‘Убайд, арабський філолог (770 – 838), 66*
- “Наші автори”, 173
- ‘Ад – назва арабського племені, 80
- Айбабін, О., Герцен, О. “Етнічна ситуація в Криму III – XV ст.”, 143
- ал Азгарі, середньовічний арабський філолог, 68
- Аксам Бен Сайфі, 80
- Акчокракли, О. “Татарська поема Джан-Мухамедова. Про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–49 р.р.”, 134 – 139; див. 18
- “Локалізація аланів-ясів у південноруських степах”, див. Бубенок, О.
- Алжир, 81
- “Про андалуський прототип провансальської лірики”, див. Петрова, Л.
- Антара, арабський поет, 80
- ал-А‘рабі Абу Місхал, середньовічний арабський філолог, 66
- “Ісламізація Середньої Азії часів арабського завоювання”, див. Фрай, Р.
- Аравійський п-в, 71, 72, 77
- “Гіпотеза про існування в Південній Україні в давнину держави Аратів”, див. Шилов, Ю.
- Арутюнян Б., 83
- ‘Аскарі (пом. 1005), арабський філолог, 75, 78
- Афганістан і Україна в 1920 – 30-і рр., див. Ксьондзик, Н.
- ал-Ахрас і його “‘айнія”, 41–42
- Багіров, А. “Арабський середньовічний поет ал-Мутанаббі”, 144
- Бейліс, В. “Запис про знайомство Т.Г. Кезми з А.Ю. Кримським”, 48 – 49
- Бейрут, 71
- “Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України” (інтерв’ю Володимира Музики з Омеляном Прицаком), 5 – 8
- Білик, І. “Два сходження на гору Саннін”, 59 – 62
- “Проблеми взаємин України з країнами Близького та Середнього Сходу протягом 1917 – 1929 рр.”, див. Ксьондзик, Н.
- Богомолів, О. “Мальтійська мова”, 143
- Божко, О. “Вірменські пам’ятки XVI ст., створені в Україні”, 145
- Божко, О. “Українізми в мові вірменських актових записів XVI–XVII ст. з м. Кам’янець-Подільського”, 83 – 86
- Бубенок, О. “Локалізація аланів-ясів у південноруських степах”, 144
- Василенко, М. і А. Кримський, 25
- Васильєв, О., 73
- Величко, В. “Про створення Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України”, 142
- Величко, В. “Регіональна проблематика соціально-економічної історії середньовічного Китаю (до історіографії питання)”, 87 – 94
- Величко, В., Седнев, В. “Аналіз політичних та економічних джерел для вивчення історії й економіки Давнього Китаю”, 143
- Вернадський, В. і А. Кримський, 20
- Відтворення засобами вірменської абетки українських звуків, 86
- Вінгородський, Б. “Системи ворожіння традиційної китайської культури”, 145
- “Українізми в мові вірменських актових записів XVI–XVII ст. з м. Кам’янець-Подільського”, див. Божко, О.
- “Вірменські пам’ятки XVI ст., створені в Україні”, див. Божко, О.
- Вплив української мови на формування вірменського ономастикону, 85
- ВУНАС (Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства), див. Прицак, О., 3–4
- Галенко, О. “Розвиток Османської імперії у XIV–XVIII ст. Проблеми документації”, 144
- Гарбуз, Б. “Нумізматична колекція київського Музею історичних коштовностей”, 144
- “Український Гарвард та розвиток сходознавчих наук в Україні”, див. Остапчук, В.
- Гаркавець, А., 83; див. ще Гаркавець, О.

- Гаркавець, О. "Уруми Маріупольщини: мова, фольклор, писемність", 144
- Гаспринський, І., 74
- Гаспринський Ісмаїл і А. Кримський, 17 – 18
- Герцен, О., див. Айбабін, О.
- Граціані А.-М., єпископ, мандрівник, 84
- Дабба – назва арабського племені, 80
- "Аналіз політичних та економічних джерел для вивчення історії й економіки Давнього Китаю", див. Величко, В., Седнев, В.
- "А.Ю. Кримський і панегіристи Дауда-паші", див. Чуков, Б.
- Дашкевич, Я., 84; див. ще Dachkevutsh Ya.
- "Два сходження на гору Саннін", див. Білик, І.
- Денон, французький дослідник часів Бонапарта, 76
- Дервіш, А., 69
- ал-Джангарі (пом. після 1000), арабський лексикограф, 66
- "Маргіналії київського списку граматичного коментаря Джамі в системі арабомовної коментаторської традиції", див. Рибалкін, В.
- Джан-Мухамед, автор поеми про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–49 р.р., див. Акчокракли, О.
- "Джіханнома", див. Хаген, Г.
- Драгоманов М. і А. Кримський, 12 – 14
- "Деякі проблеми етнокультурних контактів населення античних міст та індоіранських кочовиків на півдні України", див. Липавський, С.
- "Єврейська колекція Торонто та проблеми її вивчення", див. Уолфіш, Б.
- "Трагічна історія давніх єврейських книг в Україні", див. Хамрай, О.
- "Золота доба" єврейської літератури XI – XIII ст., див. Петровський, І.
- Єгипет, 81
- "Проблема людської долі у віруваннях стародавніх єгиптян", див. Кошовий, О.
- аз-Замахшарі (пом. 1144), арабський філолог, 75, 78
- "Злиття морів", твір ал-Язиджі, 80
- Змішування голосних і приголосних, 83
- Ібн 'Аббад, середньовічний арабський філолог, вазір, 68 *
- Ібн Джінні (пом. 1002), видатний арабський лінгвіст, 67
- Ібн Дурайд, арабський філолог (837–932), 66, 67, 68
- Ібн Дурустайв, середньовічний арабський філолог, 67
- Ібн Сіда, середньовічний арабський філолог, 68
- Ібн ас-Сіккіт, середньовічний арабський філолог, 66
- Ібн Фаріс (пом. 1005), арабський філолог, 67
- Імрулькайс (500–540), доісламський арабський поет, 79
- "Інститут козацтва: тюркського й українського", див. Халимоненко, Г.
- Інститут сходознавства Академії наук України та його заплановані відділення, див. Остапчук, В.
- Йорданія, 81
- Іран і Україна в 1920–30-і рр., див. Ксьондзик, Н.
- "Археологічні зв'язки поміж іранськими та тюркськими племенами давнини", див. Новгородова, Е.
- Іслам, 75
- "Сучасна ісламізація Середньої Азії на прикладі Таджикистану", див. Набі, Е.
- "Ісламізація Середньої Азії часів арабського завоювання", див. Фрай, Р.
- Ісмаїл ібн 'Ібад, 79
- "І-Цзінь – основа китайської культури. Вивчення твору", див. Лещинський, С.
- "Вивчення І-Цзіну", див. Хорошилов, Г.
- Йемен, 80, 81
- Йосі."Вивчення англійської мови в Японії", 145
- Інтерпретація калбу в класичному арабському мовознавстві, див. Рибалкін, В.
- ал-Калі (901 – 967), арабський філолог, 68
- "Українізми в мові вірменських актових записів XVI–XVII ст. з м. Кам'янець-Подільський", див. Божко, О.

- Бутрус Караме і його "ḥāfiya", 40, 41, 43
- "Запис про знайомство Т.Г.Кезми з А.Ю. Кримським", див. Бейліс, В.
- Кислов, В. "Вплив ідей середньовічного Сходу на розвиток техніки ракетного польоту в Україні", 144
- "Традиції китайської архітектури", див. Приходько, П.
- "Сьогоднішні стосунки Китаю з Південно-Східною Азією: зовнішньоекономічні та міжнародні аспекти", див. Нікіщенко, С.
- ал-Кіса'ї, арабський філолог (737–805), 66
- Кичанов, Є. "Походження монголів та їхньої держави", 143
- Кляшторний, С. "Походження слова "татари", 143
- "Книга пісень", 79
- Ковалівський, А., 3, див. ще "Систематичний покажчик..."
- Козак, етимологія слова, див. Халимоненко, Г.
- "Інститут козацтва: тюркського й українського", див. Халимоненко, Г.
- Коран, 67, 73, 74, 75
- Кочубей, Ю. "Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (до проблеми літературних стереотипів)", 102 – 107
- Кошовий, О. "Проблема людської долі у віруваннях стародавніх єгиптян", 144
- Крачковський, І., 81
- "З епістолярної спадщини академіка А. Ю. Кримського (листування з академіком Г.Ю. Крачковським)", див. Смілянська, І.
- Кримсько-татарські культурні діячі і А. Кримський, 18 – 19
- Кримський, Агатагел, 3 – 4, 9, 10 – 27, 63 – 64, 71 і далі
- "Академік А.Ю. Кримський – видатний дослідник історії та культури Туреччини", див. Черніков, І.
- "А.Ю. Кримський і панегіристи Дауда-паші", див. Чуков, Б.
- "А. Кримський та І. Франко у взаємостосунках", див. Франко, З.
- "А. Кримський та персо-індійські переробки "Туті-наме" ("Книги папуги")", див. Полотнюк, Я.
- А.Ю. Кримський як людина, 26
- "Слово про рідну людину". Агатагел Кримський як батько прибраного сина, див. Кримський, М.
- "Запис про знайомство Т.Г. Кезми з А.Ю. Кримським", див. Бейліс, В.
- "Епістолярна спадщина Агатагела Кримського", див. Матвєєва, Л.
- "З епістолярної спадщини академіка А.Ю. Кримського (листування з академіком Г.Ю. Крачковським)", див. Смілянська, І.
- "Міжнародна наукова конференція, присвячена 120-річчю з дня народження А.Ю. Кримського", 9
- "Про Агатагела Кримського у 120-і роковини народження", див. Пріцак, О.
- Кримський, М. "Слово про рідну людину", 63 – 64
- "Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників", див. Кочубей, Ю.
- "Про створення Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України", див. Велічко, В.
- "Етнічна ситуація в Криму III–XV ст.", див. Айбабін, О., Герцен, О.
- Ксьондзик, Н. "Науковий семінар Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України", 142–145
- Ксьондзик, Н. "Огляд архівних матеріалів по темі: "Україна в історичних зв'язках з країнами Середнього Сходу – Іраном та Афганістаном (20–30-і роки)", 44 – 47
- Ксьондзик, Н. "Проблеми взаємин України з країнами Близького та Середнього Сходу протягом 1917 – 1929 рр.", 145
- Кувейт, 81
- Культура українського народу рідною мовою, 19 – 20
- Кучук-Іоаннесов, Хр., 83
- Кятін (араб.) – язичницький віщун, 73
- "Життя й діяльність османського географа Кятіба Челебі XVII ст. та аспекти його географічної праці "Джіханнума", див. Хаген, Г.
- "Нові дані про життя і наукову діяльність Кятіба Челебі", див. Хаген, Г.

- ал-Лайс ал-Музаффар, середньовічний арабський філолог, 68
 Лейн, Е., 69
 Лецидський, С. "І-Цзін – основа китайської культури. Вивчення твору", 145
 Липавський, С. "Деякі проблеми етнокультурних контактів населення античних міст та індоіранських кочовиків на півдні України", 143
 Лі Сінчуань, див. Величко, В., 90
 Лівія, 81
 Лівшиц, Р.С., див. "Систематичний показчик..."
 "Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (до проблеми літературних стереотипів)", див. Кочубей, Ю.
 Лукман, 80
 А. Кримський і Львів, 26
 Мансур, аббасидський емір, 80
 Манфалуті Мустафа Лутфі (1876 – 1924), арабський літератор, 72
 "Мальтійська мова", див. Богомолів, О.
 Матвеева, Л., Циганкова, Е., Янковський, О. "Епістолярна спадщина Агатангела Кримського", 143
 ал-Майдані (пом. 1124), арабський філолог, 75, 78
 Месроп Маштоц, творець вірменської абетки, 83
 "Міжнародна наукова конференція присвячена 120-річчю з дня народження А.Ю. Кримського", 9
 Міжнародна серія "Османські джерела з історії України та сусідніх країн", див. Остапчук, В.
 Всеволод Міллер і А. Кримський, 15 – 17
 "Походження монголів та їхньої держави", див. Кичанов, Є.
 Музика, В. "Інтерв'ю з Омеляном Прицаком", 5 – 8
 ал-Мутанаббі Абу Таййіб (915 – 965), арабський поет-панегірист, 79
 "Арабський середньовічний поет ал-Мутанаббі", див. Багіров, А.
 ал-Муфалдал ад-Даббі (пом. 784), арабський філолог, 80
 Мухаммад, пророк, 74
 Мхітар Гош (1130 – 1213), автор вірменського "Судебника", 83
 ан-Наарі Імад ібн Мухаммед і його версія "Туті-наме", див. Полотнюк, Я., 50 – 52
 Набі (Nabi), Е. "Сучасна ісламізація Середньої Азії на прикладі Таджикистану", 143
 ан-Набіга, 80
 Наделе, Х.С., див. "Систематичний показчик..."
 ан-Наххас (пом. 950), арабський філолог, 67
 "Науковий семінар Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського АН України", див. Ксьондзик, Н.
 А. Кримський як неодмінний секретар УАН, 21 – 23
 Нехшебі, Зія ед-Дін; його версія "Туті-наме", див. Полотнюк, Я., 50 – 53
 Нікішенко, С. "Сьогоднішні стосунки Китаю з Південно-Східною Азією: зовнішньоекономічні та міжнародні аспекти", 143
 Новгородова, Е. "Археологічні зв'язки поміж іранськими та тюркськими племенами давнини", 144
 М. Нуайме (Nu'aume), новоарабський поет і його сходження на гору Саннян, див. Білик, І.
 "Нумізматична колекція київського Музею коштовностей", див. Гарбуз, Б.
 ал-'Омарі 'Абд ал-Бакі, мосульський панегірист, 42 – 43
 Міжнародна серія "Османські джерела з історії України та сусідніх країн", див. Остапчук, В.
 "Розвиток Османської імперії у XIV–XVIII ст. Проблеми документації", див. Галенко, О.
 Остапчук, В. "Український Гарвард та розвиток сходознавчих наук в Україні", 140 – 141
 Паремія (гр. *афоризм*), 71 і далі
 "Місце паремій в арабській культурно-мовній спадщині", див. Чекалкін, Д.
 "А. Кримський та персо-індійські переробки "Туті-наме" ("Книги папуги)", див. Полотнюк, Я.
 Петрова, Л. "Про андалуський прототип провансальської лірики", 95 – 101
 Петровський, І. "Золота доба" єврейської літератури XI–XIII ст.", 144

- Полотнюк, Я. "А. Кримський та персо-індійські переробки "Туті-наме" ("Книги папуги)", 50 – 54
- Приходько, П. "Традиції китайської архітектури", 145
- Прицак, О., див. Остапчук В., 140 – 141
- Прицак, О. "Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження", 10 – 27
- Прицак, О. "Східний світ" продовжується (слово головного редактора)", 3 – 4
- Прицак, О. "Хозарська держава та її вплив на становлення й історію Київської Русі", 143
- "Інтерв'ю з Омеляном Прицаком", див. Музика, В., 5 – 8
- Провансальська література (лірика), див. Петрова, Л.
- "Вплив ідей середньовічного Сходу на розвиток техніки ракетного польоту в Україні", див. Кислов, В.
- "Регіональна проблематика соціально-економічної історії середньовічного Китаю", див. Величко, В.
- Репресії А. Кримського та його смерть, 24 – 26
- Рибалкін, В. "Інтерпретація калбу в класичному арабському мовознавстві", 65 – 70
- Рибалкін, В. "Маргіналії київського списку граматичного коментаря Джамі в системі арабомовної коментаторської традиції", 145
- ас-Сагані, арабський філолог (1181 – 1252), 67
- "Два сходження на гору Саннін", див. Білик, І.
- ас-Сахаві (1163 – 1245), арабський філолог, 67
- Сединский, Е., 83
- Седнев, В., див. Величко, В.
- "Сучасна ісламізація Середньої Азії на прикладі Таджикистану", див. Набі, Е.
- "Ісламізація Середньої Азії часів арабського завоювання", див. Фрай, Р.
- "Системи ворожіння традиційної китайської культури", див. Вінгородський, Б.
- "Систематичний покажчик до журналу "Східний світ" – "Червоний Схід" (1927 – 1931). Загальна редакція і вступна стаття доктора історичних наук професора А.П. Ковалівського. Склали : Р.С. Лівшиц і Х.С. Наделе", 146 – 172
- Сінан Хутлубей, вірменський купець, 83
- Сірія, 81
- Смілянська, І. "З епістолярної спадщини академіка А.Ю. Кримського (листування з академіком Г.Ю. Крачковським)", 32 – 39
- "Проблема людської долі у віруваннях стародавніх єгиптян", див. Кошовий, О.
- ас-Суїфуті (1445–1505), арабський традиціоналіст, коментатор Корану, історик, філолог, полігістор, 67
- Сунна, 74
- "Систематичний покажчик до журналу "Східний світ", 146 – 172
- "Сучасна ісламізація Середньої Азії на прикладі Таджикистану", див. Набі, Е.
- "Східний світ" продовжується", див. Прицак, О.
- Сходознавство в УАН і А. Кримський, 21 – 23
- ат-Талькані, 79
- Священні вірші святого ткача. *З тамільської переклали ...*, див. Фурніка, В., 121– 133
- Тамім – назва арабського племені, 80
- ат-Танухі, середньовічний арабський філолог, 68
- Тарафа ібн ал-'Ід (538 – 564), доісламський арабський поет, 79
- "Походження слова "татари", див. Кляшторний, С., 143
- "Татарська поема Джан-Мухамедова. Про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648 – 49 р.р.", див. Акчокракли, О.
- "Тематика авторських джерел про стан господарства та виробництва в окремих регіонах Китаю (XIII – XVIII ст.)", див. Величко, В., 93
- Тіруваллувар, див. Фурніка, В.
- "Тіруккурал" (його зміст, 122), див. Фурніка, В.
- Трубадур* (походження слова), див. Петрова, Л., 100 – 101
- Туманян, Э., 83
- Туніс, 81
- "А. Кримський та персо-індійські переробки "Туті-наме" ("Книги папуги)", див. Полотнюк, Я.

- “Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (до проблеми літературних стереотипів)”, див. Кочубей, Ю.
- “Академік А.Ю. Кримський – видатний дослідник історії та культури Туреччини”, див. Черніков, І.
- “Археологічні зв’язки поміж іранськими та тюркськими племенами давнини”, див. Новгородова, Е.
- “Інститут козацтва: тюркського й українського”, див. Халимоненко, Г.
- “Україна й Османська імперія”. Міжнародна конференція, Київ, 20–26 жовтня, 1991 р., див. Остапчук, В.
- Українізація А.Кримського, 12 – 13
- “Українізми в мові вірменських актових записів XVI–XVII ст. з м. Кам’яця-Подільського”, див. Божко, О., 83–86
- Українські запозичення у вірменській мові, 84
- “Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (до проблеми літературних стереотипів)”, див. Кочубей, Ю.
- “Інститут козацтва: тюркського й українського”, див. Халимоненко, Г.
- Уолфіш (Walfish), Б. “Єврейська колекція Торонто та проблеми її вивчення”, 144
- “Уруми Маріупольщини: мова, фольклор, писемність”, див. Гаркавець, О.
- ал-Файйумі (пом. 1368), арабський філолог, 66
- ал-Фарабі, Абу Наср (870 – 950), арабський вчений-філософ, 72
- Фільштинський, І., 76, 79
- Фрай (Frye), Р. “Ісламізація Середньої Азії часів арабського завоювання”, 143
- Франко, З. “А. Кримський та І. Франко у взаємостосунках”, 55 – 58
- “А. Кримський та І. Франко у взаємостосунках”, див. Франко, З.
- Фрейтаг, Г., 69
- Фурніка, В. та Б. Хоменко. “Священні вірші святого ткача” .З *тамільської* перекладали 121 – 133
- Хаген (Hagen), Г. “Життя й діяльність османського географа Кятіба Челебі XVII ст. та аспекти його географічної праці “Джіханнома”, 143
- Хаген (Hagen), Г. “Нові дані про життя і наукову діяльність Кятіба Челебі”, 144
- Халимоненко, Г. “Інститут козацтва: тюркського й українського”, 108 – 115
- ал-Халіл, арабський філолог (пом. 791), 66 – 69
- Хамрай, О. “Трагічна історія давніх єврейських книг в Україні”, 143
- ал-Харзанджі, середньовічний арабський філолог, 68
- Хачикян Л., 83
- Хмельницький, Богдан, гетьман, і поема про похід з Іслям-Гіреєм II (III) на Польщу 1648–49 р.р., див. Акчокракли, О.
- “Хозарська держава та її вплив на становлення й історію Київської Русі”, див. Прицак, О.
- Хоменко, Б., див. Фурніка, В.
- Хорошидов, Г. “Вивчення І-Цзіну”, 143
- Циганкова, Е., див. Матвеева, Л.
- Чекалкін, Д. “Місце паремій в арабській культурно-мовній спадщині”, 71
- Черніков, І. “Академік А.Ю. Кримський – видатний дослідник історії та культури Туреччини”, 28 – 31
- Чуков, Б. “А.Ю. Кримський і панегіристи Дауда-паші”, 40 – 43
- аш-Шаббі, Абу-ль-Касим, сучасний туніський поет, 79
- Шагаль, 77
- Шауки, Ахмад (1868 – 1932), арабський поет, 79
- Шилов, Ю. “Гіпотеза про існування в Південній Україні в давнину держави Аратів”, 143
- ал-Язиджі, Насіф, видатний сирійський літератор XIX ст., 80
- Янковський, О., див. Матвеева, Л.
- “Вивчення англійської мови в Японії”, див. Йосі
- al-‘amṣāl aṣ-ṣa‘biya (араб.) – народні прислів’я, 78
- ‘aṣabiya (араб.) – духовна єдність, колективна свідомість, 76
- Dachkévytch Ya. (Дашкевич Я.), 83
- difang zhi (“Географічні описи”), див. Величко, В., 89
- Frye, R., 143

ḥabar (араб.) – народні перекази, 76, 80

Hagen, H., 144

ḥaliya – касида Бутруса Караме, 40

ḥarga (роман.) – заспів, приспів, див. Петрова, Л., 98, 99

ḥikma (араб.) – мудрість, філософський афоризм, 79

ʿibdal – субституція, 69

Ḥov – вірменська назва Львова, 85

al-istiḥāq al-ʾakbar – “більший словотвір”, 67

“*Kitāb al-ʾamṣāl*” (“Книга паремій”) ал-Муфаддали ад-Даббі, див. 80

“*Kitāb al-ʾAyn*” (“Книга літери ‘айн’”) – тлумачний словник арабської мови ал-Халіла, див.

66 – 69

Lishi yanjiu, див. Величко, В., 90

luḡāt – діалектні варіанти словоформ, 66 – 70

luḡawīyūn – лексикологи й лексикографи, 70

maqlūb – словоформа, утворена шляхом перестановки кореневих консонантів, 66 – 70

maṣal (араб.) – прислів'я, 71

maṣal (евр.) – прислів'я, 71

“*Al-Miṣbah al-munīr*” (“Сіяючий світильник”) – арабський словник ал-Файйумі, див. 66

muwallada (араб.) – новостворені арабські прислів'я, 75, 77

muwaṣṣaḥ, див. Петрова, Л.

Nabi, E., 143

naḥwīyūn – граматисти, 69

nawādir – рідкісні слова, 66, 69

“*Nawādir*” – арабський словник, 66

qadr (араб.) – доля, фатум, 75

qadīma (араб.) – давні арабські прислів'я, 75

qalb – метатеза, 65 – 70

“*Al-qalb wa-l-ʾibdal*” (“Метатеза й субституція”) – філологічний трактат Ібн ас-Сіккіта, див. 66

Przeddziecki A., 83

Sellheim, R., німецький арабіст, 71

“*Shi lu*” (“Правдиві записи”), див. Величко, В., 91

“*Shihuo zhi*”, див. Величко, В., 91

“*Siḥaḥ*” (“Правильна лексика”) – тлумачний словник арабської мови ал-Джавгарі, див. 66

Si ku quanshu, див. Величко, В., 90

“*Summary*”, 174

“*Ṣarḥ al-mufaṣṣal*” – арабський граматичний календар ас-Сахаві, див. 67

“*ʿUbāb*” (“Хвилі”) – арабський словник ас-Сагані, див. 67

Walfish, B., 144

“*Yongle da dian*”, див. Величко, В., 90

zaḡal, див. Петрова, Л.

Наш розрахунковий рахунок №5609930 у Печерському відділенні
Укрсоббанку МФО 322090 (у фонд журналу "Східний світ")

Редакція:

Олександр БОЖКО, Валентин ВЕЛИЧКО, Володимир МУЗИКА, Степан
НАЛИВАЙКО, Валерій РИБАЛКІН, Всеволод ТКАЧЕНКО

Художній редактор Георгій КОНЄВ

Коректор Неллі СТРИЛЕЦЬ

Комп'ютерний набір: Ніна АНПІЛОВА, Людмила КУЧЕРЯ, Наталя
ХАРИТОНОВА

Рукописи не повертаються.

Здано до набору 24. 12. 92 р. Підписано до друку 29. 04. 93 р. Формат 70х108/16.
Папір писальний. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 16,1. Умов. фарбо-відб. 18,2.
Обл.-вид. арк. 16,93. Тираж 1050 прим. Зам. 982 в. Передплатна ціна – 100 українських
карбованців, роздрібна ціна – 130 українських карбованців.

Адреса редакції:

252001, Київ - 1, вул. Грушевського, 4, к. 210

Телефони:

головний редактор – 229-34-40,

заступник головного редактора – 229-07-72,

відповідальний секретар – 229-33-93.

Надруковано на ВПП корпорації Укр НТІ, 252171 Київ 171, вул. Горького, 180.

Редакція "Східного світу" висловлює щире подяку Інституту української археографії
АН України за сприяння у підготовці журналу до друку.